

I revolusjonens skygge
En studie i den dansk-norske opplysningens politisering
1789-1799

Masteroppgave i historie
Håkon Andreas Evju
Institutt for arkeologi, konservering og historie
Universitetet i Oslo, våren 2008

Forsidebilde:
J. F. Clemens (etter tegning av maleren Nicolai Abildgaard)
Frihed, Lighed, Broderskab
Fargelagt radering i folio på tvers
Utgitt anonymt vinteren 1797-1798

Forord

En masteroppgave fortøner seg for en student vant med å skrive ti siders essay, som noe av en monumental utfordring. Det er mange som fortjener takk, for at jeg har kommet i mål. Først og fremst min veileder Øystein Rian, som med konstruktiv kritikk og velplasserte oppmuntringer har vært til stor hjelp. Mine foreldre og min søster har hele tiden også vært støttende. Uten de forskjellige ”faglig-sosiale” forumene, det være seg Fagutvalget, tidsskriftet *Fortid*, festforeningen Ride Ranke og kollokviegruppa for teori og metode, hadde studietiden også blitt betraktelig fattigere. Demokratiprojektet har i to semester hatt meg ansatt som vitenskapelig assistent, latt meg få være med på stimulerende faglige foredrag og diskusjoner, og bidratt til at jeg økonomisk har kommet meg gjennom tiden som masterstudent. Postdoktor Kai Østberg ved prosjektet skal ha spesiell takk for å lest og kommentert oppgaven mot slutten. I innspurten har jeg også fått hjelp av min far Hans Evju, mine samboere Ivar Tvede og Aleksander Hagen, samt studiekameratene Geirr Olav Gram og Kristian Hunskaar. Sist, men ikke minst, en stor takk til Lillian, for både å ha lest og kommentert oppgaven, men først og fremst for å ha holdt ut med meg det siste året, hvor jeg mentalt har befunnet meg med trekanthatt og parykk i det sene 1700-tallet.

Håkon Evju
Blindern 16.04.2008

Innhold

Kapittel 1 Innledning.....	1
Problemstillinger	2
Politikk og modernitet: Hypotese og teoretisk ramme	3
Metodiske betraktninger: Hvordan historisere politikk	8
Historiografi: Rojalisme, opinionsstyre og revolusjonsbegeistring	10
Sammenfattende historiografiske betraktninger.....	14
Politisk tenkning og den tidlige dansk-norske opplysning.....	16
Politisk tenkning og den sene dansk-norske opplysning.....	17
Fremveksten av en offentlig politisk diskusjon.....	20
1790-tallets politiske debatt: Kontekst og avgrensing	21
Den populærfilosofiske tidsskriftopplysningen: Presentasjon og avgrensing.....	23
Disposisjon	25
Kapittel 2 Fra konflikt og tvang mot harmoni og frihet	
Om politikken utgangspunkt i opplysningens tidsalder	27
Politikkbegrepets tvetydighet.....	27
Nytidsfølelsen og historiseringen av statsmaktens opphav	30
Om politikken løsrivelse fra religionen	36
Rekonstruksjonen av legitim myndighet.....	42
Frihetens metafysikk: Foreningen av lykksalighet og allmennvel.....	45
Oppsummering	47
Kapittel 3 En politikk bygd på tillit?	
Om forholdet mellom statsmakten og borgerne.....	48
Harmoniens spenninger – Opplysning som formidling mellom frihet og tvang.....	48
Debatten om keiser Joseph II	52
Den franske revolusjon i dansk-norsk politisk bevissthet.....	55
Revolusjonen og Danmark-Norge: Synet på forholdet mellom fyrste og folk	65
Fra statssamfunn til stat og samfunn: Mot en innskrenking av eneveldets handlingsrom.....	68
Evdaimonister mot kantianere.....	71
Eneveldet utfordres – og forsvarer.....	73
Oppsummering	76

Kapittel 4 Til angrep på rangsamfunnet	
Opplysningsmennesenes kulturkritikk	78
Adelen, eneveldet og rangsamfunnet	79
Adelskapets historisering	82
Et spørsmål om ære	85
Borgerskapet, eneveldet og rangsamfunnet	86
Skribentvirksomhet, sollicitering og universitetsproblematikk	91
Knud Rahbek og moraliseringen over det københavnske selskapsliv	95
Oppsummering	99
Kapittel 5 Mot en orden basert på frihet	
Opplysningen og det borgerlige samfunn	100
Næringsfrihet: Odelsrett og laugsvesen	100
Trykkefrihet: Monarkiets helligste grunnlov	105
Offentlighetens politisering og skribentenes sannhetspretensjoner	109
Religionsfrihet: En menneskerett eller en nødvendighet for religionen selv?	116
Hvordan gjøre friheten ufarlig: Oppdragelse, skolevesen og opplysning	119
Frihet, universitet og opplysning	125
Opplysningens grenser	128
Oppsummering	130
Kapittel 6 Konklusjon	131
Eneveldet og en politikkforståelse i endring	135
Kilder	138
Litteratur	138

Kapittel 1 Innledning

De vigtigste og ønskværdigste af de mange virkelige og klare Fordeele, Nationalforsamlingen har decreteret Frankrig, dem have alt vi, det kun mismodig Tungsindighed eller tankeløs Kaadhed skal nægte; Maaderne til at hævde os dem ere ligegyldige, kun at vi eie dem, og nyde dem, og ere trygge i deres Nydelse.

(Christen Pram, 1791)¹

Tidsskriftredaktør og arkivar i Økonomi og Kommercekollegiet, Christen Pram, var i 1791 ikke i tvil. Den franske revolusjon generelt, og nasjonalforsamlingens arbeid spesielt, hadde vist seg klart fordelaktig for Frankrike. Likevel insisterte han på at det i Danmark-Norge ikke var behov for noen omkalfatring etter fransk mønster. Ifølge Pram hadde det begynt en stille dansk-norsk revolusjon allerede i 1660, med innføringen av eneveldet, som siden hadde blitt gradvis fullbrakt. Til tross for at Pram levde under det som var Europas konstitusjonelt sett best grunnfestede enevelde, regnet han seg med andre ord for å være i besittelse av en utstrakt og trygg form for både frihet og likhet.

For oss i dag fremstår slike holdninger paradoksale. Det dansk-norske eneveldet og det konstitusjonelle franske kongedømmet anno 1791 synes å peke hen til hver sine historiske epoker. Støtte til dem begge lar seg i vår forestillingsverden vanskelig forene. På ett plan er likevel ikke Prams oppfatninger særlig bemerkelsesverdige. Vi vet tross alt at det eksisterte en tradisjon for å insistere på eneveldets forenlighet med patriotiske verdier som borgerdyd og frihet i Danmark-Norge tilbake til midten av århundret.² Den dansk-norske opplysningen generelt hadde også lenge en svært statsbundet karakter, knyttet som den var til lærdomsinstitusjoner som Sorø Akademi og København Universitet.³ Som embetsmann og samtidig redaktør for det opinionsledende opplysningstidsskriftet *Minerva*, bar Pram denne tradisjonen videre. Med ett ben i så vel det sivile samfunn som hos statsmakten hadde han da også på 1780-tallet, med referanse til sannhet, fornuft og allmennvel, vært med på å støtte opp om regjeringens reformbestrebelse.⁴ I tiden rundt revolusjonsutbruddet synes denne dobbeltrollen å ha vært lettere å opprettholde enn noen gang. Med kronprins Frederik og A. P. Bernstorff i spissen hadde det dansk-norske eneveldet etter statskuppet i 1784, med liberaliseringen av trykkefrihetsregimet og næringslovgivningen, samt ikke minst opphevingen av stavnsbåndet, foretatt grep som var svært populære blant skribentene i offentligheten. Ikke så underlig da, at Pram fortsatt i 1791 var det besindige fremskrittets

---

¹ Christen Pram, "Over den 14de Skaal som blev anbragt i et Selskab i London i sidste Julii Maaned; o. d. l.", *Minerva*, Bind 3, 1791, s. 258

² Jfr. Sørensen 1983; Hassing 2005; Horstbøll 2007, s. 181f

³ Eskildsen 1999, s. 96-99; Eskildsen 2005, s. 28

⁴ Se for eksempel Prams satiriske åpningsartikkel i *Minerva*. Christen Pram, "Kundskabs Læsning", *Minerva*, Bind 1, 1785, s. 1-27

mann. Den mest talende delen av sitatet hans, er i så måte påstanden om at bare en person i fundamental ubalanse, preget av ”Mismodig Tungsindighed” eller ”tankeløs Kaadhed”, kunne hevde det var nødvendig med forfatningsendring i Danmark-Norge. Videre fremgang sto ikke i noen nødvendig forbindelse med overgang til konstitusjonelt eller demokratisk styre.

Pram impliserte imidlertid med sitt utsagn at en annen oppfatning var mulig. Ikke alle behøvde i samtiden nødvendigvis å være like opptatt av besindighet og balanse. Selv om man i ettertid har funnet få klare uttrykk for at noen i offentligheten forkastet eneveldet, tyder det økende antallet skrifter som ble dratt inn for domstolene, den sterke støtten de domfelte skribentene fikk i pressen og den endelige innskrenkingen av trykkefriheten i 1799 på at noe var i ferd med å skje.⁵ Ifølge Johan Fjord Jensen svekket da også troen på harmoni mellom fyrste og folk seg gradvis utover i revolusjonstiåret.⁶ Henrik Horstbøll har hevdet at det var på 1790-tallet, under inntrykkene fra Frankrike, at det inntraff et klart skille hos en del dansk-norske skribenter mellom offentlig myndighetsutøvelse og privat opinionsdannelse.⁷ Det var da stat og samfunn, enevelde og opinion, begynte å skille lag. På et mer overordnet plan representerer 1790-tallet, med den franske revolusjon, kulminasjonen av perioden R. R. Palmer har kalt *The Age of the Democratic Revolution*.⁸ Ikke bare i Frankrike, men også i de tysktalende områdene og i England, har man i revolusjonstiåret ment å kunne spore en grunnleggende endring av den politiske tenkningen i retning av vår egen.⁹

Problemstillinger

Denne oppgaven er en studie av den politiske tenkningen i et knippe av revolusjonstiårets sentrale dansk-norske opplysningstidsskrifter. Siktemålet er nettopp å vinne innsikt i den ovennevnte utviklingen i retning av mer enevoldskritiske holdninger. Fremfor å begynne med å lete etter konstitusjonelle eller demokratiske ytringer, følger oppgaven den amerikanske historikeren Robert Darntons anbefaling om å starte den historiske analysen der fortiden fremstår mest fremmed.¹⁰ Med utgangspunkt i Prams for oss underlige kombinasjon av støtte til både den nye franske republikk og det dansk-norske eneveldet, undersøker oppgaven hva slags holdninger og oppfatninger som kan ha ligget bak, hvilke grunner skribentene kan ha hatt for fortsatt å støtte eneveldet. Dernest sikter oppgaven mot å kaste lys over hvordan den mer akkomoderende tenkemåten utfordres, hvordan de mer enevoldskritiske ytringene

---

⁵ Kruse 2004, s. 260-269

⁶ Fjord Jensen 1983, s. 563

⁷ Horstbøll 1987, s. 42

⁸ Palmer 1959

⁹ Beiser 1992; Claeys 2007

¹⁰ Darnton 1984, s. 262

kommer til uttrykk, gitt at det ikke oppsto noen bevegelse mot eneveldet i Danmark-Norge på 1790-tallet. Oppgaven vil belyse disse problemstillingene vidt, ved å undersøke både skribentenes overordnede statsteoretiske tenkning og konkrete diskusjoner om sentrale politiske saker i revolusjonstiåret, knyttet til forholdet mellom stat og samfunn, først og fremst synet på adelen og rangsamfunnet, næringsfrihet, trykkefrihet, skole- og universitetsvesenet. Det siktes på den måten mot å gi en helhetlig karakteristik av endringene i den politiske tenkemåten, et bidrag til hvordan de kan forstås innenfor rammene av en bredere utvikling.

Politikk og modernitet: Hypotese og teoretisk ramme

Det er i denne sammenheng oppgavens bærende hypotese at fremveksten av mer enevoldskritiske oppfatninger må forstås som en form for avmystifisering. Skribentene var i ferd med å utvikle en moderne historisk bevissthet. De historiserte vekk stadig flere av forestillingene om guddommelige eller naturgitte hindringer, som fremstilte mennesket i samfunnssfæren som ute av stand til å styre seg selv. Behovet for besindighet og balanse, som Pram hadde antydnet, ble mindre, og det fremsto mer ufarlig å ta parti og involvere seg. Det inntraff en begynnende politisering av den ellers konsensussøkende dansk-norske opplysningen, i takt med at politikken tapte sitt preg av å være et stabiliseringsinstrument. Eneveldets legitimitetsgrunnlag svekket seg etter hvert som styresettets ambisjon om å skape orden, enten det var gjennom rangforordninger, næringsmessige privilegier eller begrensinger av trykkefriheten, syntes stadig mer unødvendig og urettferdig.

Denne hypotesen er inspirert av de senere års idehistoriske forskning knyttet til modernitet og modernisering.¹¹ Den baserer seg følgelig på en antagelse om nødvendigheten av å se 1790-tallets dansk-norske politiske debatt i lys av de grunnleggende endringene som var i ferd med å skje, også i Danmark-Norge, i perioden rundt den franske og den industrielle revolusjon. I et europeisk perspektiv har den tyske historikeren Reinhart Koselleck hevdet tiden etter 1750 var preget av en sterkt økende endringstakt. Utviklingen som hadde funnet sted gjennom hele tidlig nytid akselererte. Tidens tempo økte. På det politiske plan viste dette seg i de stadige regimeskiftene, knyttet både til den amerikanske og den franske revolusjon, men også til de mange mindre omveltningene i perioden. Endringer i forfatninger og styreformere ble langt på vei til en normaltilstand og fremveksten av det representative demokrati bidro til å åpne for at de kunne bringe noe genuint nytt utover hva som ble stipulert i den tradisjonelle regimeklassifikasjonen med røtter i antikken.

---

¹¹ Thomas Krogh har hevdet idehistorie i stor grad i de senere år har dreid seg om utforskning av moderniteten. Se Krogh 2005, s. 15-25

Samtidig skjøt utviklingen fart også på det samfunnsmessige nivået. Akkurat hva som går inn i denne prosessen blir aldri klarlagt i særlig grad av Koselleck selv. Det er imidlertid nærliggende å peke på, som Jürgen Habermas har gjort, fremveksten av en samfunnsform hvor skillet mellom en moderne stat og et borgerlig samfunn ble stadig tydeligere.¹² Gjennom hele tidlig nytid var det en klar tendens i Vest-Europa til at makten ble sentralisert i hendene på fyrsten og staten, på bekostning av standsbaserte korporasjoner som kirken, adelen, byer og laug. I økende grad tok statsmakten over de administrative, juridiske, økonomiske og militære oppgavene som hadde vært knyttet til disse institusjonene og integrerte dem i et stadig mer profesjonalisert byråkrati som opererte etter mer sentraliserte prinsipper og som utviste sterk vilje til å regulere og kontrollere stadig flere aspekter ved befolkningens liv. Følgelig ble opplevelsen av å være underlagt en felles autoritetsinstans, som i stor grad også gjorde krav på de middelalderlige korporasjonenes politiske funksjoner, stadig sterkere. I dette nye samfunnsmessige rommet, åpnet opp av staten, vokste det samtidig frem et sivilt samfunn. Handelskapitalismen bidro til å åpne nye markeder og øke kommunikasjonen og informasjonsutvekslingen så vel som vareflyten. Samfunnssfæren utviklet en økende autonomi gjennom den økonomiske aktiviteten, som i stadig større grad ble institusjonalisert. Etter hvert som markedet tok over funksjonene knyttet til behovstilfredsstillelse som tidligere hadde preget det gamle aristoteliske *oikos*, husholdet, ble også en ny borgerlig familiefølelse, ideelt sett kjennetegnet av kjærlighet og intimitet, muliggjort. Det ble videre tid og rom for borgerlig sosialisering i et fremvoksende sivilt samfunnsliv bestående av kaffehus, teater, salonger, frimurerlosjer, leseselskaper og klubber, samt meningsutveksling i en presseoffentlighet hvor aviser, pamfletter, tidsskrifter og bøker florerte.

Det er ingen tvil om at denne utviklingen tok tidligst til, og var kommet klart lengst i England og Skottland mot slutten av 1700-tallet. For de tysktalende områdene og Skandinavias del gjenspeiles dette i hvordan offentligheten mot slutten av århundret var preget av embetsmenn med sterke bånd til nettopp staten.¹³ Imidlertid var utviklingen på vei i en slik retning, og det i økende fart, også i Danmark-Norge. Ole Feldbæk har for Danmarks del hevdet at det fant sted en overgang i perioden fra det gamle til det nye samfunn.¹⁴ Landboreformene i 1788 sørget for at det mest fremtredene gjenværende føydale leddet mellom staten og bonden forsvant. Godseieren mistet med stavnsbåndets oppløsning mye av sin myndighet over bøndene, som tok et viktig skritt i retning av juridisk likestilling med

---

¹² Det følgende er basert på Habermas 2002, s. 1-82; Og det kortfattede sammendraget i Melton 2001, s. 4-8

¹³ Dette er en av flere kritiske innvendinger mot Habermas sitt utviklingsskjema, se Melton 2001, s. 11

¹⁴ Feldbæk 1992, spesielt s. 359-365; Dette avsnittet er basert på det nevnte verk og Feldbæk 1998

andre samfunnsgrupper. Gjennom den begynnende oppløsningen av landsbyfelleskapene og teigblandingen ble de også omgjort til selvstendige økonomiske aktører med mulighet til å inngå i markedsrelasjoner. Samtidig skjøt også utviklingen i København fart, byen som fremfor noen ble prioritert som vekstsentrum under eneveldet. Under dekke av nøytralitet utnyttet handelsborgerskapet med base i hovedstaden den internasjonale høykonjunkturen, og opplevde ”florissante tider” fra 1760 og ut århundret. Fra 1780-tallet la samtidig regjeringen om sin økonomiske politikk ved blant annet å oppheve korn- og jernmonopolene, samt å frigi handelen i koloniene, i Finnmark og på Grønland. Støttet opp av de økonomiske oppgangstidene blomstret også et, om ikke uavhengig, så i hvert fall levende klubb- og foreningsliv med blant annet Landhuusholdningsselskapet, Norske Selskab og Dreyers Klubb som kjente eksempler. Samtidig vokste det gradvis frem en stadig mer omfangsrik presse, bestående av aviser, pamfletter og tidsskrifter. Oppfordringene under Frederik V i 1755 om å bidra til belysning av spørsmål knyttet til landbruk og handel, trykkefriheten under Struensee mellom 1770 og 1773, samt den mer liberale anvendelsen av bestemmelsene om trykte ytringer etter statskuppet i 1784, var særlig viktig i så måte.

Ifølge Koselleck var den sentrale erfaringen som stadig flere, og deriblant de skrivende embetsmennene i den dansk-norske offentligheten, gjorde mot slutten av 1700-tallet knyttet til nettopp den økende endringstakten i en slik retning. Kontrasten mellom deres egen og andres radikalt forskjellige måter å leve på, som de lenge hadde kunnet få inntrykk av gjennom beretningene fra den nye verden, ble i stadig større grad en del av deres hverdag etter hvert som den økende endringstakten viste frem utviklingen i sine ulike stadier. Opplevelsen av det Koselleck kaller de samtidiges usamtidighet, mennesker som lever på samme tid som en selv, men på en måte som man selv har forlatt, ble med andre ord stadig mer intens.¹⁵ Dermed begynte folk ifølge Koselleck å historisere og tenke i form av historisk utvikling. Det satte inn en temporalisering av deres språklig medierte virkelighetsoppfatning og folk fikk følelsen av å leve i en ny og unik historisk epoke, uten fortidige forbilder. Koselleck har kalt perioden mellom 1750 og 1850 *Sattelzeit*, som nettopp henspiller på at man i denne perioden så å si kom opp i ”sadelen” og fikk oversikt over det historiske landskapet. Fortiden ble oppfattet som grunnleggende annerledes fra samtiden, og dermed irrelevant som ledetråd for hvordan liv i ”nytid” skulle leves. Forventningene om fremtiden ble i stadig mindre grad regnet for å kunne baseres på fortidig erfaring etter hvert som endring ble normalisert. Forholdet mellom det Koselleck kaller erfaringsrom og forventningshorisont ble stadig mer asymmetrisk. Det

---

¹⁵ Koselleck 2004, s. 238, 246

klassiske *historia magistra vita*-toposet, tanken om historien som livets læremester, forvitret og banet med romantikkens historisme vei for en singulariserende og fortidsfiksert historie, som ikke fortalte om universelle dyder og laster, men om en kontinuerlig prosess hvor alt var i stadig bevegelse og intet noen gang var det samme.¹⁶ Folk utviklet gradvis en moderne historiebevissthet. Det vi kaller historisme i vid forstand, en grunnleggende ny måte å forholde seg til mennesket, samfunnet og kulturen på, begynte å bre om seg.¹⁷ Historiefagets fødsel markerte i så måte noe epokekonstituerende for Koselleck. Det var for ham snakk om noe som var uløselig knyttet til moderniteten.

Denne utviklingen førte også med seg en grunnleggende endring i politikkforståelsen, som jeg vil hevde er helt sentral å fange opp for å se det historisk betingede ved 1790-tallets dansk-norske politiske debatt. Først da fremtidsforventningene ble revet løs fra de fortidige erfaringene og åpnet, ble det mulig å fylle dem med nytt innhold. En moderne ideologisk politikkforståelse, hvor det sentrale er en visjon for et fremtidig idealsamfunn, var først mulig i denne situasjonen.¹⁸ Først da aksepterte man politikken historisitet, antagelsen om at håndtering av historisk endring var grunnpremiss for politikk i moderne samfunn. Også tidligere hadde man selvsagt visjoner for fremtiden, men i den grad de var endringssøkende tok de først og fremst form av et ønske om å vende tilbake til noe fortidig. Det var snakk om et forsøk på å gjenopprette en tidligere bedre tilstand, en gullalder.¹⁹ Så lenge endringstakten var så lav at det ikke ble oppfattet å være noen prinsipiell forskjell mellom fortid og samtid, var det heller ingen grunn til å forvente at fremtiden ville bringe noe nytt. Stabilitet var med andre ord normalen, og historisk endring kunne i et slikt perspektiv bare oppfattes negativt. Enten hadde det skjedd et forfall som måtte rettes opp eller så måtte forfall fra den stabile normalen forhindres. Historien ble altså forstått syklisk. Det lineære aspektet som lå i kristendommen var til liten hjelp så lenge runddans bare kunne unnslipest i det hinsidige. Politikken var dermed grunnleggende innrettet mot å holde staten stabil i tid. Målet var en tilstand utenfor historien.²⁰

Den new zealandske historikeren J. G. A. Pocock har i mer rendyrkede empiriske arbeider argumentert for eksistensen av en slik statisk politikkforståelse i det tidlig moderne Europa. Han har understreket frykten for endring og tendensen mot bare å regne det evige og

---

¹⁶ Koselleck 2004, s. 26-42

¹⁷ Krogh 1996, s. 19-24

¹⁸ Koselleck 2004, s. 248-254

¹⁹ Jfr. Norman Cohns klassiske studie av gullaldersøkende millenaristiske sekter i middelalderens Europa. Se Cohn 1998.

²⁰ Koselleck 2004, s. 98

universelle som rasjonelt.²¹ Mot en slik bakgrunn er det for eksempel han har gitt følgende karakteristikk av den politiske tenkemåten i renessansens Firenze: "If politics be thought of as the art of dealing with contingent events, it is the art of dealing with Fortuna as the force which directs such events and thus symbolizes pure, uncontrolled and unlegitimated contingency."²² Politikk dreide seg om å hindre eller motvirke historisk endring, fordi denne i sin natur var som lykkens gudinne, lunefull og uhandterlig. Pocock åpnet samtidig sin bok om den republikanske politiske tradisjonen med å slå fast at han skrev om politisk tenkning innenfor rammen av en fremvoksende historisme. Utover på 1700-tallet sporet han da også en økende evne til å fange inn, analysere og håndtere historisk endring. Han knyttet denne utviklingen til nettopp fremveksten i England og Skottland av et moderne samfunn basert på handel, arbeidsdeling og markedsøkonomi, fordi dette var området hvor det var tydeligst at det hadde foregått en utvikling.²³ Med idehistorikeren Franklin Baumer kunne man si at tenkningen gradvis gikk fra *being* mot *becoming*, fra å foregå i statiske og universelle kategorier mot mer partikulære og dynamiske.²⁴ Det var snakk om en gryende tendens til historisering, hvilket gjorde at man i økende grad oppfattet seg selv og sine omgivelser som et historisk produkt, noe menneskeskapt, noe man kunne håndtere og gjøre noe med. Dermed fremsto den politiske stabiliseringsutfordringen mindre formidabel. Man begynte gradvis å tenke seg at mennesket i samfunnssfæren selv kunne etablere orden. Den amerikanske Kantforskeren Jerome Schneewind har fremhevet nettopp en slik utvikling innenfor moralfilosofien mot slutten av 1700-tallet.

The new outlook that emerged by the end of the eighteenth century centered on the belief that all normal individuals are equally able to live together in a morality of self-governance. All of us, on this view, have an equal ability to see for ourselves what morality calls for and are in principle equally able to move ourselves to act accordingly, regardless of threats or rewards from others.²⁵

Schneewind understreker her den store barrieren knyttet til det å forestille seg mennesket som moralsk autonomt, som selvstyrt ubundet av en ekstern autoritativ appellinstans. Det var snakk om den største forskjellen mellom vår egen og all tidlig moderne tenkning om moral. Schneewind fremhever Kants betydning, men poenget er ikke at han alene revolusjonerte moralfilosofien. I så måte knytter han an til den engelske sosiologen og økonomihistorikeren Keith Tribe, som har hevdet den knappe resepsjonen av Adam Smith i de tysktalende

---

²¹ Pocock 1972, s. 81

²² Pocock 1977, s. 156, se også s. 401

²³ Pocock 1977, s. 423-505; Pocock 1985

²⁴ Baumer 1977, s. 20-23

²⁵ Schneewind 1998, s. 4

områdene på slutten av 1700-tallet hang sammen hvordan den tyske økonomiske tenkningen, kameralismen, var nært sammenknyttet med naturretten, som nettopp Kant bidro til å omforme grunnleggende. På hvert sitt felt, innenfor henholdsvis økonomi og moralfilosofi, mener Tribe at Smith og Kant tok noe av det samme steget.²⁶ De så begge for seg at mennesket i samfunnssfæren var i stand til å styre seg selv. De skilte klart bevissthetsmessig mellom stat og samfunn, og regnet det i mindre grad enn før nødvendig med en detaljregulerende og stabiliserende statsmakt.

I de følgende kapitlene vil et slikt modernitetsteoretisk blikk for de grunnleggende endringene som var i ferd med å skje med tenkningen om politikk i perioden, bli anvendt for å gripe egenarten i det sene 1700-tallets dansk-norske politiske tenkemåte. Foreløpig kan betydningen av et slikt perspektiv demonstreres ved hjelp av revolusjonstiårets mest produktive skribent, August Hennings. En gjennomlesing av hans artikkel *Beviis, at den monarkiske Regieringsform eene og allene kan være republikansk* fra 1798 vil raskt avsløre at det foruten en apologi for eneveldet, var snakk om et forsvar for trykkefriheten i en tid hvor den var under press. Man går imidlertid glipp av noe helt sentralt, dersom man ikke får med seg måten dette gjøres på. Hennings appellerte fortsatt til noe tilnærmet Aristoteles regimeklassifisering, selv om han ikke hadde den klassiske romerske, men den moderne franske republikk i bakhodet, og det var en tradisjonell forestilling om republikkens iboende ustabilitet han anvendte for å kritisere styreformen. Det avgjørende for ham var ”det Spøragsmaal, hvilken Forfatning har den største Tilbøielighed til at forværre sig, den monarkiske, eller den republikanske?”²⁷ Han forutsatte med andre ord en underliggende naturlig stabilitet. Spørsmålet var fortsatt hvordan historisk endring best kunne motvirkes.

Metodiske betraktninger: Hvordan historisere politikk

I forsøket på å gripe det historisk betingede ved den politiske debatten i revolusjonstiårets dansk-norske tidsskrifter, støter man på visse metodiske utfordringer. Konfrontert i dag med for eksempel Hennings ovennevnte støtte til eneveldet kan det synes nærliggende å spørre hvorvidt han *egentlig* mente det han skrev, om han av hensyn til regimet kunne ha landet på en annen konklusjon. Til tross for trykkefriheten ble det på 1790-tallet igangsatt en rekke rettssaker mot forskjellige skribenter. Som de selv ikke unnlot å bemerke, var lovgivningen uklar, med potensielt svært strenge straffer fastsatt i Danske og Norske Lov, samt

---

²⁶ Tribe 1995, s. 29ff

²⁷ August Hennings, ”Beviis, at den monarkiske Regieringsform eene og allene kan være republikansk”, *Minerva*, Bind 1, 1798, s. 2

Kongeloven, for de som tråkket over streken. Skribentene opplevde med andre ord en grunnleggende usikkerhet, som trolig ble forsterket fordi de fleste også var embetsmenn og følgelig avhengig av regjeringens godvilje. Det synes med andre ord å være gode grunner til å utvise en sunn kildekritisk skepsis til skribentenes ytringer.

Spørsmålet om hva August Hennings og de andre skribentene *egentlig* mente, innebærer imidlertid en ganske åpenbar fare for å projisere våre egne oppfatninger tilbake på de fortidige aktørene. Det er lett å ”redde” deres rasjonalitet, ved å anta at de *egentlig* tenkte politisk som oss, at de bare var offer for et regime som ikke tillot dem å ytre slike holdninger. For å styre klar av en slik fare for anakronistiske lesninger vil oppgaven forsøke å holde spørsmålet om hva skribentene egentlig mente på en armlengdes avstand, og heller begynne med å undersøke om utsagnet eller teksten som i dag fremstår pussig, kan gi mening innenfor en større ramme av oppfatninger, om de kan ha hatt grunner til å mene det de skrev, som ikke er umiddelbart tilgjengelige for oss. Den engelske historikeren Quentin Skinner har formulert distinksjonen her som et skille mellom forfatterens motiv og intensjon.²⁸ Han har med Ludwig Wittgenstein og J. L. Austin argumentert for at enhver språklig ytring er en form for sosial handling, som foregår på bakgrunn av allment aksepterte konvensjoner. Det å argumentere er alltid å argumentere for eller mot noe. Fremfor å spekulere i forfatterens bakenforliggende motiver bør historikeren ifølge Skinner konsentrere seg om å rekonstruere den relevante språklige konteksten. Det vil si å gjøre seg kjent med de allment aksepterte talemåtene, argumentene, begrepene, distinksjonene og kategoriseringene som var styrende for debatten, og som gjør det mulig å identifisere forfatterens intensjon, hva vedkommende kan ha ment å gjøre med sin tekst eller sitt utsagn.²⁹ Vi kan ikke anta at de fortidige aktørene tenkte politisk som oss, at de var opptatt av de samme problemene som vi er i dag. Det betyr for denne oppgavens del at det åpnes for at vår undring over for eksempel Prams kombinerte støtte til eneveldet og den nye franske republikk ikke nødvendigvis var deres. At de maktmekanismene som opprettholdt eneveldet i skribentenes bevissthet ikke utelukkende behøver å ha vært et spørsmål om regjeringens kontroll med embetene eller vilje til bruk av mer tvangspregede sanksjoner. Tvert imot kan de, som særlig Michel Foucault er kjent for å ha påpekt, ha ligget i språket, i skribentens oppfatninger og forestillinger, og slik sett ha vært langt mer dyptgående og allstedsnærværende.³⁰ Ved å ta denne muligheten alvorlig, og undersøke de språklige ressursene som var tilgjengelige for skribentene, søker oppgaven å

---

²⁸ Skinner 2002a, s. 90-102

²⁹ Skinner 2002a, særlig s. 103-127 og spesielt s. 105f, 115, 118

³⁰ Foucault 1999, s. 104

nærme seg en historisk betinget forståelse av den situasjonen de sto overfor dersom de for eksempel ville argumentere for en konstitusjonell forfatning. Det vil si hvilke konvensjoner de, uansett hva de mente om dem, måtte forholde seg til, dersom de ønsket å oppvurdere eller nedvurdere, legitimere eller delegitimere en sosial praksis som i lys av dem fremsto tvilsom. På den måten forsøker oppgaven å gripe den prekære spenningen knyttet til det som var en kamp om å definere virkeligheten. Pennen er, for å sitere James Tully om Skinners metode, et mektig sverd.³¹ Også de mest geniale tenkere må, som Skinner selv har poengtert, gå baklengs inn i krigen.³²

Historiografi: Rojalisme, opinionsstyre og revolusjonsbegeistring

Denne oppgavens modernitetsteoretiske ramme og språklig kontekstualiserende tilnærming har blitt utarbeidet i dialog med den eksisterende forskningslitteraturen knyttet til revolusjonstiårets dansk-norske politiske debatt. Historiografien på dette feltet går tilbake til den danske historikeren Edvard Holm mot slutten av 1800-tallet og bærer fortsatt sterkt preg av hans konklusjoner.

Holms arbeid om tema kom ut allerede i 1888, som en del av en serie ”studier over politiske og sociale Ideers Udvikling i den dansk-norske stat i det 18nde Aarhundrede”. Han mente det var trekk ved offentligheten som pekte utover eneveldet, og han fremhevet særlig hvordan ”Tanken om at udøve en Inflydelse paa Styrelsens Gang igjennem den offentlige Drøftelse i Pressen voxede en tydelig Væxt.”³³ Overordnet sett fant han likevel få ytringer i demokratisk eller konstitusjonell retning. Det var da ifølge Holm også ”noget uforstaaeligt i denne Forening af Begejstring over Enevoldsmagten og af en Tro paa, at man selv var et fritt Folk”, og han konkluderte med at ”det maa selvfølgelig opfattes som et Vidnesbyrd om politisk Uklarhed og Umodenhed”.³⁴ Langt på vei stemplet han med andre ord skribentene som naive. Det bærende element i hans analyse var en tese om en iboende og dyptsittende rojalisme i den dansk-norske befolkningen. Rojalismen var delvis var nedarvet og delvis et resultat av en tilfredshet med den reformpolitikk eneveldet etter 1784 hadde slått inn på.³⁵ Riktig nok la han til at eneveldet trolig ble styrket utover på 1790-tallet av mangelen på forfatningsmessige alternativer, etter at England ble upopulær som en følge av krigen med

---

³¹ Tully 1983

³² Skinner 2002a, s. 150

³³ Holm 1975c, s. 28, se også 26, 88

³⁴ Holm 1975c, s. 28, se også 90ff, 130

³⁵ Holm 1975c, s. 7, 18f, 43, 61f, 84ff, 130f

Frankrike.³⁶ Likevel var det først og fremst en følelsesmessig kobling til kongehuset som forklarte mangelen på konstitusjonelle og demokratiske fordringer. Den franske revolusjon endret ifølge Holm ikke grunnleggende denne oppfatningen, selv om den innledningsvis ble mottatt med begeistring helt inn i regjeringkretser. Etter kongemordet var det ifølge Holm bare isolerte radikale skribenter som Peter Andreas Heiberg og Malte Bruun, som fortsatt støttet revolusjonen.

Jens Arup Seip grep i en artikkel fra 1958 fatt i Holms påpekning av den betydning en del skribenter tilskrev den offentlige mening. Seip mente det var snakk om en utbredt teori, om hva han kalte det opinionsstyrte enevelde. Han definerte forestillingen slik: ”Den oppfatning at legitimitet og (eller) nødvendig vilkår for utøvelse av politisk makt gjennom en eneveldig monark må søkes deri at makten utøves i overensstemmelse med en mer eller mindre klart uttalt opinion”.³⁷ Ifølge Seip skal teorien gradvis ha utviklet seg fra 1760-tallet i Danmark-Norge, og kulminert på 1780- og 90-tallet. Det var snakk om et tankekompleks, som medierte mellom forestillingen om enevelde av Guds nåde og en fri, demokratisk og konstitusjonell forfatning.³⁸ Den viktigste konsekvensen av konstruksjonen er at den gir revolusjonstiårets dansk-norske politiske tenkning et mer progressivt preg enn hos Holm. Seip løste det som for Holm i siste instans fremsto som ”uforståelig” uten å ty til en følelsesmessig kongetroskap, ved å argumentere for at skribentene *egentlig* skilte klart mellom stat og samfunn. De unnlot bare av ulike årsaker, enten det var bekvemmelighet, frykt for represalier eller nettopp kongetroskap, å trekke konsekvensene av sin egen tenkning. Dette fremgår tydelig av Seips påpekning av avstanden mellom teori og virkelighet. Potensielt var tankegangen radikal, men i praksis ble den først og fremst brukt besvergende for å oppfordre til endring av eneveldets konkrete politiske praksis, eller apologetisk, ved å gi regimets politikk et skjær av folkelig legitimitet.³⁹

Holm og Seips teser har senere funnet støtte i en mindre undersøkelse av Thorkild Kjærgaard.⁴⁰ De gir imidlertid også gjenklang i de senere Danmarkshistoriene. Akkurat som Holm, fremhevet Axel Linvald hvordan kongetroskapen hersket i borgerskapet, til tross for enkelttrekk som pekte utover eneveldet. ”Som Helhed svækkedes dog aldrig dets Troskab mod kongen, dets Respekt for Enevælden, dets Fastholden ved den overleverede

---

³⁶ Holm 1975c, s. 126

³⁷ Seip 1958, s. 47

³⁸ Seip 1958, s. 61

³⁹ Seip 1958, s. 7, 60f

⁴⁰ Kjærgaard 1973, s. 152-167

Samfundstilstand.”⁴¹ Jens Vibæk gikk på sin side langt i å hevde at den politiske debatten gjenspeilet et borgerskap som grunnleggende sett var fornøyd med eneveldets prestasjoner, hvilket han selv synes ha å forståelse for.⁴² Revolusjonstankene var ifølge Vibæk fjerne og de radikale skribentene isolert.⁴³ Derfor konkluderte han: ”Den offentlige mening i Danmark var ung, og den var umoden; den savnede evne til at hæve sig over de prisverdige hjemlige forhold og abstrahere lidt fra dem.”⁴⁴ Hos Ole Feldbæk, som har skrevet de to siste Danmarkshistoriene og det relevante bindet av Danmark-Norges historie, skildres eneveldet langt mer nøkternt. Skribentenes tilfredshet er heller ikke noen sentral forklaringsfaktor når det gjelder den politiske debatten. Isteden fremhever han at det var

urealistisk at forvente, at en offentlig mening ville få tilstrækkelig politisk gjennomslagskraft over for et styre, hvor magten var samlet i et kabinet eller hos nogle få ministre. Derfor valgte fortalerne for borgerlig frihed og lighed at fremhæve monarken som garanten for disse prinsipper og som den, der – objektivt, og hævet over standshensyn – bedst kunne vurdere, hva der tjente almenvellet.⁴⁵

Det var snakk om et fornuftsekteskap, støttet opp også av en tradisjonell og ennå levende kongetroskap.⁴⁶ Feldbæks konklusjon her er påvirket av hans innsats innen den nyere kultur og identitetsfokuserede forskningen rettet mot utviklingen av det han mener var en nasjonal identitet mot slutten av 1700-tallet. Han har fremhevet hvordan bevisstheten omkring det å være dansk og norsk ble til borgerskapets ideologi, som kunne brukes politisk. Særlig har han lagt vekt på at den danske nasjonale identiteten utviklet seg i kontrast til det tyske, og da som borgerskapets reaksjon mot det aristokratiske tysktalende miljøet, som etter 1784 dominerte i regjeringen.⁴⁷ Mot en slik bakgrunn er det han i den siste Danmarkshistorien hevder forening av frihet og enevelde var uttrykk for

den borgerlige opinions forsøg på at bryde den forret til statens vigtigste embeder, som adelen reelt besat, til trods for at de borgerlige embedsmænd uddannelsesmæssigt og sagligt var bedre kvalifiserede. Kampen for borgerlig frihed og lighed var også en ny classes kamp for at komme til magten. En kamp hvor lighed var viktigere en frihed.⁴⁸

Nå skal man ikke forvente inngående drøfting av offentlighetens politiske tenkning i oversiktsverker, men det synes som Feldbæk går langt i å hevde at posisjonering og interessekamp oppsummerer det som er å si om den politiske debatten i perioden. For øvrig

---

⁴¹ Linvald 1942, s. 135

⁴² Vibæk 1964, s. 190ff

⁴³ Vibæk 1964, s. 197

⁴⁴ Vibæk 1964, s. 192

⁴⁵ Feldbæk 1982, s. 246; Se også Feldbæk 1998, s. 190

⁴⁶ Feldbæk 1982, s. 248

⁴⁷ Feldbæk og Winge 1991

⁴⁸ Feldbæk 1992, s. 317

var den ifølge ham provinsiell og uten tilløp til seriøs konstitusjonell drøfting.⁴⁹ Feldebæks bedømming, bærer, i likhet med vurderingene til Holm, Linvald, Seip, Vibæk og Kjærgaard, preg av en grunnleggende skuffelse i møtet med den politiske litteraturen. De søker forklaringen på til dels ulike steder, men er ikke uenige i konklusjonen.

I de senere års øvrige kultur og identitetsfokuserte forskning knyttet til utviklingen av en kollektiv patriotisk eller nasjonal identitet mot slutten av 1700-tallet gjenspeiles også innflytelsen fra Holm og Seip, i den grad mer direkte politiske problemstillinger tas opp.⁵⁰ Likevel har denne litteraturen bidratt til å fremheve det sterke kollektivistiske preget ved den politiske tenkningen i det sene 1700-tallets Danmark-Norge. Johan Fjord Jensen argumenterte i den danske litteraturhistorien fra 1983 for at de patriotiske skribentene generelt agiterte for frihet samtidig som de var opptatt av å oppvekke dyd, slik at friheten ville bli brukt fornuftig, i overensstemmelse med det allmenne beste.⁵¹ Fjord Jensen hevder at enkelte oppfattet eneveldet mer og mer som et hinder i så måte. Det var ifølge ham til slutt den manglende støtten fra handelsborgerskapet som gjorde det lett for regjeringen å stoppe diskusjonen.⁵² Julianne Engelhardt er den som i størst grad har gått inn i tidens politiske tenkning. I sin doktorgradsavhandling om helstatens patriotiske selskaper, undersøker hun medlemmenes statstenkning. Hun fremhever at det gikk et skille hos dem mellom en patriarkalsk og en patriotisk tenkemåte. Patriotene understreket at deres lojalitet ikke var til kongens person, men til staten og kongen som embetsmann, og de fremhevet betydningen av deres egne initiativ til forskjell fra de statlige tiltakene.⁵³ Samtidig får hun også frem hvordan patriotene var preget av en grunnleggende angst for opprør og kaos.⁵⁴ De var redd for at utviklingen kunne gå av sporet. I denne oppgaven vil det bli argumentert for at Engelhardt her er inne på helt sentrale tema for å forstå egenarten i det sene 1700-tallets politikkforståelse i endring. Hennes konkrete kildebelegg er imidlertid tynt, og hun gjør bruk av filosofer som ligger svært langt unna i tid og rom som orienteringspunkter.

Foruten Engelhardts arbeid er Lars Kruses doktorgradsavhandling om tidsskriftpressens syn på den franske revolusjon det viktigste nye bidraget til historiografien

---

⁴⁹ Feldebæk 1992, s. 325

⁵⁰ Se henvisninger til særlig Seip i Engelhardt 2004, s. 395, 472 og Damsholt 2000, s. 80. Jeg går her kun inn på de bidragene i denne tradisjonen, som mest eksplisitt har tatt opp de politiske implikasjonene av patriotismen ift. eneveldet.

⁵¹ Fjord Jensen 1983, s. 636

⁵² Fjord Jensen 1983, s. 487

⁵³ Engelhardt 2004, s. 379-383, 413-420

⁵⁴ Engelhardt 2004, s. 361-364, 410-412

omkring den dansk-norske politiske diskusjonen på 1790-tallet.⁵⁵ Kruses utgangspunkt er basert på Holm og Seips analyser. Han aksepterer Seips tese om utbredelsen av troen på et opinionsstyrt enevelde, og han gir tankegangen ytterligere teoretisk sofistikasjon ved å trekke inn samfunnsvitenskapelig dissonansteori. Følgelig antyder han at skribentene drev med en form for ubevisst selvbedrag. De forsøkte å forene det som ikke lot seg forene, frihet og enevelde, støtte til absolutisme og konstitusjonelt styre.⁵⁶ Kruse argumenterer imidlertid for at skribentene utover på 1790-tallet mistet troen på denne enheten. Han påviser at sentrale dansk-norske tidsskrifter støttet den franske revolusjon, ikke bare i en tidlig fase, men også etter kongemordet, under terroren og så godt som frem til de ikke fikk lov til å skrive mer, det vil si i 1799.⁵⁷ Samtidig argumenterer han for at Heiberg og Bruun fikk sterk støtte fra resten av skribentmiljøene etter hvert som deres skrifter ble trukket inn for domstolen. De var ikke isolerte rabulister, slik Holm hevdet.⁵⁸ I denne perioden, omkring 1796-97, mener Kruse det fant sted en fremmedgjøringsprosess mellom stat og opinion. Konfrontert med det økende antall saker som ble dradd inn for retten, radikalisererte skribentene sine krav og tapte gradvis troen på at et opinionsstyrt enevelde var en bærekraftig løsning. Kruse fortolker i lys av dette forordningen fra 27. september 1799, ikke som et overdrevent tiltak fra en paranoid regjering, men som et effektivt middel for å sette en stopper for en stadig mer regimekritisk og nærgående offentlig mening.⁵⁹ Hans fortolkning er interessant, men han går i svært liten grad inn på argumentene, talemåtene og språket som ble brukt av skribentene. Tvert imot fordømmer han språket for servilitet. Analysen baserer seg på konstateringer av støtte til revolusjon, til straffeforfulgte skribenter og generaliseringer derifra til bakenforliggende holdninger. Dermed går han glipp av en dimensjon knyttet til hva støtte til revolusjonen og til de straffeforfulgte kan ha betydd for skribentene. Det skapes en uheldig avstand, som hindrer oss i å forstå det prekære ved utviklingen. Her vil det bli hevdet at Kruses fortolkning ikke er gal, men at den mangler sensitivitet.

Sammenfattende historiografiske betraktninger

Dersom man ser bort fra aspekter ved Engelhardts og Kruses arbeider, har det vært stor grad av enighet når det gjelder revolusjonstidens dansk-norske politiske tenkning. Det er en tydelig

---

⁵⁵ Kruses konklusjon er langt på vei den samme som Ingeborg Drejer Conrad kom frem til i et historisk speciale i 1991. Kruse utdyper og underbygger imidlertid argumentet betraktelig. Jeg forholder meg til han her

⁵⁶ Kruse 2005, s. 46-49, se også noen eksempler på hvordan dette anvendes underveis i analysen, s. 115ff; 121ff; 161

⁵⁷ Dette er avhandlingens gjennomgående argument, se Kruse 2005

⁵⁸ Kruse 2005, s. 260-269

⁵⁹ Kruse 2005, s. 257-281

tendens til å avskrive den som naiv, umoden, provinsiell eller servil. Selv om forklaringene har blitt søkt på ulike steder, det være seg iboende kongetroskap, tilfredshet med det rådende regimet, mangel på alternativer eller fornuftsmessig kalkulasjon, synes det å være opplest og vedtatt at skribentene selv og deres tekster ikke kan tilby oss noe nevneverdig. Fremfor å undersøke om de historiske aktørene kan ha hatt grunner for sine oppfatninger, som fremstår fremmed for oss i dag, har historikerne søkt å gå bakenfor. Problemet med en slik tilnærming er at den ikke tar skribentene på alvor. Den forsøker ikke å forstå dem på deres egne premisser. Utgangspunktet er teleologisk. Man søker bare den dansk-norske opprinnelsen til vår tids demokratiske og konstitusjonelle styresett. Dermed blir det noe uforløst og umodent over deres tenkning. Analysen baseres på en antagelse om at skribentene burde tenkt som oss, og konklusjonene trekkes på bakgrunn av det som ikke står i kildene. Det som ikke peker fremover blir til støy.

Dette problematiske aspektet ved den eksisterende forskningen, slik det særlig kommer til uttrykk hos Holm og Seip, har blitt indikert av flere. Først ute var Øystein Sørensen, som i sin bok om Jens Sneedorff trakk opp en linje frem mot 1799, hvor han argumenterte for at særlig Seips tese om et opinionsstyrt enevelde var villedende, fordi opinionens retningsgivende funksjon, for de fleste skribentene var betinget av at den var lutret, og slik sett fornuftig og i overensstemmelse med dyd.⁶⁰ Å beskrive den som en utvetydig ledetråd for statsmakten eller som en slags konstitusjonell barriere, blir i så måte misvisende. Sørensens kritikk indikerer at det kan være behov for å løse opp Seips klare skille mellom opinion og statsmakt. Hans argumentasjon mot Seip, og for betegnelsen ”opplyst enevelde” som en dekkende beskrivelse av skribentenes forestilling om forholdet mellom statsmakten og borgerne, kan leses som et ytterligere tegn på nettopp det.⁶¹ Når det gjelder Sneedorff har nettopp dette nylig blitt understreket tydelig i et speciale av Anders Hassing:

Hans samfundsteori er ganske enkelt en statsteori. Der er – ideelt sett – ingen modsætning mellem stat og samfund, idet staten er *den* organiserende kraft, der gør samfundet mulig – en udpræget kameralistisk tanke, som trækker på en klassisk forestilling om *societas civilis* som omfattede både medborgerlig fællesskab og politisk herskab.⁶²

Henrik Horstbøll formulerte imidlertid allerede i en artikkel fra 1987 en slik kritikk gjeldende for tiden frem mot 1790-tallet. Han hevder at Holm så vel som Seip, ikke tar høyde for at de viktigste bidragsyterne til den offentlige mening var embetsmenn, som selv var delaktig i

---

⁶⁰ Sørensen 1983, s. 100-106

⁶¹ Sørensen 1983, s. 106-108

⁶² Hassing 2005, s. 39

utformingen og gjennomføringen av statsmaktens politikk. De forutsetter et moderne skille mellom stat og samfunn, som verken eksisterte rent faktisk eller i skribentens bevissthet.⁶³ Vår tids partibaserte interessepolitikk var utenkelig med utgangspunkt i 1700-tallets moralfilosofi.⁶⁴ Skribentene tok stilling etter naturrett og allmennvel. De ville skape konsensus og motvirke partiånd og egennytte. Det å hevde at staten og politikken skulle reflektere subjektive interesser, sto dem fjernt.

I en senere artikkel har Horstbøll sammen med Uffe Østergaard forlenget denne kritikken av Holm og Seip også inn på 1790-tallet. De fleste skribentene skilte heller ikke da, under inntrykkene fra Frankrike, klart mellom stat og samfunn.⁶⁵ I forlengelsen av den forrige artikkelen underbygges dette ved å trekke opp et lengre historisk perspektiv som fremhever hvordan Danmark-Norge hadde unngått krisene som preget fransk politisk kultur. Den dansk-norske intelligentsiaen var på 1790-tallet ennå ikke fremmedgjort, men regnet fortsatt det opplyste eneveldet som den beste løsningen. Samtidig understrekes det prekære ved denne tilstanden. Det lå hele tiden en trussel i luften. Dersom eneveldet avvek fra reformkursen kunne ikke den samme lojaliteten garanteres.⁶⁶ Hos skribenter som Heiberg og Bruun radikaliserste da denne tendensen seg også. Eneveldet var for dem blitt til et hinder.

En slik mer historisk sensitiv analyse vil bli forsøkt utdypet i denne oppgaven. Da først og fremst ved å se nærmere på skribentens politiske språk og hvordan det endret seg. I en slik sammenheng er det imidlertid viktig å ha på det rene hvilken tradisjon debatten foregikk innenfor. Vi må kjenne den dansk-norske politiske tenkningens historie frem mot revolusjonstiåret.

Politisk tenkning og den tidlige dansk-norske opplysning

Den dansk-norske opplysningen oppsto ifølge Kasper Eskildsen i kjølvannet av det unge eneveldets lærdomsreformer.⁶⁷ Særlig gjennom opprettelsen av ridderakademiet i København i 1697 og reformene av København Universitet, den nye fundatsen i 1732 og etableringen av en juridisk embetseksamen i 1736, ble det formulert et program for å sette eneveldets utsendte rundt om i riket i stand til å virke aktivt i monarkens tjeneste for dennesidig forbedring av samfunnet. Dette var ingen selvfølge og fant, som Eskildsen har vist, sted mot en bakgrunn av

---

⁶³ Horstbøll 1987, s. 40-43; Dette har også blitt påpekt i en tysk kontekst, se Hellmuth og Piereth 2002, s. 85

⁶⁴ Horstbøll 1987, s. 42; Se også Pocock 1975, s. 483

⁶⁵ Horstbøll og Østergaard 1992, s. 156

⁶⁶ Horstbøll og Østergaard 1992, s. 167

⁶⁷ Eskildsen 1999, s. 96-99; Eskildsen 2005

sterk motstand fra de lærde ved universitetet, som søkte å hegne om sin autonomi og sitt monopol på å drive fortolkning av sannheten omkring Guds skaperverk.⁶⁸

Fra begynnelsen var med andre ord den dansk-norske opplysningen nært knyttet til eneveldets ordensbestrebelse. Dette er tydelig også i lærdomsreformenes ideologiske fundering. Inspirasjonen ble hentet fra den tyske kameralisten og naturretsteoretikeren Christian Thomasius sin omforming av universitetet i Halle.⁶⁹ Thomasius tilhørte den samme naturretstradisjonen som ved Hugo Grotius hadde øvd viktig innflytelse over Peter Schumacher, bedre kjent som Griffenfeldt, i hans arbeid med Kongeloven anno 1665. Det nye eneveldets embetsmenn skulle da også ved akademiet og universitetet lese Grotius etterfølger Samuel Pufendorffs naturrett, først i form av Ludvig Holbergs forkortede og omarbeidede utgave, siden i direkte oversettelse. Det var snakk om en type politisk tenkning som i et forsøk på å besvare skeptisismen til skikkelser til Pierre Bayle og Pierre Charron utviklet en statsteori basert på menneskenaturen og dermed uavhengig av Gud.⁷⁰ Den grunnleggende mekanismen i deres system var tanken om vår ”unsocial sociability”, som fikk oss til slutte oss sammen i samfunn uten at vi derved fulgte noe guddommelig påbud. Dette skulle senere danne grunnlag for skotske opplysningsfilosofers firetrinns-teori om menneskets utvikling og den politiske økonomien.⁷¹ For Pufendorff var det imidlertid sterkt begrenset hvilken tro han hadde på individenes og samfunnssfærens evne til bevegelse og selvkontroll. Med religionskrigene som bakgrunnserfaring understreket han konflikt som noe helt grunnleggende, og undersåttenes totale forpliktelse overfor monarken som nødvendig for å sikre fred. Naturretstradisjonen Grotius, Pufendorff og Thomasius tilhørte har derfor blitt regnet for en lydighetsetikk. Den deler ut naturlige rettigheter, for så å understreke at vi ga dem fra oss igjen i det vi dannet samfunn.⁷² I forhold til den dansk-norske opplysningen gjenspeiler dette seg i den statsdirigerte kameralistiske karakteren bevegelsen fikk, særlig i dens første fase, men også senere. Det var enevoldsstaten som først og fremst skulle forbedre og skape orden. Undersåttene skulle adlyde.

Politisk tenkning og den sene dansk-norske opplysning

Omkring midten av århundret endret den politiske tenkningen og den dansk-norske opplysningen karakter. Utviklingen kan sees i sammenheng med et mer allment skifte som

---

⁶⁸ Eskildsen 1999, s. 57-90, spesielt s. 85-90

⁶⁹ Eskildsen 1999, s. 48-51

⁷⁰ Tuck 1987

⁷¹ Hont 1987

⁷² Dette er et hovedpoeng i Tuck 1977; Se også Klippell 1987, s. 269

fant sted, knyttet til Frederik Vs tronbestigelse i 1746 og den noe mildere atmosfæren som ble fremherskende etter den pietistiske Christian VIs død. Teatrene ble gjenåpnet, og en viss trykkefrihet ble tilstått i forbindelse med oppfordringen, på initiativ fra førsteminister Adam Moltke, om å bidra til belysning av landbruk og handelsspørsmål. Regimet begynte samtidig å interessere seg for kulturpolitikk, ved å hente inn utenlandske kunstnere og skribenter.⁷³ En begynnende offentlighet, som forfattere i større grad kunne henvende seg mot, var i ferd med å vokse frem. Christian Nicolaisen har fremhevet Ludvig Holbergs sene arbeider, hans *Moralske Tanker*, og Bjarne Riis' tidsskrift *Den Danske Spectator* som eksempler på nettopp en slik utvikling.⁷⁴ Begge speiler en tendens i retning av å vie den enkelte undersåtts moralske innstilling større oppmerksomhet. Det å handle rett var ikke i like stor grad bare et spørsmål om å adlyde kongen lover. Man skulle også selv søke å være et godt menneske.

På et mer overordnet tankemessig plan kan denne utviklingen også sees i sammenheng med innflytelsen fra den tyske filosofen Christian Wolff. Det var generelt Wolffs filosofi og naturrett som tok over for Pufendorff og Thomasius sine arbeider i de nord-europeiske landene. Tore Frängsmyr har vist hvordan wolfianismen gjorde seg gjeldende ved universitetet i Uppsala frem mot midten av århundret, mens Eckhart Hellmuth har fremhevet hvordan Wolffs naturrett fikk stort gjennomslag ved de prøyssiske universitetene og i byråkratiet.⁷⁵ I en dansk-norsk kontekst har da også hans innflytelse blitt regnet for å ha vært stor på en rekke områder helt frem til århundreskiftet.⁷⁶ Hvorvidt Wolff, med sine tilnærmet neo-skolastiske, strengt matematisk og logisk-deduktivt oppbygde arbeider, kan betegnes som en del av opplysningen er ikke opplagt. Han skrev imidlertid på tysk og betonet sterkt nødvendigheten for den enkelte av å søke kunnskap og innsikt om verden gjennom fornuften, hvilket på det religiøse området skaffet ham problemer med pietistene ved universitetet i Halle. Han tilskrev den enkelte undersått en større rolle i statens bestrebelse for å etablere orden enn hva Pufendorff og Thomasius hadde gjort. Samtidig legitimerte han også et utvidet statlig virkeområde. Wolffs ideal om menneskelig fullkommenhet, som han mente vi alle måtte arbeide mot, var en slags sekularisert versjon av Leibniz' tanke om å oppnå en enhet med Gud. Det var krevende og fordret omfattende og mer eller mindre tvangsmessig statlig veiledning.⁷⁷

---

⁷³ Feldbæk 1998, s. 155ff; Om de innleide skribentene og historikerne, se Horstbøll 2005

⁷⁴ Nicolaisen 2002, s. 16f

⁷⁵ Frängsmyr 1978; Hellmuth 1985

⁷⁶ Kornerup 1951, s. 241; Koch 2003, s. 15ff; Nicolaisen 2002, s. 25; Amundsen og Laugerud 2001, s. 223; Björne 1995, s. 180

⁷⁷ Om Wolff, se Schneewind 1998, s. 431-442; Hochstrasser 2000, s. 150-186; Frängsmyr 1978, s. 17-44

I Danmark-Norge kan man fra omkring midten av århundret spore en lignende tendens. Selve begrepet opplysning begynte å komme i allmenn bruk, først knyttet til en religiøs kontekst hos nettopp wolfianere som Andreas Lundhof og Fredrik Eilschow, hvor det var snakk om å få en klarere forestilling om Gud. Ikke mye senere ble uttrykket imidlertid brukt om det å gjøre den enkelte bedre i stand til å arbeide for å forbedre sine egne og fellesskapets livsvilkår.⁷⁸ Det fikk politiske konnotasjoner. Miljøet tilknyttet akademiet i Sorø, med skikkelser som Jens Kraft, Jens Schieldrup Sneedorff og Andreas Schytte, og andre intellektuelle som Tyge Rothe og Peter Frederik Suhm, var viktig i så måte. De arbeidet alle aktivt for opplysning, både i kraft av å utdanne embetsmenn og å virke som fyrsteoppdragere, og som bidragyttere til den fremvoksende offentligheten. I sistnevnte henseende var Sneedorffs populære tidsskrift *Den Patriotiske Tilskuere* (1761-63) trolig det viktigste eksemplet.⁷⁹ Samme mann har også blitt regnet som sentral i utviklingen av en ny legitimering av eneveldet. Helt siden slutten av 1600-tallet hadde skribenter i England og Amerika med røtter i den republikanske politiske tradisjonen fra Machiavelli,⁸⁰ først og fremst som en del av en intern debatt, angrepet det dansk-norske eneveldet, som et særlig eksempel på et styre preget av ufrihet og despoti. Algernon Sidney, Robert Molesworth og en rekke amerikanske pamflettforfattere forut for revolusjonen i 1776 var blant dem som bygde opp under denne forestillingen.⁸¹ Inspirert av Montesquieu forsøkte Sneedorff i *Om den borgerlige Regiering* (1757) å forsvare eneveldet ved å kombinere den naturrettslige arven fra Pufendorff og Holberg med mer republikansk tankegods knyttet til det å oppvekke handlinger i overensstemmelse med dyd. Sneedorff så for seg at offentlige vurderinger av ens adferd ville virke disiplinerende på grunn av folks æresfølelse, og ønsket derfor ytringsfrihet.⁸² I større grad enn før understreket han med andre ord betydningen av å skape en patriotisk mentalitet i befolkningen, slik at de ville bli i stand til å virke for det allmenne beste og bidra til å forhindre forfall mot et despoti. Som mange i samtiden avviste han Montesquieus påstand om at dyd var et passende ideal bare for små republikanske bystater.⁸³ Uten å legge samme vekt på ære og ytringsfrihet var Tyge Rothe inne på lignende tanker i sine *Tanker om Kiærlighed*

---

⁷⁸ Nicolaisen 2002, s. 46

⁷⁹ Hassing 2005, s. 80-103

⁸⁰ Den beste innføringen her er fortsatt Pocock 1977. I den senere tid har det blitt påvist at denne tradisjonen også hadde betydelig nedslag ellers i Europa, se Van Gelderen og Skinner 2002

⁸¹ Se særlig Molesworth 1977. Om skriftet, se Holt 1968. Se for øvrig Skinner 2002b, s. 356-362 og Bailyn 1968, s. 65f

⁸² Se Sørensen 1983, s. 19-80; Hassing 2005, s. 33-59; Horstbøll 2007, s. 181

⁸³ Om Montesquieus innflytelse i Danmark-Norge mer generelt, se Holm 1975b, s. 35. Om Rousseaus dialog med Montesquieu, se Shaklar 1990. For hvordan dette ble brukt for å forsvare muligheten av dyd under et enevelde i de tysktalende områdene, se Van Der Zande 2007

til *Fædrenelandet* (1759), mens Suhm tok det hele et steg lenger ved å forslå en republikansk forfatning basert på stender for førsteminister Ove Høeg Guldberg etter Struensees fall i 1772.⁸⁴ Ikke overraskende vant han lite gehør for slike synspunkter.

Fremveksten av en offentlig politisk diskusjon

Til tross for Suhms ovennevnte forfatningsmessige utspill, og generelt den mer politisk aktive rolle han og de andre opplysningsmennene tilskrev enevoldskongens undersåtter, hadde den politiske diskusjonen i deres egen tid, både vært forsiktig og av et begrenset omfang. Dette endret seg imidlertid i 1770, da Struensee, etter å ha vunnet kontroll over kongen, innførte fullstendig trykkefrihet. Etter at det hadde blitt utvist en viss forsiktighet i begynnelsen kom det ut en flom av særlig anonyme skrifter, preget kanskje aller mest av misnøye og en tone ganske fremmed for de lærde opplyserne.⁸⁵ Foruten å angripe Struensees amorøse relasjon til dronningen, var mange av disse skriftene svært kritiske til geistligheten og kirken, samt politiske forhold, blant annet knyttet til finansadministrasjonen. Det var med andre ord snakk om en sterkere politisk involvering enn før, som i en viss forstand kan sees som en logisk konklusjon av det republikanske tankegodset som Suhm, Rothe og Sneedorff hadde inkorporert i den nye legitimeringen av eneveldet.

Både for Struensee selv og for hans etterfølgere gikk imidlertid debatten for langt. Etter noen innledende rettssaker satte Guldberg-regimet en stopper for eksperimentet i 1773. Selv om ikke forhåndssensuren ble gjeninnført, forsto de fleste at det nå gikk en klar grense for debatt, knyttet til trone og alter. August Hennings fikk føle dette i 1780, da han forsøkte seg med en hyllest til den spanske opplysningstenkeren Olavides.⁸⁶ Etter kronprinsen og A. P. Bernstorffs kupp i 1784 ble det imidlertid åpnet igjen for en viss debatt av politiske og religiøse forhold, om enn ikke under like frie forhold som i 1770-1773. Den offentlige diskusjonen konsentrerte seg i tiden frem mot revolusjonen om den såkalte liturgifeiden, hoffpresten Christian Bastholms forslag til forbedring av ritualene knyttet til gudstjenesten,⁸⁷ og landboreformene. Sistnevnte tema fikk et ekstra oppsving ved publiseringen av kommisjonens forhandlinger og demonstrerte tydelig hvordan den offentlige mening fortsatt kunne spille på lag med regjeringen.⁸⁸ Særlig kom dette frem i forbindelse med de jyske godseiernes forsøk på å reversere reformene i 1791, da regjeringens juridiske talsmann

---

⁸⁴ Om Suhms reformforsøk og politiske tenkning, se Møller 1972a, Møller 1972b

⁸⁵ Se Holm 1975b; Horstbøll 1996, og for skriftene med norske klagemål, se Feldbæk 1994

⁸⁶ Stender-Petersen 1988

⁸⁷ Om denne, se Kornerup 1951, s. 396-409; Amundsen og Laugerud 2001, s. 244f

⁸⁸ Holm 1888

Christian Colbjørnsen offentliggjorde deres anmodning og fremstilte den som nedrig uttrykk for særinteresser.⁸⁹ Den store offentlige konflikten i Danmark-Norge forut for den franske revolusjon forløp i så måte uten en splittelse mellom enevælde og opinion.

1790-tallets politiske debatt: Kontekst og avgrensning

Revolusjonstiårets politiske debatt foregikk i forlengelsen av den ovennevnte utviklingen. Fortsatt var det en relativt liten gruppe skribenter som holdt den oppe. Thorkild Kjærgaard har anslått at de elleve mestskrivende mellom 1789 og 1799, som utgjorde under ti prosent av det totale antall forfattere, sto for førtifem prosent av den politiske litteraturen.⁹⁰ Mer generelt peker han på at det fremste fellestrekket ved skribentene synes å ha vært høyere utdannelse, fortrinnsvis fra universitetet i København. Noen synes å ha vært frittstående skribenter, men de fleste var embetsmenn, særlig i liberale yrker, universitetsprofessorer, dommere og lignende. Spesielt peker Kjærgaard på at juristene var aktive, mens prestene, i forhold til deres andel av det totale antall embetsmenn, gjorde seg lite bemerket. I overveiende grad kom skribentene også fra bymiljøer, og enda flere av dem hadde opphold i byene mens de skrev på 1790-tallet. København var i denne sammenheng sterkt dominerende. De aller fleste skriftene kom da også ut der. Holstein, med Altona og universitetsbyen Kiel, var området som kom nærmest når det gjaldt antall utgitte skrifter, hvilket nok hang sammen med nærheten til det tyske markedet.⁹¹ Publikum generelt besto ifølge Kjærgaard av de samme embetsmennene samt handelsborgerskapet og til en viss grad også adelen og den lavere middelstanden, i form av for eksempel bedrestilte håndverkere.

Selve den politiske debatten foregikk først og fremst i pamfletter og tidsskrifter. Avisene synes, med sitt begrensede format og sine restriksjoner på politiske ytringer, å ha spilt en mindre rolle, mens større bøker med noen unntak heller ikke var noe mye brukt medium for debatt. Kjærgaard hevder at det var en tendens til todeling, hvor debattene om de dagsaktuelle sakene, feidene, for eksempel knyttet til trykkefrihetsdommene og de jyske godseiernes tillitsskrift, foregikk i pamflettform, mens den mer overordnede politiske debatt, gikk for seg i tidsskriftene.⁹² Pamflettene var billigere enn tidsskriftene. De kunne komme ut på kort tid og i større grad ha nyhetens interesse. Det må imidlertid være rimelig å anta at oppmerksomheten de fikk var svært varierende, og at de i mange tilfeller raskt kunne bli glemt, om de i det hele tatt ble lest. Krydret som de ofte var med personlige stridigheter, var

---

⁸⁹ Horstbøll 1987, s. 43; Om proprietærfeiden, se Bjørn 1979

⁹⁰ Kjærgaard 1973, s. 16f

⁹¹ Kjærgaard 1973, s. 7, 10; Se Lohmeier 1992 og Kopitzsch 1992 for en innføring i disse miljøene

⁹² Kjærgaard 1973, s. 5

de nok også i enda større grad enn den politiske litteraturen for øvrig et københavnerfenomen.⁹³ Når jeg kildemessig har valgt å konsentrere meg om tidsskriftene skyldes det ikke at pamflettene er uinteressante, men først og fremst at tidsskriftene gir et bedre innblikk i bredden av de politiske sakene og temaene skribentene var engasjert i, enn hva det ville vært mulig å finne frem til ved å gå igjennom enkeltpamfletter, og eventuelt bøker. De utgjør slik sett et bedre utgangspunkt for å studere bredt skribentenes politiske tenkemåte. Det har da også vært enighet i sekundærlitteraturen om hvilken sentral rolle tidsskriftene spilte i offentligheten på 1790-tallet.⁹⁴

Det var imidlertid først etter revolusjonsutbruddet at tidsskriftfloraen virkelig begynte å vokse frem, hvilket gjenspeiles i mitt utvalg (se under), som klart har tyngdepunktet på 1790-tallet.⁹⁵ Bare *Minerva* går tilbake til 1785. Forut for revolusjonen foregikk den politiske debatten først og fremst i pamflettform, og var dominert av landboreformene og liturgifeiden.⁹⁶ En generalisering over den perioden synes altså å fordre et annet kildegrunnlag, noe som peker mot en annen undersøkelse. Selv om man ser bort fra selve revolusjonsutbruddet synes det med andre ord rimelig å sette 1789, fremfor for eksempel 1784, som oppgavens starttidspunkt. Når 1799 på den andre siden har blitt satt som slutt punkt skyldes det innskrenkingen av trykkefriheten med forordningen den 27. septembeer det året.

Selve utvalget av tidsskrifter har særlig blitt gjort på bakgrunn av Kjærgaards oversikt over tidsskriftene med mest politisk stoff. Jeg har valgt ut de fire tidsskriftene på dansk, øverst på listen.⁹⁷ Det vil si *Politisk og Physisk Magazin*, *Minerva*, *Samleren* og *Den Danske Tilskuere*. Samlet sto de ifølge Kjærgaard for omkring førti prosent av revolusjonstårets politiske tidsskriftlitteratur. Det er imidlertid flere grunner til å velge disse tidsskriftene. De var blant samtidens mest stabile, og de har også blitt fremhevet i sekundærlitteraturen.⁹⁸ For *Minerva* og *Den Danske Tilskuere* del gjenspeiles dette også i det forholdsvis høye opplaget (1500) og det faktum at de sammen med noen få andre tidsskrifter hadde enerett på å bli postomdelt med portomoderasjon. De nådde med andre ord lettere ut til publikum i provinsene, og da særlig i de norske byene. Kjærgaard har i en annen artikkel anslått at avisene som ble distribuert på denne måten, ble lest av omkring ti prosent av befolkningen.⁹⁹ Fordi jeg ikke i tilstrekkelig grad behersker tysk, har jeg ikke tatt med *Deutsches Magazin*,

---

⁹³ Petersen 2003, s. 125f

⁹⁴ Holm 1975c, s. 3; Seip 1958, s. 7; Fjord Jensen 1983, s. 472

⁹⁵ Kjærgaard 1973, s. 5

⁹⁶ Landboreformene er generelt anerkjent som det store tema i perioden. Ole Feldbæk påpeker at liturgifeiden var minst like omfattende i antall debattinnlegg. Se Feldbæk 1998, s. 243

⁹⁷ Kjærgaard 1973, s. 25

⁹⁸ Holm 1975c, s. 4f, 73ff; Fjord Jensen 1983, s. 472; Seip 1958, s. 7f

⁹⁹ Kjærgaard 1989b, s. 223

selv om dette ifølge Kjærgaard var blant de fem tidsskriftene med mest politisk stoff. *Samleren* og *Politisk og Physisk Magazin* inneholdt imidlertid svært mange oversettelser av tekster fra opplysningsmiljøet i Schleswig-Holstein, hvilket gir et innblikk i den del av debatten i den sørlige del av konglomeratstaten, som man kan anta ble oppfattet å ha mest relevans for resten av riket. Som en følge av denne geografiske dimensjonen ved utvalget, har jeg supplert ved å undersøke også det norske tidsskriftet *Hermoder*.

Den populærfilosofiske tidsskriftopplysningen: Presentasjon og avgrensning

Tidsskriftene som utgjør denne oppgavens kildegrunnlag, hadde alle opplysning som sitt sentrale overordnede mål.¹⁰⁰ De siktet alle mot å danne leseren, gi ham kunnskaper og forme hans tenkemåte. Filologiprofessoren, literaten og redaktøren av tidsskriftene *Den Danske Tilskuer* og *Minerva*, Knud Rahbek, presenterte det som et spørsmål om å fremme ”almeennyttig Folke=Philosophie [...] Hvo der derfor vil philosophere almeennyttigt, han maae stræbe at opvække ædle Følelser, fremme Dyd og Sæders Reenhed saaledes, at det kan vorde til Gavn for Borgere, for Mennesker, der leve i Forbindelser med og i Stater”.¹⁰¹

Tidsskriftene kan her synes å ha hatt en ideologisk fundering ikke ulik den populærfilosofiske bevegelsen som sto sentralt i deler av de tysktalende områdene, deriblant Berlin og Göttingen, og som der sto bak mye av den publisistiske virksomheten.¹⁰² Som de tyske populærfilosofene, identifiserte Rahbek seg med de moralske ukebladene i tradisjonen etter Richard Steele og Joseph Addisons *The Tatler* (1709-1711) og *The Spectator* (1711-1712) og Sneedorffs dansk-norske *Patriotiske Tilskuer*. Selv om denne likheten er tydeligst i Rahbeks *Tilskuer*, gjenspeiles den i hvordan artikler og essays i alle tidsskriftene i mitt materiale blandes med karakterskildringer, moralske fortellinger, dikt og fabler med et klart didaktisk oppdragende siktemål. Det var snakk om en opplysning som hadde et filosofisk tilsnitt, men som ikke var ”filosofisk” i moderne forstand. Den søkte eklektisk å kombinere forskjellige virkemidler, gjerne innenfor historie, retorikk, pedagogikk og andre såkalte skjønne kunster, for best å kunne virke dannende. Det var imidlertid ikke allmuen som skulle opplyses. Som Rahbek hevdet: ”Vi ville ikke opholde os med at bevise, at, jo mer Oplysningen tiltager, jo flere Skrifter blive til som Almuen kan og vil læse, Nei, vi ville blot erindre om den

---

¹⁰⁰ For *Politisk og Physisk Magazin*, se Christian Carl Boeck, ”Udgiveren til Magasinets Læsere”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 14, 1799, s. 728; For *Minerva*, se Christen Pram, ”Noget om Oplysning, med et velmeent Ønske om borgelig Oplysnings større Udbredelse”, *Minerva*, Bind 1, 1792, 261-281; For *Hermoder*, se Frederik Schmidt, ”Forerindring”, *Hermoder*, Nr. 1, Bind 1, 1795, s. 2; For *Den Danske Tilskuer*, se neste note

¹⁰¹ Knud Rahbek, ”Andmældelse af Friheds=Mindet”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 36, 1791, s. 280f

¹⁰² Se Van der Zande 1995; Beiser 1987, s. 163-169; Hochstrasser 2000, s. 187-189; For de politiske synspunktene til denne grupperingen, se Van der Zande 2007

unægtelige middelbare Virkning, som Oplysningen igiennem Folk af de høiere Stænder har paa de ringere.”¹⁰³ Det var som redskap for å påvirke det som ble oppfattet å være det avgjørende mellomledd, middelstanden av lærde, litterater, embetsmenn og handelsborgere, tidsskriftene fant sin bestemmelse.

Til tross for denne felles populærfilosofiske forankringen er det forskjeller mellom mine tidsskrifter.¹⁰⁴ Rahbeks *Tilskuere*, som utkom ukentlig, hadde, med sine korte og til tider satiriske essays over allehånde tema, mer av et moraliserende oppdragende og samtidig underholdende preg enn de andre. Temaene var da også hentet fra tilsynelatende upolitiske emner, som selskapslivet og barneoppdragelsen, vel så mye som trykkefrihet og den franske revolusjon. Månedstidsskriftet *Minerva* (1785-1799), som ble redigert av Rahbek og Christen Pram i vekslende konstellasjoner, inntil Peter Collett kom med som medredaktør i 1797, var bredt orientert, og trykket artikler om både konkrete politiske saker, som trykkefrihet og skolereformer, samt mer overordnede politisk-filosofiske artikler. Det var en tendens i *Minerva*, for eksempel når det gjaldt skolereformene, til at artiklene synes rettet vel så mye mot regjeringen som mot offentligheten. Med over 20 abonnementer ved hoffet, og med bidragsyttere som hertug Frederik Christian av Augustenborg og generalprokurør Christian Colbjørnsen, bekreftes da også dette inntrykket. Her skilte *Minerva* seg fra tidsskriftene *Samleren* (1794-1798) og *Politisk og Physisk Magazin* (1793-1799), som også utkom månedlig. Begge trykket nesten utelukkende politisk-filosofiske tekster, deriblant mange oversettelser, med et langt mindre praktisk og forbedrende siktemål. Redaktøren er for de første årene ukjent når det gjelder *Samleren*, men den senere landsforviste Malte Bruun, sammen med den av teologiske øvrighetspersoner utskjulte Otto Horrebow, var sentrale oversettere og skribenter. Senere skal først høyesterettsadvokat Christian Klingberg (1796-97) og deretter studenten F. C. Stub (1797-98) ha hatt redaksjonelt ansvar. *Politisk og Physisk Magazin*, som ble redigert av legen Rudolph Buchhave frem til 1796 og siden av hans svigersønn, auditør Christian Carl Boeck, trykket på sin side artikler av andre kontroversielle skribenter, som V. F. Schmettow, Martin Ehlers, A. G. F. Rebmann og Heinrich Würzer. Det norske tidsskriftet *Hermoder* (1795-1800), som ble redigert av Frederik Schmidt og senere Jacob Rosted, utkom med ujevne mellomrom i Christiania. Det lignet i profil *Minerva*, men skilte seg likevel politisk fra sistnevnte ved i større grad å være dominert av bidrag fra

---

¹⁰³ Knud Rahbek, ”Tale, bestemt at holdes i et Selskab”, *Minerva*, Bind 2, 1786, s. 487

¹⁰⁴ For mer detaljerte tekniske opplysninger om tidsskriftene, se Søllinge og Thomsen 1988

prestene Gerhard Sandberg, Hans Strøm og Jens Zetlitz, som var kritiske til både den dominerende rasjonalistiske teologien i offentligheten og revolusjonsbegeistringen.¹⁰⁵

Det bør til slutt påpekes at jeg har funnet det hensiktsmessig å avgrense undersøkelsen til sakprosaetekster i de ovennevnte tidsskriftene, forstått her som artikler og essays. Som nevnt fantes det i dem et stort utvalg dikt, viser, skuespill, fabler, anekdotiske fortellinger og lignende, som også kunne vært undersøkt i et politisk perspektiv. Svært mange av skribentene opererte i forskjellige sjangere, og flere av disse kunne i tillegg helt klart være politisert. Av hensyn til hvor min fortolkningskompetanse er størst og med tanke på det svært rikholdige antall sakprosaetekster det tross alt er snakk om, mener jeg likevel en slik avgrensing er forsvarlig.

Det kildematerialet jeg etter avgrensingene sitter igjen med, er fortsatt meget stort. De tema og artikler jeg i fremstillingen har valgt å løfte frem, gjenspeiler en hermeneutisk prosess, hvor jeg har beveget meg mellom teoretiske betraktninger, sekundærlitteratur og kilder. Det dreier seg om til dels konvensjonelle emner, som politisk-filosofiske artikler, drøftinger av den franske revolusjon og keiser Joseph II, samt artikler om adelen, næringsfrihet, trykkefrihet og religionsfrihet. Andre temaer er også trukket inn, delvis fordi jeg mener de er helt avgjørende for forståelse av den politiske tenkemåten, som religionen og de teologiske stridighetene i perioden, og delvis fordi jeg mener de godt illustrerer sentrale problemer og brytninger, herunder særlig bestrebelsene for forbedring av skole- og universitetsvesenet. Det er i alle tilfellene snakk om temaer som i oversiktslitteraturen er anerkjent som sentrale i perioden. Løpende i oppgaven vil jeg likevel komme med vurderinger av hvor viktige de ulike konkrete sakene synes å ha vært i mitt materiale. Lignende kildekritiske bemerkninger vil jeg også, i tilknytning til anvendelse av anonyme og eller oversatte artikler, presentere underveis når jeg finner det relevant.

Disposisjon

Oppgaven er todelt. Mens kapittel 2 og 3 skildrer skribentenes politiske tenkemåte og brytningene i denne mer allment, i form av mer statsteoretiske spørsmål, tar kapittel 4 og 5 opp hvordan dette kom til uttrykk i diskusjoner om forholdet mellom stat og samfunn, det være seg adelen og eneveldets rangsamfunn, de positive borgerlige friheter, næringsfrihet, religionsfrihet og trykkefrihet, samt skole- og universitetsvesenet.

---

¹⁰⁵ For mer om *Hermodes*, se Storsveen 1997, s. 70-75

Nærmere bestemt skildres det først i kapittel 2, i tråd med Kosellecks modernitetsteori, hvordan skribentene generelt var i ferd med å utvikle en følelse av å leve i en ny, opplyst tid, hvordan de historiserte statsmaktens opphav og kirkens læresetninger og hvordan dette kom til uttrykk i forventninger om at statsmakten måtte føre en tidsmessig politikk. Makt, tvang og list hørte hjemme i en forgangen tid, i samtiden mente skribentene frihet og menneskerettighetene måtte respekteres. For dem var harmoni, og ikke konflikt, mellom enkeltmenneskets lykksalighet og det allmenne beste, politikkenes utgangspunkt. I kapittel 3 følges dette opp ved å påvise hvordan det likevel hersket usikkerhet omkring hvorvidt denne harmoniske friheten ville bli brukt fornuftig, om mennesket ville være i stand til å styre seg selv. Selve opplysningsbegrepet, samt debatten om keiser Joseph II og den franske revolusjon, utgjør her diskusjonsgrunnlaget. I siste del av kapittelet blir det tydeliggjort hvordan det utviklet seg en tendens hos en del skribenter mot et klarere skille mellom stat og samfunn. Ikke alle var like redde for om friheten ville være bærekraftig. Enkelte utviste en langt mer kompromissløs, og i siste instans truende holdning overfor eneveldet.

I kapittel 4 undersøkes skribentenes oppfatninger av rangsamfunnet. Det blir lagt vekt på å få frem at kritikken av adelen må forstås i en slik sammenheng, som en reaksjon på fyrstens kontroll med æren. De var en del av en bredere diskusjon om hvorvidt samfunnssfæren var i stand til å styre seg selv uten eneveldets ordensbestrebelse. Forbindelsen mellom adelskritikken og debatter om skribentvirksomheten, om forholdene ved universitetene med såkalt manuduksjon og brødstudering, skribentenes sollicitasjonspraksis og det københavnske klubb og selskapsliv blir videre fremhevet for å vise hvordan angrepene på rangsamfunnet også kunne være viklet inn i en kritikk av det fremvoksende borgerlige samfunnet. I kapittel 5 forfølges denne spenningen videre i skribentenes oppfatninger knyttet til næringsfrihet, trykkefrihet og religionsfrihet, samt forbedring av skole- og undervisningsvesenet. Det blir lagt vekt på å få frem hvordan alle disse debattene speilet usikkerhet omkring hvorvidt friheten ville bli brukt fornuftig, og hvordan noen likevel tar steget og forlanger de forskjellige formene for frihet som menneskerettigheter, samt kritiserer engasjementet for et bedre skole- og undervisningsvesen for utilbørlig paternalisme.

Kapittel 2 Fra konflikt og tvang mot harmoni og frihet

Om politikkenes utgangspunkt i opplysningens tidsalder

Die wahre Politik kann also keinen Schritt thun, ohne vorher der Moral gehuldigt zu haben
(Immanuel Kant, 1795)¹

Det dansk-norske eneveldet legitimerte seg fra grunnleggelsen ved en type politisk tenking som regnet konflikt som et altoverskyggende trekk ved menneskets natur.² Underkastelse og lydighet var følgelig av den største viktighet for å etablere orden. Politikken ble langt på vei overlatt til en person som i kraft av sin posisjon var i stand til å heve seg over menneskets tilbøyelighet til å la seg rive med av sine subjektive, irrasjonelle lidenskaper. Kongeloven levnet liten tvil om hvor total denne overgivelsen var: ”Kongen alleene haffve høyeste Magt og Myndighed till at gjøre Lowe og forordninger effter sin eygen gode Villie og Velbehag, at forklare, forandre, formeere, formindske, ja og slet at oppheffve forrige aff hannem sielff eller af hans Forfædre udgiffne Lowe”.³ Da de dansk-norsk skribentene etter statskuppet i 1784 gradvis forsto at bestemmelsene om trykte ytringer ville bli praktisert mer liberalt, sto fortsatt straffebestemmelsene i Kongeloven, samt Danske og Norske Lov som fryktinngytende symboler fra en tid hvor all innblanding i politikk ble regnet som en trussel mot statssamfunnets stabilitet. I dette kapittelet vil jeg vise hvordan skribentene i denne situasjonen omdefinerte politikkenes utgangspunkt i det de mente var en ny opplyst tidsalder. Forestillingen om konflikt som noe grunnleggende ved menneskets natur, og utstrakt bruk av tvang som et nødvendig politisk virkemiddel, ble avfeid som utidsmessig, og historisert vekk. Isteden fremhevet skribentene harmoni mellom den enkelte og samfunnets interesser, og vektla, som Kants sitat antyder, betydningen av frihet og den enkeltes indre moralske motivasjon.

Politikkbegrepets tvetydighet

Det har blitt bemerket at politikken overtok for religionen som det dominerende diskusjonstema i den tyske offentligheten på 1790-tallet.⁴ En lignende utvikling er nærliggende å forvente i Danmark-Norge generelt, og København og de sydlige deler av Danmark spesielt, tatt i betraktning de sterke impulsene som ble mottatt fra de tysktalende

---

¹ Immanuel Kant, *Zum Ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf*, Königsberg, 1795, s. 91

² Se kap. 1, s. 16f

³ Jørgensen 1886, s. 44

⁴ Beiser 1996, s. 2

områdene.⁵ Selve uttrykket politikk forekommer likevel ikke så ofte som man kunne forvente ut ifra hvilke tema som diskuteres. Dette til tross, Jonas Collin hevdet i en kommentar til et nylig utgitt tidsskrift av den tyske dikteren Friedrich Schiller, at Schiller ikke tok med ”Nutidens Politikk, der saavel som Recensioner, er det almindelige Fyldekalk nuomstunder”.⁶ Tiårets store samfunnskommentator og satiriker, Knud Rahbek konstaterte da også at han levde i et politisert tiår, og det samme gjorde Christen Pram.⁷ Rahbek tok imidlertid samtidig avstand fra politikk i sitt tidsskrift *Den Danske Tilskuer*. Han ønsket ikke å skrive om temaet, men innrømmet etter hvert selv at han ikke klarte å holde seg unna.⁸ J. C. Tode gjorde det ifølge Fredrik Rønning på sin side klart at han ikke anså politikk som et passende tema for sitt tidsskrift, *Iris*.⁹

Det kan altså virke som om det heftet en viss ambivalens ved politikkbegrepet. Skribentene synes å være klar over at de diskuterte og uttrykte seg politisk, men de var samtidig tilbakeholdne med å bruke uttrykket. Foruten faren for å bli straffeforfulgt, kan dette henge sammen med de assosiasjonene som knyttet seg til politikkbegrepet i samtiden. Politikk ble ikke overraskende koblet til noe eksklusivt, noe som først og fremst angikk fyrsten og adelen ved hoffet. I det dansk-norske eneveldet var det jo også denne gruppen som tok de viktigste politiske beslutningene. Dette skinner igjennom hos Knud Rahbek, som satirisk definerte politikk slik: ”Politik kommer af poli, artig, høflig, fiin, og tic, en Galskab, og betyder det, der var den fine Verdens Galskab at snakke om, altsaa Statssager.”¹⁰ Det passer også godt med Keith Tribes påpekning av hvordan politikk i de tysktalende områdene mot slutten av 1700-tallet ofte først og fremst ble forstått som utenrikspolitikk.¹¹ Jonas Collin synes nettopp å antyde en slik oppfatning i et forsøk på å skille mellom statistikk, statsvisdom og politikk:

Disse 3 Videnskaber blander man til sammen, især have franske Skribentere, som have behandlet disse Videnskaber, heri gjort sig skyldige. Statistiken besvarer Spørgsmaalet: Hva skeer? Det er – som Snedorf siger – en stillestaaende Statshistorie; Statsviisdom eller Statslæren udvikler af Fornuftens Love og Selskabets Natur hva der

---

⁵ Horstbøll 1992, s. 197; For det norske handelsborgerskapets del var nok kontakten med England sterkere. Denne gruppen er imidlertid ikke representert i mitt materiale.

⁶ Jonas Collin, ”Litterære Efterretninger”, *Hermoder*, Nr. 3, Bind 1, 1795, s. 112

⁷ Knud Rahbek, ”Nymodens Politisering”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 48, Bind 1, 1791, s. 377; Knud Rahbek, ”En Dansk Mands Betragtninger i Anledning af Frankrigs Revolution”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 68 og 69, Bind 2, 1792, s. 537; Se også Christen Pram, ”Om Selskabelighed”, *Minerva*, Bind 4, 1791, s. 355

⁸ Knud Rahbek, ”Andmældelse af Friheds=Mindet”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 36, Bind 1, 1791, s. 280f

⁹ Rønning 1896, s. 162f

¹⁰ Knud Rahbek, ”Fortsættelse af Ordbogen fra det 19de Aarhundrede”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 36, Bind 1, 1795, s. 288

¹¹ Tribe 1995, s. 12

bør skee? Politiken eller Statsklogskaben befatter sig med at bestemme hva Staterne efter deres Forhold til hinanden kan, som mest nyttigst for dem selv, foretage sig.¹²

Som Collin bemerket, var det betraktelig rom for sammenblanding og overlappende betydninger. Likevel er det verdt å gripe fatt i distinksjonen mellom er og bør, mellom det normative og det deskriptive, som han også understreker. Politikken dreide seg om en form for aristotelisk klokskapslære, om først og fremst utenrikspolitisk manøvrering og nyttemessige vurderinger innenfor gitte rammer. Det var i en slik sammenheng M. C. Bruun sarkastisk hevdet: ”det er Politikens første Grundregel, at lade som man ikke gjorde det man gjør.”¹³ Trolig var det også denne tvetydigheten som ble anvendt negativt med full styrke av en anonym skribent i en generell kritikk av makthavere. I en artikkel hvor det drøftes hvilke gode konsekvenser man kan vente seg av datidens ”politiske katastrofe”, det vil si den franske revolusjon og krigene i kjølvannet av den, hevdes det:

En sømmeligere Bedømmelse af et vist navnløst Noget, som man hidintil betegnede med det misbrugte Ord Politik. Man veed, at Mord, Eiendomsrettighedens Krænkelser, og alt det, som man hidindtil kaldte med vanærende Navne, saasart enkelte Mennesker vare Gierningsmændene, blive døbt med det intetbetydende Navn Politik, saasart de Første i visse Selskaber bleve skyldige heri, endskiønt samme Gierninger evig bør blive utilladte, ligemeget af hvem de begaaes, og imod hvem de begaaes, enten de blive udøvede af enkelte Mennesker, eller af hele Stater.¹⁴

Her gjøres det klart at politikk regnes for å være et ord som brukes for å skjule overgrep og brudd på universelle standarder for rett og galt. Uttrykket forskjønner de mektiges, egentlige forkastlige maktbruk. I en annen artikkel underskrevet C. C. P. hevdes det at slike negative assosiasjoner allerede er allment knyttet til politikkbegrepet:

Man veed, at Politik er et Ord, hvormed saa ofte det forhadte Begreb om lumske, rænkefulde og tvesindede Tænkemaade og Adfærd forbindes, hvortil Jordens Mægtige af alle Klasser have givet meget Anledning, der i fremfarne, og endnu i vore, Dage vældig har rystet alle bekjendte Jordens Dele, og vedbliver stedse at virke usigelige store Plager, som Menneskeheden billigen gruer for. En mildere Bemærkelse tillægger man ellers Ordet Politik ved derunder at forstaae visse Klogskabsregler, som Staterne i adskillige Tilfælde iagttage den ene mod den anden under Venskabs Skin, men som dog blot have Egennytte til Basis.¹⁵

---

¹² Jonas Collin, ”Blandede litterære Efterretninger”, *Hermoder*, Nr. 4, Bind 2, 1795, s. 119

¹³ M. C. Bruun, ”Summarisk Oversyn af Historien for Januar og Februar”, *Samleren*, 1. årgang, Bind 1, 1794, s. 135

¹⁴ Anonym, ”Om nogle visse Fordele, som den hele Menneskehed har bekommet, eller endnu kan bekomme, formedelst den nu værende politiske Catastrophe”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 3, 1794, s. 397. Artikkelen er oversatt og hentet fra August Hennings sitt tidsskrift *Schleswiges Journal*, Altona.

¹⁵ C. C. P., ”Offentlige Auctioner og Licitationer, samt offentlighedsmanglende Commisioner, efter deres Natur, Form og Virkning”, *Samleren*, 4. årgang, Bind 2, 1797, s. 277

Det er snakk om temmelig krasse karakteristikker. Politikk forbindes med moralsk forfall, med ”Mord, Eiendomsrettigheters Krænkelser” og ”lumske, rænkefulde og tvesindete Tankemaade og Adferd”. I en situasjon hvor makthaverne fikk utfolde seg på en slik måte var ro og stabilitet en umulighet. Man kunne forvente voldsomme rystelser overalt på jorden og plager og elendighet for hele menneskeheten. Heldigvis var en annen form for politikk, egnet for en ”velordnet” stat også mulig. Som samme skribent hevdet:

Langt ædlere er den Stats borgerlige Politik, der anviser de Klogskabsregler, hvilke en velordnet Stats forskjellige Stænder, fra den øverste til den nederste, bør iagttage og udøve imod hverandre, og som bør have rene Uegennyttighed og Almeenvæls Befordring til Basis, hvis Bestanddele ei kan være andet, end fornuftig borgerlig Frihed, Sikkerhed og Lighed, rigtig bestemt efter hver Tidsalders opnaaede og fremvoxende Oplysning og Aands Kultur.¹⁶

I det ovennevnte sitatet har politikk blitt til noe langt mer positivt. Utspringet er fortsatt staten, fyrsten og hoffet, men politikken er nå innenfor normative grenser satt av det allmenne beste og tilpasset befolkningens opplysning og kultur. Uten å antyde noen form for opinionsstyre, understrekes det at borgerne og deres opplysningsnivå er den avgjørende bevegende faktor. Det er dem politikken må føres i henhold til dersom man skal kunne realisere idealet om den velordnede stat.

Det heftet altså en tvetydighet ved politikkbegrepet, noe som kan være med å forklare hvorfor skribentene var seg bevisste at de skrev om politiske saker og at de levde i en politisert tidsalder, samtidig som de forsøkte å unngå å bruke begrepet mer enn nødvendig. Dette kan med Koselleck sees som et uttrykk for hvordan: ”Being directly non-political, society nevertheless wants to rule indirectly through the moralisation of politics.”¹⁷ Som samfunnets selvbestaltede fortolkere forlangte skribentene å bli tatt hensyn til, samtidig som de tok avstand fra å bli involvert i politikk. For å forstå denne tendensen er det nødvendig å se den, ikke først og fremst som en argumentasjonsstrategi, men som et uttrykk for skribentens historieforståelse.

Nytidsfølelsen og historiseringen av statsmaktens opphav

Den sterke ovennevnte normative fordømmingen av en slags idealtypisk tradisjonell enevoldspolitikk hadde et klart deskriptivt element. Skribentene mente rett og slett at orden og stabilitet aldri ville kunne etableres på den type premisser. Bakgrunnen for disse påstandene var en følelse av at en slik politikk var utidsmessig, i utakt med samtidens krav. Skribentene

---

¹⁶ C. C. P., *Offentlige Auctioner og Licitationer*, s. 277

¹⁷ Koselleck 1988, s. 146

mente å leve i en spesiell historisk epoke, som skilte seg vesentlig fra tidligere tider. De var i ferd med å utvikle en moderne historisk bevissthet. Ikke overraskende kom dette blant annet til uttrykk i påstander om å leve i en mer eller mindre opplyst tidsalder.¹⁸ Jakob Mandix fremhevet for eksempel spesifikt når det gjaldt politikk, at nettopp ”Statskunstens Forædelse” var et resultat av samtidens opplysning og følgelig i sterk kontrast til hva politikk hadde vært under ”Lehnsvæsens= og Hierarkies Aaget”.¹⁹ På lignende vis kunne også Tyge Rothe hylle ”den herlige Alder, i den vi leve!” og understreke hvordan han mente samtiden skilte seg fra fortiden.

Se vi ikke, at der lynes paa Fanatiskhed og paa Forfølgelses=Geist, disse Helveds Væsener, der saa længe besydede Christendommen [...] Se vi det ikke, hvor Hierarkiets Trone bæver, og Folkene faae Rettighed til at bortdrage Teppet, bag hvilket Uretfærdighedens Hemmelighed sad i sin stygge vemmelige Storhed? See vi ikke, at Lænkerne og Fieder Boltene brydes, henkastes, haanes, nedtrædes: disse Lænker, disse Fiederbolte, ved dem baade Pave og Prælat og Jesuit: ved dem baade Despot og Aristokrat, og livegne Trælles Herre fængslede Medmennesker: ved dem man holdt vanmægtig gjort Regent fast i sit af ham selv ufølt Fangenskab.²⁰

Rothes sterke normative fordømming synes her å indikere at en intens misjonerende religiøsitet og sterk geistlig makt, sammenvevd med en føydal-aristokratisk samfunnsorden basert på livegenskap og våpenmakt, ble opplevd å høre fortiden til. Det var en tendens til å beskrive disse samfunnstrekkene som fortidige og irrelevante for en samtid hvor toleranse og respekt for menneskets rettigheter var fremherskende. Rothes diagnose minnet om hva generalprokurør Christian Colbjørnsen hevdet i en berømt tale trykt i *Minerva*.

Vi ville hastig bortvende vort Øie fra hiine sørgelige Dage, da Menneske=Rettighederne var ukiendte; da Folket sukkede under Lehns Tyranniet, der trodsede Kongernes magt; da Hierarchiet havde udbredet et Egyptisk Mørke over heele Europa, saa at man ikke skimtede andet Lys, end Vaticanske Baandstraaler, der omstyrtede de vaklende Troner og Fanatismens Fakkeler, med hvilke Roms graadige Præster, i det algode Væsens hellige navn, tændte de Baal, som vare beredte for enhver, der torde tænke, at Fornuften var Menneskets Eiendom.²¹

Også for Colbjørnsen var det snakk om en følelse av å ha lagt bak seg katolisismens overtro og fanatisme, samt lenstidens undertrykkende livegenskap. Som Colbjørnsen fremhevet, mente man i samtiden å kunne tenke fritt og bruke fornuften under beskyttelse av

---

¹⁸ For noen eksempler, se Christen Pram, ”Historien”, *Minerva*, Bind 3, 1786, s. 369; Otto Horrebøw, ”Hvori bestaaer Jesu Religion, naar den betragtes i sin oprindelige Reenhed og Simpelhed”, *Samlere*, 1. årgang, Bind 2, 1794, s. 172; Anonym, ”Et Brev til en Ven paa Landet”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 4, 1794, s. 369

¹⁹ Jakob Mandix, ”Om Folkets Medvirkning med Regieringen til en Stats Lyksalighed”, *Minerva*, Bind 4, 1786, s. 399

²⁰ Tyge Rothe, ”Hva Menneskene i een Tid have været, det kunne de atter i en anden Tidblive”, *Minerva*, Bind 4, 1786, s. 138

²¹ Christian Colbjørnsen, ”Tale, holden i det Kongel. Landhuusholdningsselskab”, *Minerva*, Bind 1, 1794, s. 123

menneskerettighetene. Like optimistisk var presten Johann Gotlob Marezoll, som i 1797 mente å leve i ”Haabets Tid for det Sandes og Godes Ven, Haabets Tid for Lysets og Opklaringens Forfremmer, Haabets Tid for Fornuftens og de hellige Menneskerettigheders Forsvarer”.²² Christen Pram var mer nøktern, men hevdet likevel at man tross alt nå anerkjente ”at Menneskene som Slaver ei kunne være lykkelige, og at de have Ret til at være lykkelige, og altsaa til en vis Grad af Frihed.”²³ Hos enkelte kunne dette anta utopiske dimensjoner. Den tyske adelige frimurere Adolph von Knigge drømte om noe tilsvarende et statsløst samfunn:

Det er en herlig Drøm, som Philosopher have drømt, men det er vel ogsaa ikkun en Drøm, at den Tid engang maae komme, da den hele Menneskeslægt er bleven myndig, opnaaet de høieste Grad af Aandsdannelse, og tillige har forædlet sine Følelser paa det Høieste, og da ikke mer skulde behøve nogen Love, for at handle viselig og vel (thi det er jo eet og det samme) kort! for at handle overeensstemmende med sin Bestemmelse.²⁴

Håpet om en tilværelse uten maktbruk og tvang ble imidlertid delt av flere. August Hennings slo blant annet fast: ”Menneskehedens stilling er i vore Tider ganske forandret. Krigen bliver ei allene anseet for at være grusom, men latterlig, og borgerlige Krige lade sig næppe tænke.”²⁵ I lys av de begynnende revolusjonskrigene synes han her å ha kommet med en dårlig spådom. Hennings’ observasjon var imidlertid et utslag av en historisk bevissthet knyttet til hvordan forholdet mellom handelsvirksomhet og krig hadde utviklet seg. I samtiden mente han handel og fredelig sameksistens hadde tatt over krigens funksjon. Som han skrev: ”Krige ere de fornøftstridigste Handelsspeculationer, den taabeligste Forstørrelsesplan, den mest modsigende Financeoperation”.²⁶ Hennings var langt fra alene om slike oppfatninger.²⁷ I en anonym artikkel ble det på lignende vis hevdet:

Europa er ei mer, hva det var, da Krige førte Mennesker og Stater til sin Storhed [...] Uden Rigdomme, uden Videnskaber og Kunster stræbte de at fremgaae af Dunkelhed. Nationer arbeidede i en raae Giæring imod Nationer [...] Nu fegte Nationer ikke mere imot Nationer; de ere ved Kiøbmandskab og handel i ganske god Forstaaelse, endog naar de ere komne i krig med hinanden.²⁸

---

²² J. G. Marezoll, ”Grundsætninger til Tidens Prøvelse”, *Minerva*, Bind 1, 1797, s. 17

²³ Christen Pram, ”Det philosophiske Seculum”, *Minerva*, Bind 3, 1792, s. 322; Se også Christen Pram, ”Historien”, *Minerva*, Bind 4, 1785, s. 416; Christen Pram, ”Historien”, *Minerva*, Bind 2, 1786, s. 243

²⁴ Adolph Knigge, ”Politisk Troesbekiendelse, med Hensyn til den franske Revolution og dens Folger”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 7, 1796, s. 582; Om Knigges utopiske optimisme, se Schneider 1978, s. 20-24

²⁵ August Hennings, ”Fordomsfrie Tanker om Adelsaand og Aristokratisme. Fortsættelse”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 2, 1793, s. 421

²⁶ Hennings, *Fordomsfrie Tanker*, s. 423

²⁷ Se Anderson 2000, s. 174

²⁸ Anonym, ”Krig eller Fred?”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 2, 1793, s. 1. Artikkelen er oversatt og hentet fra *Schleswiges Journal*, Altona.

Disse uttrykkene for en følelse av å leve i en tid hvor maktbruk var blitt avleggs og menneskerettighetene endelig ble respektert, representerte ikke ennå fullt ut en moderne historiebevissthet.²⁹ Rothes bruk av den klassiske gjenfødelsesmetaforen, og Marezolls konstatering av hvordan ”Enhver Tidsperiodes egentlige og afgjørende Værdie beroer paa den Grad af Oplysning og Sædelighed, som deri er forhaanden”,³⁰ er klare eksempler på akkurat det. Det samme er de grunnleggende sett moralske vurderingene av tidløse dyder og laster, som utgjorde bakgrunnen for deres distansering fra fortiden. Christen Pram, forfatteren av *Minervas* historieartikkel, hevdet da også at: ”Historien er for det meeste en Antegnelse af menneskelige Daarligheder, eller af hvad der foretages til at raade Bod paa dem.”³¹ Ingen av dem var opptatt av å forstå fortiden på de historiske aktørenes egne premisser. Likevel var det uten tvil snakk om en følelse av å leve i en ny tid med nye krav. Skribentene utviste tross alt en tydelig tendens til historisering. Marezoll innrømmet at akkurat som ”hvert Folk har sin egen Periode, sin egen Forfatning, sin egen Nationalcharacter, saa ere ogsaa Tider og Omstændigheder ikke hos alle Folkefærd de samme”.³²

Nettopp denne historiseringstendensen kom også til uttrykk i svært illusjonsløse beskrivelser av statsmaktens opphav. Ole Samsøe slo fast at ”De nu værende europæiske Stater ere opkomne ved Erobringer, ligesaavel som de Asiatiske.”³³ I *Samleren* kunne man i 1795 lese den tyske dikteren Friedrich Schillers tanker om hvordan monarkiet mer spesifikt hadde sitt opphav krig og krangel mellom moralsk fordervede sønner av mektige familier, som var blitt vant med lediggang og en luksuspreget livsstil, og som ikke innså at deres privilegerte posisjon skyldtes hell og tilfeldigheter fremfor fortjeneste. Monarkiet ble ifølge Schiller etablert ved at en av disse lyktes med å oppkaste seg til overherre. ”Det synes altsaa mer overeenstemmende med Tingenes Gang, at den Første Konge var en Usurpator, som ikke Nationenes eenstemmige frivillige Kald, (den Gang existerede ingen Nation) men Magt, Lykke og en kampfærdig Militz satte paa Throne.”³⁴ I en artikkel av Heinrich Würzer fra Altona ble det på lignende vis slått fast at ”Alle store europæiske Stater ere efter Historiens Vidnesbyrd opkomne ved Erobringer og voldsomme Revolutioner; ved List og Magt er de fleste paatvungen deres nærværende Forfatning; og ikke en eneste af dem er i stand til at

---

²⁹ Koselleck 2004, s. 233; Nyere undersøkelser av historieforståelsen i det sene 1700-tallets Norge, bekrefter i tråd med Koselleck denne tendensen. Se Larsen 1999 og Eriksen 2007

³⁰ Marezoll, *Grundsætninger*, s. 3

³¹ Christen Pram, ”Historien”, *Minerva*, Bind 1, 1785, s. 110

³² Marezoll, *Grundsætninger*, s. 10

³³ Ole Johan Samsøe, ”Endnu et Par Ord om Adel”, *Minerva*, Bind 4, 1790, s. 290

³⁴ Friedrich Schiller, ”Den første konge, efter Schillers Thalia”, *Samleren*, 1. årgang, Bind 1, 1794, s. 52; Se også Friedrich Schiller, ”Noget om det første Menneskeselskab efter de mosaiske Beretningers Ledetraad”, *Samleren*, 2. årgang, Bind 2, 1795, 309-331, særlig 328-331

fremvise sin første Selskabsforening.”³⁵ Ved å understreke at maktforholdene hadde sitt opphav i en historisk prosess, bidro de til å utfordre visse fortolkninger av samfunnskontraktsteorien. Selv om denne aldri var ment som noen historisk teori, indikerte den lenge et ahistorisk grunnleggingsøyeblikk, som skilte menneskene fra dyrene, fra en tilstand hvor vi med Thomas Hobbes ord var *homo lupus*, som ulv blant ulver.³⁶ Den understreket at forsøk på å utfordre kontrakten innebar en sterk fare for å kaste mennesket ut i kaotisk og dyrisk naturtilstand. Med en økende historisk bevissthet fremsto dette stadig mindre troverdig.

De ovennevnte sitatene viser også hvordan nytidsfølelsen og en begynnende historisering kunne brukes til å koble staten, eller nærmere bestemt de eksisterende monarkiske styreformene, til den perioden skribentene ellers tok avstand fra. Mens Mandix, Rothe og Colbjørnsen holdt kongen utenfor og distanserte seg fra lensvesenet og pavedømmet, trakk skribenter som Schiller og Würzer også inn monarkiet. Dette kunne også ramme det dansk-norske eneveldet, som av mange nettopp ble regnet for å basere seg på en frivillig overdragelse i 1660.³⁷ I sin artikkel bekreftet Würzer denne oppfatningen, men da reagerte imidlertid oversetter Christian Carl Boeck med følgende kommentar: ”Det Danske Folk!!! Nei! det var Kongen, der ved hjælp af nogle egennyttige Haandlangere tilranede sig Souverainitæten.”³⁸ Jonas Collin refererte også den samme innvendingen, da han siterte følgende bemerkning om eneveldet fra redaktøren av det mest innflytelsesrike tysktalende tidsskriftet i tiden rundt utbruddet av den franske revolusjon, August Ludwig Schlözer: ”Heele Verdenshistorie opviser os ikke eet eeneste kultivert Folk, som med Overlæg og fri Villie har underkastet sig denne Regiereform, overalt skylder den enten List eller Vold sin Tilværelse”.³⁹

Slike bemerkninger var det tross alt få av i mitt materiale. De færreste av skribentene synes å ha våget eller villet assosiere eneveldet med den fortidige virkeligheten de ønsket å distansere seg fra. Det ble da også vurdert å reise sak mot Boeck for han bemerkning, og han

---

³⁵ Heinrich Würzer, ”Revolutioner”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 10, 1797, s. 272; Se også Johan Ludwig Ewald, ”Hvad skulde Adelen nu gjøre?”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 5, 1795, s. 1

³⁶ Toulmin og Goodfield 1967, s. 118-121; Pocock 1988, s. 180

³⁷ For noen eksempler, se Christen Pram, ”Over den 14de Skaal som blev anbragt i et Selskab i London i sidste Julii Maaned; o. d. 1.”, *Minerva*, Bind 3, 1791, s. 271; Jakob Mandix, ”Om Borgerfrihed under det danske Septer. Et Forsøg”, *Minerva*, Bind 4, 1785, s. 3; M. G. Birckner, ”Om Trykkefrihed”, *Minerva*, Bind 1, 1791, s. 349

³⁸ Heinrich Würzer, ”Revolutioner”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 10, 1797, s. 156

³⁹ Jonas Collin, ”Blandede literære Efterretninger”, *Hermoder*, Nr. 7, Bind 3, s. 120; Schlözer var bosatt i Hannover og underlagt den britiske kronen. Som Werner Abrahamson bemerket var han i Danmark-Norge kjent for å sette likhetstegn mellom eneveldet og despoti, se W. H. F. Abrahamson, ”Af Norden kommer Guld”, *Minerva*, Bind 2, 1786, s. 808

tok ikke lenge etterpå avstand fra den.⁴⁰ Som flere skribenter imidlertid anerkjente, var ikke statsmaktens opphav det avgjørende når det gjaldt spørsmålet om hvorvidt en styreform var god eller dårlig. Schiller fikk frem dette, men da rettet mot dem som hevdet kongedømmet baserte seg på frivillig overdragelse: "...Om man endog vilde antage, at Folkene udvalgte sig frivilligen de første Konger, saa var dog denne Kongedømmets Ælde, denne dets Førstefødsel for andre Regieringsformer intet synderligen brugbart Beviis for deres Godhed."⁴¹ Jonas Collin tok med et lignende utgangspunkt i en av sine artikler avstand fra "de almindelige frugtesløse Undersøgelser om Staters Oprindelse og Dannelse".⁴² Og det samme gjorde Johannes Boye, som etter å ha spekulert i om det var krig eller kontrakt som var utgangspunktet, konstaterte: "Ligesaa meget kan det ogsaa være, hvorledes Stater ere opkomne, og hvad Pagt hine den graae Alderdoms Fædre have indgaaet mellem sig og med Regenten. Den rører ikke os: vi gave dem ingen Fuldmagt dertil".⁴³

Langt større betydning hadde nytidsfølelsen og historiseringen når det gjaldt å vekke en forventning om at politikken måtte føres på en annen måte enn før. Den måtte nå være i overensstemmelse med hva skribentene mente var fremherskende trekk i tiden. List, vold og makt var ikke lenger gyldige redskaper. Menneskerettighetene skulle respekteres. Det var åpenbart et besvergende element her. Skribentene innbilte seg neppe at staten hadde opphørt å bruke makt. Ved å understreke at politikken i samtiden måtte føres i takt med tiden, søkte de imidlertid å binde regjeringen til faktisk å opptre slik. En sentralt plassert skikkelse som Christian Colbjørnsen var da også klar over at spillereglene var i ferd med å endre seg. Som han skrev: "Det skiønnes letteligen, at, ved Benævnelsen af Regiering, ikke her kan forstaas enhver Overmagt, som, ved Misbrug, har tiltaget sig dette ædle Navn; ei heller ved Lov, de Magtsprog, igiennem hvilke grumme Voldsmænd ofte fremkalde Rov og Undertrykkelse, midt i Fredens Skiød."⁴⁴ Makt var ikke lenger automatisk rett. Trolig var det også slike oppfatninger som lå bak et indignert innlegg i *Minerva* over spørsmålet: "Fortiener en Øvrigheds person, som bruger sin Myndighed, at kaldes Despot?"⁴⁵ Forfatteren svarte avvisende, men bare spørsmålets stilling synes å være talende. Det var ikke lenger ansett for legitimt i offentligheten for statsmaktens embetsmenn å gjøre bruk av makt i sitt virke. Tvang hørte fortiden til.

---

⁴⁰ Holm 1975, s. 152

⁴¹ Schiller, *Den første konge*, s. 53

⁴² Jonas Collin, "Om Angivelses Moralitet og politiske Værd; med nogle forudskikkede Sætninger om Moralitet i Almindelighed", *Minerva*, Bind 4, 1796, s. 148

⁴³ Johannes Boye, "Om Religion og Oplysning i Staten", *Minerva*, Bind 4, 1791, s. 3

⁴⁴ Colbjørnsen, *Tale, holden i det Kongel. Landhuusholdningsselskab*, s. 124

⁴⁵ Anonym, "Fortiener en Øvrigheds person, som bruger sin Myndighed, at kaldes Despot?", *Minerva*, Bind 1, 1793, s. 57-59

Om politikkens løsrivelse fra religionen

Den ovennevnte historiske bevisstheten synes å indikere klart, som det har blitt hevdet i sekundærlitteraturen, at forestillingen om eneveldet av Guds nåde ikke lenger var særlig aktivt i offentligheten.⁴⁶ Ved å søke statsmaktens opphav i historien, som et resultat av menneskelige faktorer som krig eller sammenslutning, gikk skribentene bakom og historiserte vekk den religiøst baserte tankegangen. Fortsatt kunne likevel en del prester, ifølge Michael Bregnsbo, forfekte slike synspunkter fra prekestolen.⁴⁷ Hans Strøm raljerte da også mot samtidens ”oppklarere”, fordi de forsøkte å innbille folk ”at Kongers og Fyrsters Magt ikke er af Gud, men af Folket, som derfor har Ret, at indsette og afsette dem efter eget Behag.”⁴⁸ Mens Gerhard Sandberg på sin side insisterte på betydningen av at allmuen ble ”regjeret af en guddommelig Myndighed”.⁴⁹ I *Samleren* hevdes det samtidig i en satirisk artikkel rettet mot opplysningsmenneskenes motstandere, at det var viktig å innbille folket ”at Regenterne ere umiddelbare indsatte af Gud.”⁵⁰ Helt død var med andre ord forestillingen om eneveldet av Guds nåde ikke. Den instrumentelle måten tankegangen beskrives på, indikerer likevel at det ikke først og fremst var en diskusjon om statsmaktens opphav. Det var isteden en teologisk debatt omkring menneskets natur, med klare politiske implikasjoner.

I Danmark-Norge kan man fra omkring midten av århundret, med Altona-advokaten Georg Schade og Sorø-professoren Johan Basedow, ane ansatser til fritenkersk religions- og kirkekritikk på linje med hva Europa for øvrig hadde opplevd siden slutten av 1600-tallet.⁵¹ Angrep på prestestanden var da også en viktig ingrediens i Struensee-tidens mange skrifter, og den tyske livlegen selv regnes for å ha vært inspirert av den kirkefiendtlige franske opplysningsfilosofien.⁵² Guldberg-regimets forsøk på å opprettholde den ortodokse teologiske linjen, kalt supernaturalisme, hvor fornuft og åpenbaring ble tilskrevet hvert sitt virkefelt, skulle da også vise seg vanskelig. Neologer som kongelig konfessionarius Christian Bastholm

---

⁴⁶ Se Holm 1975, s. 19f; Seip 1958, s. 11; Dette beskrives imidlertid som et rent *skifte* i oppfatning, fra et standpunkt til et annet. Her er poenget at det var snakk om en historiseringsprosess.

⁴⁷ Bregnsbo 1991, s. 6

⁴⁸ Hans Strøm, ”Forslag til Raad mod visse skadelige og nu omstunder herskende Meeninger i politiske og religieuse Materier”, *Hermoder*, Nr. 7, Bind 3, 1796, s. 39

⁴⁹ Gerhard Sandberg, ”Tanker og Anmærkninger i Anledning af Skriftet: Reportorium for Fædrelandets Religionslærere”, *Hermoder*, Nr. 5, Bind 2, 1795, s. 55

⁵⁰ Anonym, ”Jørgen Fuxes politiske Grundsætninger”, *Samleren*, 1. årgang, Bind 2, s. 37; Jonas Collin refererer også en tale til en tysk fyrste hvor den ”skadelige Folkemening, at Kongerne have deres Magt af Guds Naade”, nevnes. Se Jonas Collin, ”Litterære Efterretninger”, *Hermoder*, Nr. 3, Bind 1, 1795, s. 115; Se også Samsøe, *Endnu et Par Ord om Adel*, s. 296

⁵¹ Amundsen og Laugerud 2001, s. 216f, 222f; For den europeiske utviklingen, som i den nyere forskningen særlig har blitt knyttet til Spinoza, se Israel 1999 og Israel 2006

⁵² Om Struensee selv, se Glebe-Møller 2007; Amundsen og Laugerud 2001, s. 227-230

argumenterte etter 1784 for overensstemmelse mellom fornuft og åpenbaring, og ville endre blant annet liturgien knyttet til gudstjenesten. Mer alvorlig var det imidlertid at Guldberg heller ikke hadde lyktes i å hindre en utvikling lik den i det tyske riket, hvor skikkelser som Lessing, Reimarus og Bahrtd gikk til angrep på åpenbaringen og insisterte på fornuftens primat.⁵³ De såkalte ”store kirkekampe” som brøt ut på 1790-tallet, hvor den teologiske debatten beveget seg ut av de lærde bøker og over i pamfletter og tidsskrifter, demonstrerte at slike synspunkter var utbredt også i Danmark-Norge.⁵⁴

Teologen og skribenten Otto Horrebow var en av de mest sentrale figurene i disse stridighetene.⁵⁵ Et av hans mange organer var tidsskriftet *Samleren*, hvor han uttrykte beundring for den franske deistiske kulten av det høyeste vesen, oversatte Lessing og andre radikale tyske teologer, samt skrev en rekke svært kirkefiendtlige artikler. Den sentrale fellesnevner i så vel hans oversatte som hans egenproduserte artikler, synes å ha vært det samme historiserende grepet som ble brukt om statsmakten. Horrebows utgangspunkt var basert på to antagelser. For det første at Gud må ha ønsket å utbre en ”for alle Nationer og alle Tidsaldre bestemt Religion”,⁵⁶ og for det andre at ”den Religion som skal være almindelig, maae ikke indeholde noget kunstigt System af Sandheder.”⁵⁷ Det var med andre ord en opplevelse av mangfold som gjorde at han stilte spørsmål ved de bestående religionssannheter. Konfrontert med all verdens forskjellige religiøse praksiser søkte han å finne de naturlige grunnsetninger alle religioner bygget på. Bare de kunne danne basis for en sann religion.

Her støttet Horrebow seg på det sene 1700-tallets bibelkritiske forskning. Det var snakk om å gi historiske forklaringer på det som sto i Bibelen, for på den måten å eksponere fortellingenes historisitet og gjøre dem kritiserbare. I et oversatt skrift av den tyske teologen Johann Gottfried Eichhorn ble på denne måten orakler og profeter forklart som rene uttrykk for fortidige menneskers råhet og uvitenhet.⁵⁸ På samme vis søkte Horrebow med hjelp av oversatte tekster fra Lessing ”Den aabenbarede Religions Oprindelse” mer generelt, fant den i historien og forkastet den.⁵⁹ Det var som en anonym skribent skrev, et spørsmål om ikke å nedverdige religionen fra ”Fornuftsandhed til historisk Tradition.”⁶⁰ Alt som var av mirakler,

---

⁵³ Kornerup 1951, s. 241-244, 444-454

⁵⁴ Petersen 2003, s. 215

⁵⁵ Om Horrebow mer generelt, se Kornerup 1951, s. 448-453; Amundsen og Laugerud 2001, s. 257-261

⁵⁶ Otto Horrebow, ”Hvori bestaaer Jesu Religion, naar den betragtes i sin oprindelige Reenhed og Simpelhed”, *Samleren*, 1. årgang, Bind 2, 1794, s. 156

⁵⁷ Horrebow, *Hvori bestaaer Jesu Religion*, s. 155

⁵⁸ Johann Gottfried Eichhorn, ”Hvad vare Orakler og Propheter?”, *Samleren*, 1. årgang, Bind 2, 1794, s. 321-331

⁵⁹ G. E. Lessing, ”Den aabenbarede Religions Oprindelse”, *Samleren*, 2. årgang, Bind 1, 1795, s. 288-291

⁶⁰ Anonym, ”Fragmenter af en kritisk Religions Philosophie”, *Samleren*, 2. årgang, Bind 2, 1795, s. 132

profetier og åpenbaring måtte følgelig ryddes vekk. Selv Jesus var for skribenter som Horrebow utelukkende en rent historisk person, en ”med ret varm og henrivende Enthusiasme virkende Menneskekierlighedens og Retfærdighedens Talsmand”.⁶¹ Horrebow rykket da heller ikke tilbake for å forklare hans oppkomst rent historisk. Han understreket at Jesus ikke hadde kommet for å ”nedbryde det gamle Testamentes Religion, men for at forbedre og stadfæste den.” Samtidig fremhevet han at selv når det gjaldt evangeliene måtte man ”uden Tvivl ansee dem for en med den Tidsalders Fatteævne passende udvikling af Jesu Religion”, og følgelig burde vi ”ikke støde os over deri at finde de reeneste Sandheder blandede med jødiske Fordomme”.⁶² Jesus hadde ifølge Horrebow med vilje vært vag og uklar i sine formuleringer, for på den måten å gjemme de grunnleggende sannhetene, slik at de i en mer opplyst tidsalder vil kunne komme til sin rett.

Ikke overraskende mente Horrebow at det var akkurat i samtiden man var rede til endelig å avdekke religionens grunnsannheter. Etter hans veritable teologiske opprydning var det ikke all verden igjen, men Horrebow mente tross alt å se ”at alle Mennesker stemme overeens i at erkiende de reene, tydelige og evige Fornuftssandheder; thi Lærdommene om Gud, Udødelighed og Dyd findes i alle, forresten nok saa forskjellige, Religioner.”⁶³ I Bibelen fant Horrebow støtte for disse lutrede deistiske sannhetene i de to setningene ”elsk Gud og elsk Næsten”. Fra dem kunne man utlede hele den sanne kristendom:

...af den Sætning, elsk Gud, flyde disse Lærdomme: der er en Gud, som fortjener at elskes af os som en Fader af sine Børn; men naar han er god, har han bestemt os til al muelig Lyksalighed; naar han har bestemt os til al muelig Lyksalighed, har han ikke indskrænket vor Tilværelse til dette korte Liv, men skabt os for en glad Evighed og sat os paa Jorden, som paa det første Udvikling og Lyksaligheds Trin, hvilket vi engang skal forlade, for stedse i Evigheden at stige højere. Af den Sætning; elsk Næsten, følger denne Grundlov for vort heele Liv, at Menneskekierlighed og Pligter, som udspringe deraf, bør findes hos os, hvis vi ville vente at naae den Lyksalighed, hvortil Gud har bestemt os.⁶⁴

Vi kunne med andre ord være trygge på at det fantes en Gud med en forsynsmessig plan, hvor mennesket var ment til så vel lykke i det dennesidige, som salighet i det hinsidige. Det vi behøvde å konsentrere oss om, var å gjøre oss fortjent til denne bestemmelsen. Vi måtte anstrenge oss for å leve etter nestekjærlighetsbudet. Bare slik kunne det, som en anonym

---

⁶¹ Otto Horrebow, ”De forberedende Aarsager, som gjorde det mueligt, at en Lærer, som Jesus, kunde opstaae blant Israeliterne”, *Samleren*, 2. årgang, Bind 2, 1795, s. 226

⁶² Horrebow, *Hvori bestaaer Jesu Religion*, s. 166

⁶³ Horrebow, *Hvori bestaaer Jesu Religion*, s. 156

⁶⁴ Horrebow, *Hvori bestaaer Jesu Religion*, s. 159; Her var han på linje med Thomas Paine. Se Thomas Paine, ”Hvori bestaar Menneskets Rettigheder, og naar bekom han dem?”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 2, 1793, s. 64; Om Paines deistiske religionsforståelse, se Claeys 2007, s. 41-44

kommentator påpekte, ”findes Orden imellem frie fornuftige Mennesker”.⁶⁵ I den grad Bibelen kunne brukes til noe i det hele tatt, var det som moralsk didaktisk lærebok. Hans Strøm hadde følgelig rett da han om samtidens ”oppklarerer” skrev: ”Bibelen selv er nu i deres Tanker intet andet end en Opdragelses Anstalt, sigtende til vor moralske Forbedring”,⁶⁶ og videre når han konstaterte at de reduserte Jesus til ”kun en Lærer sendt af Gud, for omtrent, som Socrates fordom, at sette Fornuftens Lærdom i et større Lys”.⁶⁷ Religionen var i det hele tatt blitt et av flere politiske redskap for å danne moralske borgere. Som det het i en anonym artikkel:

Den bliver nu egentligen Statens Sag, i det den arbejder til dens Fordeel, uden at arbeide imod sig selv. Menneskets moralske Forbedring er dens Hoved Øiemed; Borgernes moralske Forbedring, og den deraf nødvendigen følgende Lyksalighed dens Hoved=Ønske. Her er Politikk og Religion inderligen foreenede, og med de smukkeste Sandheds= og Frihedsbaand sammenknyttede.⁶⁸

Mange mente nå at prestene burde bli rene folkelærere og fokusere utelukkende på moralsk oppdragelse.⁶⁹ Utover det hadde verken Horrebow eller de andre rasjonalistene behov for religiøs veiledning. Noen gikk så langt som å foreslå den geistelige stand avskaffet.⁷⁰

Nettopp insisteringen på at det ikke var behov for veiledning fra eksterne autoriteter var i et politisk perspektiv det aller viktigste ved den deistiske teologiens historisering av Bibelens mange dogmer. Det var snakk om en avvisning eller radikal omfortolkning av arvesyndslæren.⁷¹ Hos Horrebow kom dette til uttrykk i en insistering på vår fornufts evne til selv å nå sannheten, uten ”symboliske bøger” eller de ”skriftkloges” råd.⁷² Han angrep sine motstandere ved å hevde ”de kuede Børns Fornuft ved at forsikkre dem, at den ved naturens Betragtning og Erfaring ej kunde finde Sandhed”.⁷³ Som Strøm så vel som Sandberg bemerket var det utbredt å forkaste arvesynden, eller ”den fra Adam forplantede naturlige Fordærvelse”.⁷⁴ I en artikkel i *Hermoder* skriver også en anonym skribent om hvordan det i samtiden var blitt vanlig å avvise ”den forhen saa almindelige Mening om Sandselighedens Overvægt i den menneskelige Natur”. Sarkastisk hevdet skribenten at dette skjedde på

---

⁶⁵ Anonym, ”Noget om de tvende Religionsblade, Jesus og Fornuften, og Bibelen forsvarer sig selv”, *Samleren*, 4. årgang, Bind 1, 1797, s. 201

⁶⁶ Strøm, *Forslag til Raad*, s. 30

⁶⁷ Strøm, *Forslag til Raad*, s. 36

⁶⁸ Anonym, ”Friderich og Mirabeau. En Samtale i Elysium”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 2, 1793, s. 154

⁶⁹ Se for eksempel, Johannes Boye, ”Om Skolevæsenet. Fortsættelse”, *Minerva*, Bind 3, 1791, s. 19

⁷⁰ Amundsen og Laugerud 2001, s. 252ff

⁷¹ For betydningen av denne bevegelsen for fremveksten av liberale standpunkter, se Holmes 1995, s. 60-62

⁷² Se for eksempel: Otto Horrebow, ”Indholdet af Philosophen Jesu mærkværdigste Tale, nemlig hans Bjerg=prædiken. Matth. 5, 6, 7.”, *Samleren*, 2. årgang, Bind 1, 1795, s. 208

⁷³ Otto Horrebow, ”Hva er Sandhed?”, *Samleren*, 2. årgang, Bind 1, 1795, s. 70

⁷⁴ Strøm, *Forslag til Raad*, s. 27; Se også Sandberg, *Tanker og Anmærkninger*, s. 45

bakgrunn av observasjoner av ”Øbeboerne i Sydhavet, hvilke ere saa hiertens fromme, at kun slagte og æde hinanden indbyrdes; men stege ikke Europærne, saa længe disse have Kugler og Krudt ved Haanden.”⁷⁵ Til tross for sarkasmen antyder han her den samme historisering og denaturaliseringsmekanismen som Horrebow gjorde bruk av. Gjennom sammenligning med andre folkegrupper som levde på opplysningsmennenes egen tid, men som levde på en måte de selv hadde forlatt, ble deres forestillinger utfordret. De fremsto som kontingente og kunstige og kunne gjøres til gjenstand for kritikk. Man begynte å oppfatte dem som historiske produkter. Johannes Boye, som i sin bok *Statens Ven* hadde fått kritikk nettopp for avvisning av arvesynden,⁷⁶ historiserte den på lignende vis i en artikkel i *Minerva*:

Det første Menneske, sagde de, aad et Æble, blev ved Æblet i Bund og Grund fordærvet; Fordærvelsen var arvelig: og hele Menneskeracen blev paa den Maade ved et Æblebid til alt, hva der er Godt, uskikket. Denne Lærdom om Menneskeslægtens Smitte fik de Skriftkloge af Regieringen konfirmeret. Den blev Undersaatterne paanødt [...] Nu ginge Aarhundrede i middelalderen hen med Randsagning i lutter Grillen og positive Lærdomme [...] Til Lykke bevarede de gamle Sprogs Studering (hvilke de Skriftkloge nærede som en Slange i deres Barm) nogen Agt for de gamle Grækere og Romeres Skriver. Et og andet sieldent Genie blev ved dem opvakt til Eftertanke. Man afkastede Overtroens katholske Aag, tænkte frit, og begyndte igjen at randsage Naturen.⁷⁷

Arvesynden var ikke annet enn et historisk produkt, som filologisk bibelkritikk hadde vist seg i stand til å avsløre. Følgelig beviste den ingenting om menneskets natur. Slik ble det mulig for Boye, så vel som Horrebow, å hevde at vår natur egentlig var ufordervet og skapt for lykke så vel som salighet. Det hele var i større grad opp til oss.

Boye, Horrebow og andre rasjonalister hadde følgelig ikke noe stort behov for Guds nåde og syndsforlatelse. En konsekvens av denne fortolkningen var, som Hans Strøm flere ganger påpekte, at Gud ikke lenger fremsto streng og straffende, men mer som en kjærlig farsfigur.⁷⁸ Sammen med to andre prester, Gerhard Sandberg og Iulius Bech, ga Strøm kraftig uttrykk for at de ikke hadde noen tro på den menneskelige fornufts evne til å styre seg selv og etablere orden. Sandberg hevdet: ”Er Jesus et blot Menneske, ere hans Lærdomme ofte allene af Fornuften Kilde, saa tabe de næsten ganske deres forbindende Kraft, saa kan enhver sige:

---

⁷⁵ Ephebus, ”Brev til Udgiverne af Hermoder”, *Hermoder*, Nr. 15, Bind 5, 1799, s. 15

⁷⁶ Petersen 2003, s. 214; Anders Gamborg fikk også kritikk for å ha gjort det samme i sin bok *Nyssa*. Se Rønning 1896, s. 336ff

⁷⁷ Johannes Boye, ”Opdragelse og Underviisning i Overeensstemmelse med Natur og Politik”, *Minerva*, Bind 1, 1795, s. 173ff

⁷⁸ Hans Strøm, ”Een kiærlig Begjæring paa Publici vegne til vore nu værende Journalister, Recensentere og Bogskrivere”, *Hermoder*, Nr. 4, Bind 2, 1795, s. 32; Hans Strøm, ”Betænkeligheder ved Symmachi Tanker, foranledigede ved D. og P. Strøms kjærlige Begjæring i Hermoder No. 6”, *Hermoder*, Nr. 8, Bind 3, 1797, s. 66

'Min Fornuft er ligesaa god som hans, jeg vil helst følge min egen.'⁷⁹ Vi kunne som han hamret inn, ikke stole på fornuften: "jeg veed og, at denne Følelse af mange Aarsager ofte slumrer, jeg veed, at Fornuften ogsaa hos de bedste Mennesker tidt omtaages af Fordomme, undertrykkes af Vaner, bestormes af Lidenskaber."⁸⁰ Resultatet ville bli kaos og anarki: "Farvel, evig Farvel, Orden, Sædelighed, Dyd og Lyksalighed paa Jorden!"⁸¹ Som Bech skrev: "Hvor maa jeg ikke her ønske, at det havde behaget Gud at give mig et høiere og sikkrere Lys, end det, den blotte Fornuft tænder for mig."⁸² Vi hadde ifølge ham et behov for å "roeliggjøre Hiertet", som bare læren om Jesu forsoningsdød, av Bech beskrevet som "det Anker, hvorved Siælen holdt sig fast, og blev reddet fra Fortvivlelsens Afgrund.", kunne tilfredsstillte.⁸³ Strøm hevdet på sin side det var snakk om "de Selvkloges striidige Meeninger, som under Skin af Opklarelse ganske vist ville forlede en enfoldig Almue til Vantro, Irreligion, Rebellion og alle de Mørkhedens Gierninger, som ere en Følge deraf."⁸⁴

Strøm og Sandberg var fullt klar over at de var i utakt med offentligheten for øvrig. Utgiveren gjorde leserne oppmerksom på dette i en fotnote til Strøms innlegg, og hevdet han trykket artikkelen for å være upartisk.⁸⁵ I *Politisk og Physisk Magazin* ble Strøms artikkel senere latterliggjort,⁸⁶ og i et betegnende svar til Strøm imøtegikk heller ikke Statsphysicus Hans Møller beskyldningene i særlig grad. Han er mer opptatt av overbærende å avskrive ham som en forbitret og forstokket gammel mann, som ikke lenger kunne kalles en sann religionsdyrker. Til det er han for dogmatisk.⁸⁷ Strøm og Sandbergs artikler bør altså først og fremst leses som reaksjoner, som klagesanger over en utvikling de misliker og samtidig føler seg maktesløse overfor. Selve tittelen på Strøms innlegg, som nærmest henvender seg til alle samtidens forfattere, tyder på det, og i en kommentar til tidsskriftet *Reportorium for Fædrelandets Religionslærere* kommer dette også frem når Sandberg skriver: "Man fortæller os, som i en Triumph=Tone: 'at Tusinde og atter Tusinde antage i vore Dage dette System' og det er sandt; ingen, som kjender noget til den nyere Literatur, vil nægte, at det forholder sig

⁷⁹ Sandberg, *Tanker og Anmærkninger*, s. 54

⁸⁰ Sandberg, *Tanker og Anmærkninger*, s. 55

⁸¹ Sandberg, *Tanker og Anmærkninger*, s. 54

⁸² I. Bech, "Nogle Betæneligheder med Begiering om Oplysning til vore nyeste Religions=Forbedrere", *Minerva*, Bind 3, 1795, s. 283

⁸³ Bech, *Nogle Betæneligheder*, s. 292

⁸⁴ Strøm, *Forslag til Raad*, s. 51

⁸⁵ Strøm, *Een kiærlig Begiæring*, s. 18

⁸⁶ Anonym, "Sentenzer til Husvalelse for rettoende Mono=, Aristo= og Hierokrater, uddragne af Pf. Strøms Forslag til Raad o. s. v.", *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 9, 1797, s. 600-609

⁸⁷ Symmachi (Hans Møller), "Tanker foranledigede ved Hr. Doctor og Prof. Strøms kiærlige Begiæring", *Hermoder*, Nr. 6, Bind 2, 1796, s. 37-46

saa.”⁸⁸ Som historikeren Morten Petersen også har påpekt, må den rasjonalistiske teologien ha vært svært utbredt dersom man skal dømme etter skriftene i offentligheten.⁸⁹

Den viktigste konsekvensen av den rasjonalistiske teologiens store utbredelse synes å ha vært at den politiske diskusjonen i seg selv kunne foregå ubesværet uten religiøse referanser. Så lenge mennesket i skyggen av arvesynden bare skulle være en lydlig og gudfryktig undersått, kunne det umulig tenkes å være en politisk aktør. Med historiseringen av dette og andre religiøse dogmer bidro den rasjonalistiske teologien til å åpne nye menneskelige aktivitetssfærer, og det til tross for at den i det lange løp ikke viste seg å være noe seirende teologisk retning.⁹⁰ Interessen for å diskutere religiøse temaer var fortsatt stor, men de såkalte ”store kirkekampe” foregikk først og fremst i pamflettform eller i spesialiserte tidsskrifter, og følgelig parallelt med en ellers løsrevet politisk debatt. Kanskje var det også derfor Strøm, Sandberg og Bech i sine artikler insisterte på at den nye rasjonalistiske teologien fortsatt hadde mye igjen å bevise når det gjaldt belegg i Bibelen. Ifølge Strøm kunne deres virksomhet best beskrives som hodeløst å ”tage sig Frihed at vende op ned paa alleting.”⁹¹ De etterlyste mer teologisk diskusjon, og beskyldte opplysningsmennene for å bruke det maktspråket de ellers beskyldte staten og kirken for å bruke mot dem.⁹² Med unntak av skikkelser som Otto Horrebow var imidlertid ikke flesteparten av de politiske skribentene interessert i å gå inn i en slik diskusjon. De færreste av dem var prester, og de synes langt på vei å ha akseptert separasjonen av politikk og religion.

Rekonstruksjonen av legitim myndighet

Konfrontert med en følelse av å leve i en ny tid, og med en tendens til å tenke i stadig mer historiske baner om statsmaktens opphav og kirkens læresetninger, var det klart for de fleste av skribentene at grunnlaget for legitim myndighetsutøvelse hadde endret seg. Antagelsen om menneskets tilbøyelighet til konflikt og behovet for bruk av tvang hadde blitt underminert. I denne situasjonen grep fortsatt mange av skribentene til naturrettsenkningens kontraktmetafor. For de fleste var det imidlertid ikke snakk om den samme kontrakten som den Hugo Grotius-inspirerte Peter Schumacher gjennom Kongeloven hadde introdusert til Danmark-Norge på slutten av 1600-tallet. Ei heller var det Grotius-eleven Samuel Pufendorffs

---

⁸⁸ Sandberg, *Tanker og Anmærkninger*, s. 43

⁸⁹ Pettersen 2003, s. 220

⁹⁰ Allerede mot slutten av 1790-tallet reagert juristen A. S. Ørsted mot Horrebows deisme på bakgrunn av Kants filosofi. Ørsted ville utlede religionen av vår moralske natur, fremfor å bygge moralen på religionens ”grunnsannheter”. Se Kornerup 1951, s. 466f. De mer allmenne, politiske konsekvensene av kantianismen vil jeg komme inn på i neste kapittel.

⁹¹ Strøm, *Forslag til Raad*, s. 31

⁹² Se for eksempel, Bech, *Nogle Betæneligheder*, s. 277

tankegang, i form av Ludvig Holbergs lett omarbeidede oversettelse, som vant gehør. I begge tilfeller var det snakk om lydighet og underkastelsesetikk som tilskrev mennesket rettigheter for så å regne dem som oppgitt i det vi dannet samfunn. Enkelte skribenter synes å forfekte et slikt standpunkt. I en artikkel av F. W. Trojel, trykt trolig til skrekk og advarsel i *Politisk og Physisk Magazin*, ble de som hevdet at forfedrene ikke kunne binde ettertiden, angrepet.

Men den Indvending agter jeg ei meget, saalænge endnu ingen Lovbog kan bevise mig, at hiin Hævdret er indskrænket paa en saadan Maade, og saalænge den Regel staaer fast urokkelig, at de, som vi skyldte vores fysiske Tilværelse, ogsaa maae kunne bestemme vores politiske Forfatning indtil tusinde Leed, da vore Forfædre selv efter kanonisk Regler ere at ansee som alle deres Efterkommeres retmæssige Represæntanter i al Evighed, ligesom Adam ved Syndefaldet var alle Menneskers Represætant og derved indførte Arvesynden.⁹³

Her gjøres det klart med all mulig tydelighet at kontrakten fortsatt er urokkelig bindende. Med referanse til arvesynden avvises det at vi har rett til å stille spørsmål ved statsmaktens politikk. Det som var lov var rett. Man stilte ikke krav.

Her var han etter mitt materiale å dømme i utakt med resten av skribentene. De aller fleste hadde en annen oppfatning av kontrakten. Ifølge Otto Lemvig hadde menneskene inngått en kontrakt i møte med lastenes overvekt. De ”opoffrede da endeel af deres Frihed, for saavidt mueligt, igien at tilbagevinde den Sikkerhed og Lyksalighed, som ikke længer var at finde i den naturlige Stand.”⁹⁴ Sikkerhet og lykksalighet var med andre ord betingelsene for kontraktens gyldighet. En lignende tankegang kom også frem hos Edvard Storm: ”Da Menneskene traadde sammen i borgerlige Selskaber, og oprettede Stater, saa kunde de ikke længere beholde denne naturlige Frihed i al sin Udstrækning.”⁹⁵ Han var overbevist om at det var en grense for hvor langt staten kunne gå. Det vil si: ”Ikke videre, end Statens Hensigt, som er det almindelige Bedste, gjør det nødvendig.”⁹⁶ Tydeligst ble det imidlertid understreket av Michael G. Birckner, som skildret situasjonen slik:

I sin naturlige Tilstand har Mennesket saavel fuldkommen Tale= som Handlefrihed. Naar Mennesket nu har frasagt sig selv nogle af disse naturlige Fuldkommenheder, og begivet sig i borgerlige Selskaber, saa maae det unægtelig være skeet for større Fuldkommeheders Skyld, som han ventede at oppnae. Disse Fuldkommenheder bestaae, som vi veed, i større personlig Sikkerhed, og de Fordele, som flyde af en nærmere Samqvem med andre hans Medmennesker. Enhver Indskrænkelse af

---

⁹³ F. W. Trojel, ”Opfordring til et Tog imod Nationalforsamlingen i Frankerige”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 11, 1798, s. 306f

⁹⁴ Otto Lemvig, ”Kan Mennesket tvinges til at opdrage sine Børn, saavel i den naturlige, som borgerlige Stand?”, *Minerva*, Bind 4, 1789, s. 122

⁹⁵ Edvard Storm, ”Tale paa Kongens Fødselsdag”, *Minerva*, Bind 1, 1788, s. 75, 77

⁹⁶ Storm, *Tale paa Kongens Fødselsdag*, s. 76

Menneskets naturrettigheter, som ikke har Hensigt til disse Fordele, er stridig mod Staternes største og egentlige hensigt, som er Menneskets større Lyksalighed.⁹⁷

Her sies det i klartekst at staten er forpliktet til å styre på en måte som kom vår lyksalighet til gode. August Hennings skrev på lignende vis om ”overdragelse” av makt og understreket hvordan staten ”kun maae søge de paalagte Forbindtligheder der, hvor Selskabets naturlige Pligter eller Statsklogskab foreskriver dem.”⁹⁸ Alle disse formuleringene var uklare, reiste spørsmålet om opprørsrett og ga betraktelig rom for fortolkning, noe jeg vil komme inn på i neste kapittel. Her er imidlertid poenget at det tross alt var snakk om en betinget oppgivelse av rettigheter, som innebar at det ble stilt krav.

Denne distinksjonen mellom ulike former for kontraktstenkning understreker, som Diethelm Klippel og andre har hevdet mer allment, at naturrettstenkningen og kontraktmetaforen kunne brukes til vidt forskjellige formål.⁹⁹ Det er snakk om en tradisjon med potensial for både å forsvare og angripe eneveldet. Følgelig er det tvilsomt om forestillingen om en samfunnskontrakt i seg selv kan sees på som et tegn på at folkesuverenitetsideen var akseptert, dersom man med det mener at folkets subjektive ønsker skulle være retningsgivende for statsstyret. Her synes for eksempel Seip å gå for langt.¹⁰⁰ Dersom man skal forstå dens funksjon i trykkefrihetstiden, må man se nærmere på hvordan den rent faktisk ble brukt.

Nok en grunn til å stille spørsmål ved den vekt som tidligere har blitt lagt på kontraktstanken, fremkommer også ved det faktum at mange avviste den, eller gjorde bruk av andre måter å tenke om statens legitimitetsgrunnlag på. Martin Ehlers påpekte i forbindelse med revolusjonen at det franske eneveldet verken baserte seg på ”Nationens Samtykke” eller ”Grunde, som vare tagne af Folkelyksaligheden og Statsfuldkommenheden”.¹⁰¹ For ham var disse tydelig likestilt. Ifølge Johannes Boye var kontraktstanken irrelevant. ”Vi fødes i en allerede dannet Stat. Vi føle os lykkeligere i den, end i Naturens tankeløse Raahed; og der er os ikke mer levnet, end allene at see til, hvorledes denne Stat kan vedblive at gjøre os lykkelige, og skaffe os almindelig Roe og Lyksalighed.”¹⁰² Dette kunne også, som Christen Pram med en referanse til Fredrik II av Prøyssen hevdet, uttrykkes ved forestillingen om

---

⁹⁷ Birckner, *Om Trykkefrihed*, s. 337

⁹⁸ August Hennings, ”Til Udgiverne af Minerva”, *Minerva*, Bind 2, 1785, s. 222

⁹⁹ Klippel 1987, s. 267; Rørvik 1999, s. 239; Se også Patrick Rileys påpekning av hvordan kontraktstanken ble brukt vidt forskjellig av skikkelser som Hobbes, Locke, Rousseau, Kant og Hegel, Se Riley 1973, s. 543-562

¹⁰⁰ Seip 1958: 11, 14-15; Se også, Holm 1975c, s. 20

¹⁰¹ Martin Ehlers, ”Betragtning om vor Tids Frihedsbevægelse; om Indflydelsen af en hensigtsmæssig Folkeopklaring i Statsfuldkommenhed og Folkelyksalighed og viise Loves Ophævelse, samt om den Stilling, hvori den danske Stat er i denne Henseende”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 1, 1793, s. 273

¹⁰² Boye, *Om Religion og Oplysning i Staten*, s. 4

fyrstene som ”Staternes øverste Embedsmænd, der, ved Arbeidsomhed i deres stor Kald, maae fortiene dets Behageligheder”.¹⁰³ De var bortimot rene maskinmessige eksekutører av det alminnelig bestes mer eller mindre selvvinnlysende fordringer, i sterk kontrast til hvordan Kongeloven hjemlet en lovgivningsmyndighet etter eget forgodtbefinnende.

Frihetens metafysikk: Foreningen av lykksalighet og allmennvel

Vektleggingen av krav til statsstyre og understrekning av at kontrakten ikke var betingelsesløs hang sammen med en større tro på at mennesket var i stand til å styre seg selv uten tvangsmessige statlige ordensbestrebelse. For å forstå nærmere hva som lå i denne forestillingen er det nødvendig å undersøke hva skribentene trodde ville skje dersom borgerne ble tilstått frihet.

En indikasjon har allerede blitt gitt her, i og med deismens tro på en Gud med en forsynsmessig plan hvor mennesket var bestemt til så vel lykke i det dennesidige, som salighet i det hinsidige. Dette synes da også å ha vært en svært sterk forestilling. Herifra var veien kort til å hevde at vi også var ment til frihet, noe som gjorde den mindre farlig. C. F. Hagerup fikk frem dette i en tale, hvor han i en rosende omtale av kronprinsen hevdet: ”Deres Kongelige Høihed troer, ligesom Skaberen, at Siælen er bestemt til Frihed, ligesom Fuglen til Flugten i den høie Himmel. At Vinger bleve begge givne for at opløfte sig til den Evige; og at brække dem, var at brække Naturens Orden, og den Udødeliges Raadslutninger.”¹⁰⁴ Det å nekte oss frihet ble følgelig det samme som å gå imot skaperen og naturens orden. Mot en slik bakgrunn var det også en anonym skribent kunne presisere at frihet er ”ikke blot en vild opbrusende Følelse; den er hverken Enthusiasme eller Tøilesløshed. I Naturen, hvor alt er underkastet en almindelig harmonie, en overeenstemmende Eenhed, henhører ligeledes Frihed til den største harmoniske Orden”.¹⁰⁵ Hva det her var snakk om harmoni mellom, kom frem da samme skribent hevdet frihet var et spørsmål om å gjøre bruk av de krefter ”Verdens Behersker, Naturens Skaber, har nedlagt i Naturen, og hvis rigtige Andvendelse stedse forbinder Statens almindelige Vel med den enkelte Borgers Lykksalighed”.¹⁰⁶ Det fantes med andre ord en underliggende metafysisk frihet som forente den enkeltes lykksalighet og det allmenne beste. Overlatt til seg selv kunne mennesket være motivert ut ifra egen lykke og likevel handle til det allmenne beste. Det var ikke egentlig noen konflikt. Christian

---

¹⁰³ Christen Pram, ”Historien”, *Minerva*, Bind 2, 1786, s. 244; W. H. F. Abrahamson, ”Europæiske Monarkier”, *Minerva*, Bind 1, 1786, s. 188-193; Samsøe, *Endnu et Par Ord om Adel*, s. 297

¹⁰⁴ C. F. Hagerup, ”Tale holden i det Kgl. Norske Videnskabers Selskab i Tronhiem”, *Minerva*, Bind 2, 1789, s. 208

¹⁰⁵ Anonym, ”Tale til Fædrenelandet over Frihed og Tolerance”, *Minerva*, Bind 3, 1786, s. 147

¹⁰⁶ Anonym, *Tale til Fædrenelandet*, s. 148

Colbjørnsen definerte da også nettopp det allmenne beste som ”det heele borgerlige Selskabs og (i Forbindelse dermed) hvert enkelt Medlems muelige Lyksalighed.”¹⁰⁷

Mot en slik bakgrunn understreket mange av skribentene også de uheldige virkningene av tvang. Otto Lemvigh slo fast at ”ligesaa vist som Velgierninger føde de sødeste Glæder, saa opvækker endog kun den blotte Tanke om Tvang Modbydelighed og Affskye.”¹⁰⁸ Mens Johannes Boye mente ”Tvang betager alting sit Ynde”.¹⁰⁹ Uten frihet ville mennesket mangle den nødvendige motivasjonen for å handle i overensstemmelse med dyd og allmennvel. Derfor understreket da også Colbjørnsen betydningen av å hegne om ”Borgerfrihed, som er Moder til Kundskab og Flid”.¹¹⁰ Knud Rahbek ga uttrykk for det samme i ladede vendinger, da han skrev: ”Thi uden dig, guddommelige Frihed! er der ingen Lyksalighed; kun i dine blide Skygger throner Æren, modnes Dyder, blomstre Glæder, trives Videnskaber og Konster!”¹¹¹ Det var snakk om en frihet som både sørget for den enkeltes lykksalighet og samtidig det allmenne og samfunnsbærende i form av å fremme dyder, som i siste instans ville oppmuntre vitenskap og kunst. Birckner kunne her stemme i: ”Er det enhver Stat vigtigt, at dens Borgere besæles, og ivrig besæles af Kiærlighed til Fædrelandet, saa er det og enhver Stat vigtigt, at ophielpe og fremme Borgerfrihed, som det sikkerste Middel til at opvække denne kiærlighed.”¹¹² Den patriotiske fedrelandskjærligheten var for ham avhengig av nettopp frihet. Samme poeng ble gjort av August Hennings, idet han fremhevet betydningen av borgernes sedlighet og dyd. Han understreket at ”uden Sædelighed er ingen selskabelig orden, og ingen Lyksalighed muelig. Naar Sæderne forfalde, blive ikke blot enkelte Mennesker ulykkelige, men tidlig eller sildig styrter den hele Statsbygning sammen.”¹¹³ Samtidig insisterte han på ”At det meest tillokkende og virksomme Middel til at fremhielp den Vildfarende eller Langsomtgaaende paa banen, er frie Gang uden Tvang.”¹¹⁴ Frihet var nødvendig for å få den enkelte borger til å innse hvordan hans interesser harmonerte med felleskapets. Selv den til tider utviklingskritiske biskopen i Trondheim, Johann Christian Schønheyder, kunne med en analogi til dyreriket, støtte forestillingen om frihetens metafysiske forening av samfunnets og den individets beste.

---

¹⁰⁷ Colbjørnsen, *Tale, holden i det Kongel. Landhuusholdningsselskab*, s. 123

¹⁰⁸ O. Lemvigh, ”Kan Mennesket tvinges til at opdrage sine Børn, saavel i den naturlige, som borgerlige Stand?”, *Minerva*, Bind 4, 1789, s. 119

¹⁰⁹ Boye, *Om Religion og Oplysning i Staten*, s. 6; Se også Birckner utsagn om hvordan ”Tvang er altid Geniets og Ideernes naturlige Gang hinderlig”, Birckner, *Om Trykkefrihed*, s. 339

¹¹⁰ Colbjørnsen, *Tale, holden i det Kongel. Landhuusholdningsselskab*, s. 127

¹¹¹ Knud Rahbek, ”Tale, bestemt at holdes i et Selskab”, *Minerva*, Bind 2, 1786, s. 474

¹¹² Birckner, *Om Trykkefrihed*, s. 339

¹¹³ August Hennings, ”Resultater”, *Minerva*, Bind 4, 1794, s. 280

¹¹⁴ Hennings, *Resultater*, s. 270

Hvad der hos Dyrene, som leve i selskabelig Huusholdning, er Harmonie, den vi ikke kan forklare videre end ved at kalde den en i deres Natur indskabt Naturdrift, det maae hos Menneskene blive et ved forhvervede langsom samlede Indsigter, ved Opdragelse dyrked Tænksomhed, ved frivillig Øvelse befæsted Sindelav, til det Almindelige (hvorunder hvert enkelt Menneske har sin Opholdelse, sin Tryghed, sine Anviisninger og Forpligtelser til Livets Forretninger og Gavnlighed). Det som i Dyrenes selskabelige Levnet er af Naturen Harmonie, maa blant Menneskerne være Almeensaand af Friheds Betænkning og Bestræbelse.¹¹⁵

Som Schønheyder imidlertid påpekte, var det snakk om en langsom prosess, bestående av oppdragelse, ettertanke og øvelse. Flere av skribentene fremhevet da også at friheten de beskrev var egentlig, sann og riktig, og de impliserte følgelig at den ikke nødvendigvis var den samme som vi ville utøve her og nå. Det var ikke sikkert vi ville være i stand til å nyttiggjøre oss den. I sekundærlitteraturen har det også blitt understreket at det ikke var snakk om noen frihet til å gjøre hva man ville, men til å gjøre det som var fornuftig og i overensstemmelse med dyd.¹¹⁶ Denne spenningen i den ellers så harmoniske friheten vil jeg utforske videre i neste kapittel.

Oppsummering

I tråd med Kosellecks modernitetsteori har det i dette kapittelet blitt lagt vekt på hvordan skribentene var i ferd med å utvikle en moderne historiebevissthet. De historiserte statsmaktens opphav og kirkens dogmer, deriblant arvesyndslæren, og understreket at det i samtiden gjaldt andre krav enn før. Politikken utgangspunkt hadde endret seg. Konflikt ble ikke lenger regnet for å være like allstedsnærværende. Tvert imot mente man det fantes en underliggende metafysisk harmoni mellom den enkelte interesser og allmenne beste. Mot en slik bakgrunn ble det hevdet at list, makt og tvang ikke lenger var gyldige redskaper. I opplysningens tidsalder skulle frihet og menneskerettigheter respekteres.

---

¹¹⁵ J. C. Schønheyder, "Om Almeensaand", *Minerva*, Bind 2, 1793, s. 9

¹¹⁶ Damsholt 2000, s. 124; Nicolaisen 2002, s. 69

Kapittel 3 En politikk bygd på tillit?

Om forholdet mellom statsmakten og borgerne

Kan nyttig og hæderfuld Oplysning have Sted iblandt Trælle? Eller er frihed og borgerlig Lyksalighed en nødvendig Aarsag til eller er den en Følge af Folkeoplysning? Vigtige Spørgesmaale, som maaske endnu ikke fuldkommen ere besvarede.

(Christen Pram, 1786)¹

Til tross for skribentenes følelse av å leve i en opplyst tidsalder, hvor kirkens læresetninger fremsto som historiske produkter og statlig makt og tvangsbruk ble sett på som avleggs, hersket det betydelig usikkerhet og uenighet omkring hva som faktisk var det rette forholdet mellom statsmakten og borgerne. Christen Prams ovennevnte betraktning gir en indikasjon på nettopp det, ved å problematisere forholdet mellom frihet og opplysning. Selv om mange skribenter insisterte på at det fantes en underliggende harmonisk frihet, som forente den enkeltes lyksalighet og det allmenne beste, var det som Prams utsagn antydte allerede i 1786 diskutabelt om dette betydde at mennesket uten videre ville kunne gjøre fornuftig bruk av denne. Man kunne hevde at mennesket måtte forberedes eller veiledes ved opplysning til å innse sin bestemmelse. Spørsmålet var hvorvidt mennesket, overlatt til seg selv uten en overordnet autoritetsinstans, ville være i stand til å etablere orden, og det ble, ikke overraskende, sterkt aksentuert av beretningene om revolusjonens utsvevelser og republikkens ustabilitet utover på 1790-tallet. I dette kapittelet vil jeg vise hvordan mange i denne situasjonen fortsatt støttet opp om det opplyste eneveldet ved å understreke behovet for et symbiotisk tillitsforhold mellom statsmakten og borgerne, der frihet var fremherskende, men der staten aldri frasa seg retten til stabilisere ved tvang. Samtidig vil det også bli vist hvordan enkelte gikk videre og la vekt på at frihet måtte komme før opplysning, at det ikke lenger var rom for fyrstelig gunst og nåde og at rettferdighet og håndhevelse av det enkelte autonome individs umistelige rettigheter var det eneste riktige grunnlag for forholdet mellom stat og borger. I slike mer kompromissløse liberale oppfatninger, og i det mer begrensede konservative tilsvaret til dem, var det at et tydelig skille mellom stat og samfunn, enevelde og opinion, inntraff.

Harmoniens spenninger – Opplysning som formidling mellom frihet og tvang

Christen Pram var ikke den eneste skribenten, som til tross for forsikringer om frihetens velsignelser, til tider kunne uttrykke tvil om hvorvidt mennesket rent faktisk ville være i stand

---

¹ Christen Pram, "Historien", *Minerva*, Bind 4, 1786, s. 638

til å gjøre fornuftig bruk av den. Man kunne insistere på at det var nødvendig med tid, slik at man kunne sørge for tilstrekkelig opplysning. Frederik Sneedorff fikk frem dette i en kommentar til de nye franske lovene om kommunalt selvstyre. Han mente det ville være svært vanskelig å finne tilstrekkelig kvalifiserte menn. ”Opdragelse, Oplysning; siger man, skal frembringe den med Tiden; med Tiden! Det er efter 2 à 3 Generationer”.² Vi måtte med andre ord ikke overvurdere menneskets evne til å styre seg selv. Som Knud Rahbek også understreket, ”Det menneskelige Kiøn lærer sig selv alting, men langsomt og seent, og ikke før efter igentagne mislykkede Forsøg: det forbedrer sig i det heele, men endnu langsommere og seenere, og ikke før efter svære Tugtelse”.³ Biskop Schönheyder fremhevet på lignende vis betydningen av at vi ”erkiende den menneskelige klogskabs Feilbarhed”.⁴ Han gikk nok imidlertid et hakk lenger enn så vel Sneedorff som Rahbek, idet han understreket at ”den Omskiftlighed, som er i alle denne Jords Begivenheder; at de Aarsager, som volde Anslags Spilde og de bedste Betænkninger Upasselighed, ere saa mangfolde, at det overgaar menneskelig Forstandighed at opagte dem, og Menneskers Virkekraft at forebygge dem”.⁵ For ham var det i siste instans et spørsmål om å ha tillit til Gud.

Spennningene i frihetsforestillingene kom nok likevel klarest frem for eksempel da Johann Niklaus Tetens insisterte på at ”Borgerlig Frihed under lovmæssig Regieringer er en Datter af Culturen. Den kan ikkun være, hvor Folkene ved kundskaber, ved religiøs Moralitet, ved Sæder, ere oplagt til kun ved Love at regieres”.⁶ For som han videre påpekte: ”Naar Lovene skulle regiere, saa maa der i dem ogsaa være den Aand, der kan regiere”.⁷ Dette ble også bekreftet av Pram.

Man har i vore Dage talt meget hen, om hvorledes Frihed ei kan tilstaaes Menneskene, førend de ere forberedede til at modtage den; at altsaa Menneskene i en vis Stilling maatte være ufrie, for ei at sige Slaver; der har endog været de, der have fordristet sig til at paastaae, at visse Stænder aldrig kunne modtage denne Forbedrelse til at nyde den Ret, og derfor aldrig Friheden, aldrig Nydelsen af Menneskets første almindelige Rettigheder.⁸

Han stilte spørsmål ved hvorvidt det hersket noen enighet om hva denne forberedelsen skulle bestå av, men han var ikke i tvil om behovet for å sette mennesket i ”Sikkerhed for alt for

---

² Fredrik Sneedorff, ”Breve fra en dansk Reisende XXVI”, *Minerva*, Bind 2, 1792, s. 106

³ Knud Rahbek, ”Betragtninger om vor borgerlige Lyksalighed”, *Den Danske Tilskuer*, No. 9, Bind 1, 1793, s. 69

⁴ J. C. Schönheyder, ”Tale i det kgl. Norske Videnskabers Selskab”, *Minerva*, Bind 1, 1793, s. 12

⁵ Schönheyder, *Tale i det kgl. Norske*, s. 13

⁶ J. N. Tetens, ”Fortsættelse af Anmærkningerne over den nyere franske Statsret”, *Minerva*, Bind 3, 1793, s. 8

⁷ Tetens, *Fortsættelse af Anmærkningerne*, s. 9

⁸ Christen Pram, ”Endnu et Par Ord om almindelig Oplysning”, *Minerva*, Bind 2, 1792, s. 413

grove Fornufts=Udsvævelser”.⁹ Den ellers så utviklingsoptimistiske Marezoll skrev på lignende vis om hvordan ”Der gives Folkefærd, hvis Fornuft egentlig endnu ikke er vaagnet, om de endskiønt i deres daglige Forretninger, og i Ting af det almindelige Liv vise Indsigt og Færdighed; Folkefærd, der i Hensyn til deres Aands og Sæders Anliggender gandske og aldeles ere afhængige af deres Førere”.¹⁰ I et annet av sine skrifter, med det talende navnet ”Om den Kunst at virke paa Menneskene”, understreket han også at det var nødvendig å tilpasse friheten til graden av opplysning og tidens ånd.¹¹ Det impliseres med andre ord at det kan være nødvendig med en viss grad av tvang og paternalisme. Opplysning kan måtte drives over hodene på folket. Mot en slik bakgrunn var det Hertug Fredrik Christian av Augustenborg slo fast at ”den offentlige Mening har endnu ikke opnaaet sin Modenheds Tid [...] Kun i Oplysningens Tidsalder opnaar den offentlige Mening eller Folkets Stemme den Modenhed, der skaffer den Lydighed og Underkastelse.”¹² For ham var ikke samtiden opplyst nok til at den offentlige mening kunne være en utvetydig ledetråd for statsmakten. Her eksponerer hertugen hvor Seips tese om det opinionsstyrte enevelde kommer opp i problemer. Som jeg har vist og vil fortsette å vise, hersket det betydelig usikkerhet knyttet til hvorvidt mennesket i samfunnssfæren var i stand til å styre seg selv uten en sterk stabiliserende statsmakt. Følgelig kunne opinionen ikke være retningsgivende for staten.

Dette gjenspeiles i skribentens opplysningsbegrep. Ifølge Pram var opplysning ...den Samling af sunde og rigtige Begreber og Kundskaber, som i Almindelighed kan være Mennesket, som Menneske og Statsborger i Almindelighed, til Nytte, uden særskilt Hensyn paa hans individuelle Stilling og Haandtering; altsaa de vigtigste og almeennyttigste Resultater af Philosophie – sær Psychologie, Logikk, Moral og Naturret – af Naturkundskab, af matematiske Videnskaber, kort af allehaande Kundskab; men derfor ei Videnskabernes Subtiliteter, mindst deres unyttige Spidsfindigheder, saavidt saadanne virkeligen gives.¹³

Med denne definisjonen tok han avstand fra lærdomsantikvarianisme og betonet sterkt opplysningens anvendelsesaspekt. Han avviste også behovet for standsmessig gradering av opplysningen, hvilket kunne være omstridt. Ville bonden fortsette å være bonde dersom han ble opplyst? Ikke mye senere modererte da Pram også påstanden, og han uttrykte et ønske om nærmere bestemmelse av hvilke kunnskaper opplysning skulle bestå av. Han spurte retorisk om ikke ”dette Polyhistorie i stedet for gavnende og hæderfuld Oplysning naturligviis

---

⁹ Pram, *Endnu et Par Ord*, s. 415

¹⁰ J. G. Marezoll, ”Grundsætninger til Tidens Prøvelse”, *Minerva*, Bind 1, 1797, s. 10

¹¹ J. G. Marezoll, ”Om den Kunst at virke paa Menneskene”, *Minerva*, Bind 2, 1797, s. 293f, 303

¹² Frederik Christian Augustenborg, ”Tale, holden ved de aarlige academiske Præmiers Uddelelse paa Universitetets øverste Høresal”, *Minerva*, Bind 2, 1795, s. 56f

¹³ Christen Pram, ”Noget om Oplysning, med et velmeent Ønske om borgelig Oplysnings større Udbredelse”, *Minerva*, Bind 1, 1792, s. 263f

frembringe et foragtelig Miskmask af usammenhængende, unyttige, spildte Halvbegreber, der bleve verre end Uvidenhed selv?"¹⁴ Pram var likevel tydelig på at opplysning var et spørsmål om kunnskap. Vant som vi i ettertid er med Kants definisjon av opplysning som menneskets kamp mot en selvforstykket umyndighet, som en øvelse i det å tenke selv, er det fort gjort å gå glipp av denne pre-kantianske opplysningsforståelsen.¹⁵ Den epistemologiske ambisjonen er imidlertid mye sterkere. Opplysningen skulle klargjøre våre begreper gjennom kunnskap, slik at de nærmet seg overensstemmelse med virkelighetens natur. Ved å få innsikt i hvordan ting *egentlig* hang sammen ville vi lære å handle riktig. Når kirkehistorikeren Bjørn Kornerup i ettertid har kritisert den dansk-norske opplysningen for "Den næsten blinde Tro paa i Løbet af et forholdsvis kort Spand af Aar blot ved Hjælp af at udbrede 'Oplysning' – flere Kundskaber og større Forstaaelse – at kunne skabe en Guldalder, en Lykketilstand, hvor næsten alle fysiske og moralske Onder forsvandt", så er han altså inne på noe viktig, selv om bedømmingen bærer preg av en senere tids oppfatninger.¹⁶ Målet på 1790-tallet var at opplysningen skulle danne vår "Tænkemaade og hele Siels Stemning med deres altid umiskjendelige Præg."¹⁷ Den skulle gi oss "rigtigere og mer udviklede Begreb om mange Gjenstande".¹⁸ Antagelsen var, at dersom man opplyste folk "Saa voxe de i Sædelighed, faae renere Religionsbegreb, lære bedre at kjende deres Pligters Omfang og Statsselskabets Øjemeed, og blive derved mer i stand til at bedømme deres Privatinteressers Sammenhæng med det almindelige Beste."¹⁹ Den skulle altså hjelpe oss å innse den underliggende enheten av staten og samfunnets interesser. Derfor var opplysningen, som August Hennings skrev, også til fordel for staten: "Med Rette henregne nu indsigtsfulde Statslærere det til Statens almindelige og høieste Øyemed, at Folket bliver oplyst og –hvilket er uadskilligen forbundet med Opklaringen – bliver dydig."²⁰ Det sentrale her er det intellektualistiske aspektet ved opplysningsforståelsen. Så lenge opplysning dreide seg om å oppnå en faktisk kunnskap vi ikke besatt i utgangspunktet, ikke bare å bli tilstått frihet, slik at vi fikk mulighet til å tenke selv, kunne den brukes repressivt, som argument for å begrense friheten i øyeblikket, inntil

¹⁴ Pram, *Endnu et Par Ord*, s. 413

¹⁵ I den tidligere dansk-norske historiografien er det bare Julianne Engelhardt som eksplisitt har drøftet opplysningsbegrepet for denne periodens del. Hun kommer imidlertid ikke inn på denne helt essensielle nyansen. Se Engelhardt 2004, s. 344-358; Christian Nicolaisen, hvis historiske speciale er viet opplysningsbegrepets utvikling i Danmark-Norge mellom 1740-1770, kommer heller ikke inn på dette. Se Nicolaisen 2002

¹⁶ Kornerup 1951, s. 238

¹⁷ Pram, *Noget om Oplysning*, s. 264

¹⁸ Anonym, "Vor Tidsalders Stræben efter Oplysning i Begrebene", *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 10, 1797, s. 171

¹⁹ Anonym, *Vor Tidsalders Stræben*, s. 173

²⁰ August Hennings, "Opvækkes Revolutioner ved Opklaring?", *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 3, 1794, s. 526

man ble istand til å nyttiggjøre seg den. Som jeg vil komme tilbake til i kapittel fem, var da også opplysning for de dansk-norske skribentene i stor grad et spørsmål om oppdragelse og dannelsen.

Debatten om keiser Joseph II

En god inngang til videre å studere forholdet mellom frihet og opplysning, statsmakten og borgerne, går via samtidige dansk-norske vurderinger av den tysk-romerske keiser Joseph II av Østerrike. Joseph har med sine hyppige reformer og mange tilbaketog gått inn i historiebøkene som et av de fremste eksemplene på det man i dag kaller en opplyst despot eller monark. Også i samtiden var han imidlertid et fokuseringspunkt for den politiske debatten, og da i en debatt hvor langt mer sto og falt på hvilken av de to ovennevnte betydningene man endte med å bruke på hans styre.

I mitt materiale nevnes Joseph II ofte i overordnede politiske artikler i årene frem mot hans død i 1790 og inntil den franske revolusjon tok over som det store diskusjonstema. Christen Pram refererte og vurderte hans fremferd i *Minervas* historieartikkel, og det brøt etter hans død ut en liten debatt om ham i samme tidsskrift mellom Fredrik Sneedorff og den tidligere østerrikske generalkonsulen i København, Emanuel Bozenhard. Lenge synes den overordnede vurderingen av Joseph å ha vært positiv. Tyge Rothe fremhevet ham sammen med Fredrik II som eksempel til etterfølgelse: ”Preussens herlige Frederik II; og Tydscklands Keiser Joseph! Med hvilken udmærket Stiil maae I staae antegnede i det evige Forsyns Bog!”²¹ Det samme gjorde også Werner Abrahamson.²² Christen Pram var likevel den som klarest fikk frem hva som sto på spill her:

Tydsckland skinner herlig i vore Tidens Aarbøger, thi Keiseren og Kongen af Preussen oplyste dette mægtige Land, som ogsaa uden for disse Stater mer og mer gaee ud af Barbariets, Overtroens og Nedrykkelsers Dunkelhed. Keiseren vil, og griber Midlerne til, at Folket i hans Stater, enten det vil eller ei, skal blive lykkelig og blomstrende.²³

Prams positive holdning er her flettet sammen med en aksept av behovet for å drive opplysning over hodet på befolkningen. Paternalisme kunne være nødvendig. Folkets egen mening var ikke nødvendigvis avgjørende. Enda tydeligere kom dette frem da Pram i desember 1786 fortalte om hvordan keiseren fortsatte

at anvende al Møie for at drage sine fornede Undersaater, helst dem i det raae Ungarn, tilbage til Menneskeligheden, ved ædelt Exempel, ædel Behandling, og

---

²¹ Tyge Rothe, ”Hva Menneskene i een Tid have været, det kunne de atter i en anden Tidblive”, *Minerva*, Bind 4, 1786, s. 139

²² Werner Abrahamson, ”Europæiske Monarkier”, *Minerva*, Bind 1, 1786, s. 186-193

²³ Christen Pram, ”Historie”, *Minerva*, Bind 1, 1785, s. 100

Underviisnings Udbredelse. Men mange Steder ere Menneskene der dybt faldne, som allevegne, hvor Undertrykkelse og Berøvelse af Menneskrettighederne have gjort dem dyriske.²⁴

Igjen understrekes hvordan mange av Josephs undersåtter var så rå og usiviliserte at de så å si måtte trekkes ut i lyset mot sin vilje. Man kunne ikke forvente at de visste sitt eget beste. Fredrik Sneedorff synes langt på vei også å ha vært enig i denne vurderingen. Han var svært positiv til Josephs religiøse reformer, samt hans styrking av utdannelsesvesenet og lettelse av sensuren. Da fikk det heller være om Joseph hadde gått litt hardt frem: ”Om Maaden og Rettigheden er det naturlig man skriger i Begyndelsen, men Følgerne vil siden retfærdiggjøre dem”.²⁵ Selv der ettertidens lys hadde vist at Joseph tross alt valgte gal fremgangsmåte, gikk Sneedorff langt i å unnskyldte hans hensikter. Utdannelsesreformene viste for eksempel ”at hans Hensigt var god, var at udbrede Oplysning; men tusinde hindringer, forbundne med Mangel af de bedste Midlers Valg, have gjort, at disse Forandringer ere deels ikke blevne betydelige Forbedringer, deels have stiftet Skade”.²⁶ I mange tilfeller var da heller ikke problemene som oppsto hans feil, men heller et resultat av ”uoverstigelige hindringer” knyttet til bakstreverske elementer som geistligheten og adelen.²⁷

Når det gjaldt Josephs fremferd i Ungarn og de østerrikske Nederlandene var imidlertid Sneedorff langt mer kritisk. Han protesterte blant annet mot keiserens forsøk på å innføre tysk som offisielt administrasjonsspråk i Ungarn, fordi språket var ”en Arv, som er hævdet gjennom Aarhundrede, og som et Folk, der har mindste Følelse af sig selv, regner blant sine største helligdomme”.²⁸ Ungarn var i tillegg et gammelt kongerike med grunnlov og med ”Stænder, hvis Magt ikke uden ved vilkaarlig Magt er bleven et Phantom, saavel her, som i andre Stater”.²⁹ Her hadde Joseph II med andre ord åpenbart tråkket over en grense. Hvor utydlig denne imidlertid kunne være, synes å komme frem i Sneedorffs kritikk av keiserens opptreden i de østerrikske Nederlandene.

Her var ikke Spørgsmaal allene om nogle Klosterprivilegier, hvis Skadelighed hele den oplyste Verden er overbeviist om. Her var ikke Spørgsmaal, om nogle blot ved Hævd og Misbrug authoriseerte Rettigheder, men her ere Kirkers og Klostres, og Geistlighedens Privilegier saaledes forbundne med Statens Forfatning og med hans egen Eed, at naar han angres dem, uden hans Medregierendes, uden Stændernes Samtykke, saa blev han paa eengang baade Despot og Meeneder.³⁰

---

²⁴ Christen Pram, ”Historien”, *Minerva*, Bind 4, 1786, s. 793

²⁵ Frederik Sneedorff, ”Breve om Keiser Joseph II”, *Minerva*, Bind 1, 1790, s. 371

²⁶ Sneedorff, *Breve om Keiser Joseph II*, s. 372

²⁷ Sneedorff, *Breve om Keiser Joseph II*, s. 378, s. 374-377

²⁸ Sneedorff, *Breve om Keiser Joseph II*, s. 379; Jfr. Tyskerfeiden i København 1789-90, se Feldbæk 1991

²⁹ Sneedorff, *Breve om Keiser Joseph II*, s. 379

³⁰ Sneedorff, *Breve om Keiser Joseph II*, s. 392

Det sentrale her synes ikke å ha vært å forsvare hevdvunne privilegier, men å få frem at det var en grense for hva keiseren kunne tillate seg uten folkets samtykke. Som Sneedorff skrev: ”At ville gjøre Mennesker lykkelige med Magt, oplyse dem med Trusler, og omvende dem med Sværd, har alt for ofte været praktiseret i Verden, hvor stridende det end er imod den sunde Fornuft”.³¹ Christen Pram ble da også frem mot keiserens død mer skeptisk til hans styremåte, særlig etter hvert som den møtte motstand. Om de kravene som stenderforsamlingen i de østerrikske Nederlandene stilte til keiseren etter hans edikter, skrev han: ”den Orden, Klarhed, beskedne, mandige og overbevisende Tone, der hersker i samtlige deres skriftlige Forestillinger, tale imidlertid for deres Sags Retmæssighed.”³² Etter keiserens retrett hevdet han videre: ”Det synes, som Hs. Majestæt har følet Sandheden af deres Paastand, ’at en oplyst og lykkelig Nation maatte, bedre end nogen anden, selv kiende Midlerne til sin Lykke.”³³ For Pram hadde folket i de østerrikske Nederlandene vist seg i stand til selv å bli hørt i statsstyrelsen. De var opplyste nok. Strengt paternalistiske tiltak var ikke passende.

Alle var likevel ikke enig i at Joseph hadde tråkket over noen grense. Han var etter den østerrikske generalkonsulen Bozenhards mening ingen despot. Hans stilling tatt i betraktning er ikke denne oppfatningen overraskende, men det interessante er hvordan han bare synes å forlenge den argumentasjonen Pram og Sneedorff brukte, også til de handlingene de to skribentene var kritiske til. Han innlegg bidrar i så måte til å understreke hvor liten avstanden kunne være mellom betegnelse despot og monark.

Ikke Despotisme var det, men Fasthed og Alvor, hvormed Joseph gav sine Love, og søgte at haandheve dem; men saasart en af hans Hendsigter mislykkedes, strax havde han ogsaa Uret: og denne store Mand havde ogsaa den haarde Skiebne tilfælles med saa mange andre Verdensborgere, at miskiendes al deres gode Villie uaget³⁴

I samme lei hevdet han at ”alle de Indretninger, som giordes i Nederlandene, blot sigtede til Landets Vel”.³⁵ Når ikke innbyggerne forsto dette, skyldes det at ”Overtroe og haardnakkenhed have fra lang Tid Opreist deres Banner i disse Provindser”.³⁶ Det samme gjaldt for Ungarn. Bozenhardt var ”fuldkommen overbeviist om, at iblandt de brave Ungarer selv ikke faa have indseet, at de paasigtede Indretninger have været til deres Fædrelands sande

---

³¹ Sneedorff, *Breve om Keiser Joseph II*, s. 381

³² Christen Pram, ”Historien”, *Minerva*, Bind 3, 1787, s. 365

³³ Christen Pram, ”Historien”, *Minerva*, Bind 3, 1787, s. 127

³⁴ Emanuel Bozenhard, ”Nogle Anmærkinger ved det Stykke over Keiser Joseph II, i *Minerva*, Marts, S.366 og f.”, *Minerva*, Bind 2, 1790, s. 57

³⁵ Bozenhard, *Nogle Anmærkinger*, s. 57

³⁶ Bozenhard, *Nogle Anmærkinger*, s. 57

Gavn, om ikke i første øieblik, saa dog i Fremtiden”.³⁷ Joseph IIs største feil var at han ”vilde see Frugter af de Træer, han plantede, og ved hans fyrige Driftighed forsømte han vel stundom at undersøge nøie nok, hva og hvormeget Jordsmonet kunde bære. Han gikk sommetider an imod Fordomme og Overtroe paa saadanne Steder, som endnu vare for steenede, at Sæden kunde skudt Rødder; og paa andre Steder var igien den hurtighed for stor, han handlede med.”³⁸ Joseph IIs paternalistiske overstyring av befolkningen var med andre ord i hans øyne legitim. Han burde bare ha gått noe annerledes frem.

Den franske revolusjon i dansk-norsk politisk bevissthet

I større grad enn diskusjonen omkring keiser Joseph representerte den franske revolusjon utover på 1790-tallet en utfordring av skribentenes forestillinger om menneskets evne til å styre seg selv og behovet for et stabiliserende opplyst enevelde. Forferdet bemerket Christen Pram i 1792 at mange nå ville ha det til at

Frihed skal betegne Tøileløshed, vildskab og Oprør; Frihedsaand (hvilket man oftest forandrer til Frihedsraserie, paa Tydsk Freiheitswuth) Lyst til at afkaste alle Love, afsætte al Øvrighed; at Ordene Ret, Rettighed, Menneskeret skal være confiscable, som betegnede noget, hvilket kun Venner af den omtalte Frihed, eller de, der efter de omtalte Vises Udtryk ere besatte af Frihedens Dæmon, tilegne sig o.s.v.³⁹

Irrasjonell, pøbelaktig tøylesløshet var nå hva mange forbandt med frihet. Følgelig var den ikke bærekraftig. Den kunne ikke bestå med orden. I diskusjonene om den franske revolusjon kom denne bekymringen særlig til uttrykk i to delvis sammenvevde forestillinger.

I tråd med hva Julianne Engelhardt har bemerket om medlemmene av de patriotiske selskapene, var det blant skribentene i mitt materiale en utpreget frykt for opprør.⁴⁰ Det synes å ha vært et tendens i den dansk-norske offentligheten til å identifisere revolusjon, opprør og konstitusjonell endring generelt med kaos, anarki og alles kamp mot alle. På samme måte som store deler av den tidlig-moderne europeiske politiske tenkningen, kan det virke som skribentene hadde vansker med å tenke seg at orden kunne bestå dersom man tilsto folket opprørsrett. Politikkforståelsen synes endringsfiendtlig i sin essens. Sneedorff indikerte hva tankegangen dreide seg om, i det han hevdet: ”Magt og Frygt, Interesse og Intrigue virkede i alle Statsforandringer meer end Erfarenhed, kundskaber og Velvillighed, det lærer

---

³⁷ Bozenhard, *Nogle Anmærkinger*, s. 60

³⁸ Bozenhard, *Nogle Anmærkinger*, s. 59

³⁹ Pram, *Noget om Oplysning*, s. 262

⁴⁰ Engelhardt 2004, s. 361-364, 410-412. Engelhardt går ikke inn på hvorvidt opprørsfrykten kan ha bunnet i noe mer, om det kan ha hatt sammenheng med politikkforståelsen.

historien.”⁴¹ Det var våre lidenskaper som i slike situasjoner fikk fritt spillerom. Mot en slik bakgrunn var det Birckner insisterte på at ”den i hver Stat engang indførte Constitution maae holdes hellig”. Opprør var som han skrev, forbudt ”fordi slige Attentater vilde lede til alt for hyppige, for det Almindelige Vel skadelige Forandringer.”⁴² Resultatet ville bli ”indbyrdes Tvedragt, Borgerkrige og alle utallige ulykker som ere dissers Følger”.⁴³ Peter Collett understreket på lignende vis at folk var klar over farene assosiert med ”at styrte sig i Anarkiets uoverskuelige og bundløse Svælg”.⁴⁴ Klarest kom vel likevel frykten for opprør til uttrykk hos Christen Pram etter at han mottok beretningene fra Frankrike sommeren 1789:

Der var Oprør; og endskiøndt Overlæg var brugt, Mesurer tagne til Ordens Vedligeholdelse, saavidt mueligt, og til Forebygning mod de Udsvævelser, som Lovens Ophøren maatte forvolde, saa var der dog Oprør; det er omtrent det samme, som Anarchie. Der var indtil videre ingen anden Sikkerhed for Eiendom, ja Liv, end den man i deslige Optrin kan tænke sig. Kun mod almindelige folkefiender, og de under forrige Forfatning trygge Forbrydere, vare fiendtlighederne stiledede; men hvor let at blive regnet med blant hines Tal; hvor let for privat Hevn, Rovlyst, og andre Nederdrægtigheder nu at finde et Paaskud til sin private Udøvelse.⁴⁵

Da de jyske godseierne skulle forsøke å vinne støtte hos regjeringen for sine forsøk på å omgjøre deler av landboreformene, var det da også en mer opprørsk holdning fra bøndenes side som de, med referanse til hendelsene i Frankrike, fremhevet.⁴⁶ Til tross for sin fryktingytende beskrivelse bemerket likevel Pram i en artikkel to år senere, at det generelt synes å ha skjedd en viss oppmykning i synet på opprør og oppstand. ”Opstand. Ordet er brugt saa meget i de sidste Tider, at det har tabt en stor Deel af det rædsfulde Begreb, dets blotte Lyd tilforn medførde. Det blev forhen anseet som eet med Oprør, som beslægtet med Forræderie, med Mord og Brand.”⁴⁷ En lignende tendens vitnet Heinrich Würzer også om, idet han bekreftet og samtidig angrep endringsfiendtligheten. ”Uvidenhed eller Ondskab er det, naar man i Almindelighed forestiller os Revolutioner som det skrækkeligste af alle Ting. Revolutioner ere ligesaa nødvendige til Verdens og det borgerlige Selskabs Vedligeholdelse, som Brødet til det menneskelige Legems Opholdelse.”⁴⁸ Han understreket at alle samtidens regimer baserte seg på en form for konstitusjonell endring, enten de fant sted åpent gjennom blodsutgydelser eller hemmelig i kabinettene. På den måten avmystifiserte han revolusjon og

⁴¹ Frederik Sneedorff, ”Breve af en dansk Reisende XXI”, *Minerva*, Bind 1, 1792, s. 109

⁴² M. G. Birckner, ”Om Trykkefrihed”, *Minerva*, Bind 1, 1791, s. 341

⁴³ Birckner, *Om Trykkefrihed*, s. 342

⁴⁴ Peter Collett, ”Om og hvorvidt Regjeringen er berettiget til at Fordre Agtelse, og hvilke ere de Midler, hvormed denne Agtelse erhverves og holdes opret”, *Minerva*, 1798, Bind 3, s. 304

⁴⁵ Christen Pram, ”Historien”, *Minerva*, Bind 3, 1789, s. 283

⁴⁶ Bjørn 1979, s. 23, 29, 44ff

⁴⁷ Christen Pram, ”Over den 14de Skaal som blev anbragt i et Selskab i London i sidste Julii Maaned; o. d. l.”, *Minerva*, Bind 3, 1791, s. 237

⁴⁸ Heinrich Würzer, ”Revolutioner”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 10, 1797, s. 146

endring. I en slags siste bisetning lot da også Birckner muligheten stå åpen: ”Kun da, naar Statsforfatningen i sig selv aabenbar strider mod Øiemedet, større Sikkerhed og Borgernes Vel, kun da kan det for Borgerne være tilladt, at tiltræde sine forrige Rettigheder og afhielpe Mangelen.”⁴⁹ Her var han på lag med professor ved Kiel universitet Martin Ehlers, som også fremhevet at dersom regjeringen bidro til ”folkeelendighet” og opptratte

...aldeles tvertimod sin væsentlige og paa Folkelyksaligheden sigtende Bestemmelse; saa viger den gandske ud fra sin Pligt, og saa kan Folkets Grundmagt, som er antagen af alle grundigen tænkende Lærere i den almindelige naturlige Selskabsret, bringes i Anvendelse. Da falder Overegendomsrettens Haandhævelse, som ellers var i Regjeringens Hænder, tilbage til Folket, for hvis Beskyttelse og Underholdning hin ret, som Folkets Nødret, allene er bestemt.⁵⁰

Birckner gjorde imidlertid bruk av en vulkanmetafor og Ehlers skrev på sin side om hvordan en despotisk styremåte basert på makt og tvang var ”imod Naturens og Forsynets Velgiørende Øiemed”.⁵¹ De spilte her på de naturvitenskapelige konnotasjonene knyttet til revolusjon og opprørsbegrepet. Revolusjonen fremsto som noe tilnærmet ukontrollerbart, drevet frem med nødvendighet.⁵² Etter å ha forsikret om at han var klar over farene ved revolusjon, synes Collett å ha uttrykt noe slikt, idet han understreket at dersom regenten behandlet borgerne som ”Lastdyr og Slagtvæg, hvo vilde da undres, om de uden at undersøge, hvad der i saa Tilfælde er ret eller uret, slide sig løs og sønderbryde deres Lænker?”⁵³ På lignende vis avfeide Adolph von Knigge hele problematikken knyttet til opprørsrett: ”Hvor der er Tryk, der bliver ikke Modtrykket eller Modstanden ude; det er Naturens Orden. – Imod Nødvendighedens Lov er al Fornuftspralerie ilde anbragt – og det bedste Middel til ikke at opleve visse Følger, er, at man skyer saadanne handlinger, som kunne frembringe deslige Følger.”⁵⁴ På det mest ekstreme kunne det i samme lei hevdes, at ved hjelp av den franske revolusjon ”hevner Naturen sig paa dens Fiender”.⁵⁵

Nært knyttet til den avtagende, men likevel tilstedeværende frykten for konstitusjonell endring, var forestillingen om den republikanske forfatningens uegnethet for store moderne

---

⁴⁹ Birckner, *Om Trykkefrihed*, s. 342

⁵⁰ Martin Ehlers, ”Betragtning om vor Tids Frihedsbevægelse; om Indflydelsen af en hensigtsmæssig Folkeopklaring i Statsfuldkommenhed og Folkelyksalighed og viise Loves Ophævelse, samt om den Stilling, hvori den danske Stat er i denne Henseende”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 1, 1793, s. 279

⁵¹ Birckner, *Om Trykkefrihed*, s. 375; Ehlers, *Betragtning om vor Tids Frihedsbevægelse*, s. 294

⁵² Se Anonym, ”Om Revolutioner i den moralsk=politiske Verden”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 4, 1794, 1-18; Würzer, *Revolutioner*, s. 146ff

⁵³ Collett, *Om og hvorvidt Regjeringen*, s. 305

⁵⁴ Adolph Knigge, ”Tilbagesyn paa den, om Gud vil, for Tydskland nu snart endte Krig. Næst nogle Oplysninger angaaende Propaganda, Jakobiner og Illuminater”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 7, 1796, s. 396; Se også lignende sitat hos Collett, *Om og hvorvidt Regjeringen*, s. 300

⁵⁵ Anonym, ”Det er farligt, voldsomt at undertrykke Oplysningen”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 10, 1797, s. 178

stater. Til tross for det amerikanske eksempelet var fortsatt en slik tankegang, popularisert av Montesquieu og støttet opp av særlig de italienske, sveitsiske og tyske republikkenes nedgang på 1700-tallet, svært utbredt.⁵⁶ Republikken ble, som den tyske landsforviste skribenten med opphold i Altona, A. G. F. Rebmann, slo fast, assosiert med små stater, preget av likhet og relativ fattigdom. ”Den republikanske Forfatning er, som Montesquieu og en hær af hans Tilbedere troe, allene en Forfatning for smaa, fattige og dydige Stater”.⁵⁷ Borgerens evne til å delta politisk, til å prioritere allmennvel fremfor egeninteressen, fordret et spartansk altoppofrende styresett, hvor anledningen til å drive med andre aktiviteter, som handel, var begrenset. Som en anonym skribent påpekte, var dette imidlertid en forestilling under utfordring.

Montesquieu, Voltaire og mange andre store mænd, have understøttet det Princip, at en republikansk Forfatning ikke skikkede sig for en stor Stat. Rousseau og andre bekymre sig ikke om den Forskiel imellem store og smaa Stater, men bestemte sig for den frie Forfatning, at den den bedst befordrede Menneskets Lykke og Værdighed, og satte dem i Sikkerhed. Af denne Mening var ogsaa Majoriteten af den constituerende franske Nationalforsamling. Formodentlig forløb ikkun faa Aar, inden en tredje Mening overalt bliver antagen, og ikke igien forkastet. At nemlig det republikanske System ei alleneste er nyttigt og sikkert for enhver Stats Forfatning, men at endog denne Nytte og Sikkerhed tiltager med Graden af Nationens Udvidelse og Storhed.⁵⁸

Uten å utdype slår vedkommende fast at oppfatningene var i ferd med å forandre seg. Nå kunne man sågar mene en republikansk forfatning var spesielt godt egnet for store stater. Rebmann var da også enig i at det ikke fantes noen iboende hindringer for en slik ordning. ”Overalt, i Republiker saavel som i Monarkier, gaaer egen Interesse for den almindelige [...] det kommer kuns an paa at styre den modstræbende partikulaire Interesse, og at holde Ærgierrigheden saaledes i Tømme, at det almindelige ikke tilføjes nogen Skade.”⁵⁹ Egeninteressen kunne håndteres, også i en stor republik. Helt overbevist var imidlertid ikke alle. Det synes å ha vært slike problemer Christen Pram tenkte på da han om Amerika skrev: ”Mangel paa virkelig Magt til at holde de uden Klogskab og sand Patriotisme halsstyrige Friheds Skrigere i Tøilen, hindre endnu disse Staters Beboere fra at nyde den Lyksalighed, et virkeligen frit, men dog ordnet, og med Viisdom bestyret og ledet Folk i disse Egne maatte kunne nyde.”⁶⁰ Deres frihet var overdreven, mer enn hva menneskets natur kunne bære. I

---

⁵⁶ Se Shaklar 1990, s. 266-269

⁵⁷ A. G. F. Rebmann, ”Prognostikon. Nogle Betragtninger over den franske Republik, dens Varighed og Indflydelse paa det øvrige Europa”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 9, 1797, s. 133,

⁵⁸ Anonym, ”Gode Raad til Folkene i Europa ved den Nødvendighed, overalt at forandre Regierings=Grundsætningerne”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 3, 1794, s. 296

⁵⁹ Rebmann, *Prognostikon*, s. 138

⁶⁰ Christen Pram, ”Historie”, *Minerva*, Bind 1, 1785, s. 90; Se også Prams bemerkninger om Amerika mot slutten av 1786, Christen Pram, ”Historien”, *Minerva*, Bind 4, 1786, s. 790

forbindelse med den franske revolusjon gjentok Johann Nikolaus Tetens en slik oppfatning, i det han i *Minerva* klaget over ”den store Mangel paa Menneskekundskab, Kundskab nemlig om det virkelige Menneske, saadant som det boer her paa Jorden”.⁶¹ Dette var alvorlig fordi ”saa stor man end har forestillet sig Folkets tilkommende Oplysning, har man dog ikke troet sig til at vente den endog til den Grad, den maatte bringes til, naar store Stater skulde være reent Democratie.”⁶² Ennå i 1798 kunne August Hennings gjøre bruk av en lignende forestilling, ved å fremheve at mennesket ikke ennå var i stand til å styre seg selv.

I Republikken skal Menneskeheden herske i første Instans. Det klinger skjønt; men skulde det være giørligt, saa maatte Mennesker slet ikke skulle beherskes, og det blev de de rigtig nok ikke, hvis de vare fornuftige. Men da de ikke ere det, da Regjeringers fichtiske Tendents, at stræbe til, at de kunne blive overflødige, vel om Aartusende ikke vil være et Skridt videre, end den for Aartusende var, og nu er, da den regierende Menneskehed i Stedet for at regiere ved Menneskehed, overlader sig de hæftigste Lidenskaber, saa er noget fornødent til at beherske Menneskeheden⁶³

Hennings fremhevet hvordan nettopp en naturlig menneskelig impuls mot å sette egeninteressen over det allmenne beste, i republikker ville gi seg utslag i en ødeleggende partiånd og faksjonisme. Derfor var også ”Republiker fulde av af de blodigste Scener [...] Grækenland, Rom, selv det kolde Holland, de italienske forhenværende Republikker give beviser herpaa, og hvor mange har ikke alt den franske Republik i sin korte Varighed oplevet.”⁶⁴ Republikken tenderte for Hennings mot en evig oppørstilstand.

Til tross for sine negative betraktninger knyttet til den republikanske styreform, kunne likevel Hennings, med referanse til forsynet, uttrykke håp og glede over begivenhetene i Frankrike. ”Dersom det er Menneskene forundt at kiende Forsynets Haand i vor Verdens Begivenheder, saa er det i Fuldendelsen af det mest ophøiede Verk, som Menneskene nogentid havde foretaaget sig, i den franske Constitution.”⁶⁵ Fremfor å se Hennings tilsynelatende divergerende vurderinger som et uttrykk for at han skiftet mening, bør de heller forstås som et resultat av diskusjonens prekære spenning, usikkerheten knyttet til om mennesket ville være i stand til å styre seg selv. Her var han på ingen måte unik. Som jeg nå vil vise, var nettopp en ambivalent holdning fremherskende blant beretningene om

---

⁶¹ Johann Nikolaus Tetens, ”Hvorledes det mindre Antal kan udgiøre flest Stemmer, tilligemed nogle Anmærkinger over Rousseaus Contrat Social, og over den nyere franske Statsret”, *Minerva*, Bind 2, 1793, s. 94

⁶² Tetens, *Hvorledes det mindre Antal*, s. 95

⁶³ August Hennings, ”Beviis, at den monarkiske Regjeringsform eene og allene kan være republikansk”, *Minerva*, Bind 1, 1798, s. 5; Hennings hentyder her uten videre referanse til J. G. Fichte og hans oversatte verk *Den Lærdes Bestemmelse* (1796). Hans bruk av Fichte her, er imidlertid ikke i overensstemmelse med den tyske filosofens egne daværende politiske anskuelser. Om Fichtes politiske tenkning, se Beiser 1992, s. 57-83

⁶⁴ Hennings, *Beviis*, s. 12f

⁶⁵ August Hennings, ”Fordsomfrie Tanker om Adelsaand og Aristokratisme. Fortsættelse”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 2, 1793, s. 541

revolusjonens begivenheter, som Christen Pram, Jens Kragh Høst og Knud Rahbek, på bakgrunn av utenlandske aviser, skrev jevnlig i *Minerva*. Bare Malte Bruuns lignende prosjekt i *Samleren* 1794-95 synes betingelsesløst å erklære støtte til den nye franske republikk.

Christen Prams refleksjoner over hendelsene i Frankrike vitner tydelig om hvor prekær hans støtte til den nye republikken var. Det er ingen tvil om at han innledningsvis var dypt plaget av de folkelige opprørsscenene. Han mente imidlertid de ikke var så ille som kongedømmets undertrykkelser hadde vært. ”Dette er skrækkelig; men endnu skrækkeligere den Kiæde af Forbrydelser, der stemmede et heelt Folk til at afsige og udføre en saadan Straf.”⁶⁶ Samtidig ville han også berolige ved å understreke at hendelsene tross alt kunne vært verre, revolusjonssituasjonen tatt i betraktning.

Alt dette giver frygtelige Formodning om, at det er meget, det der endnu staaer tilbage med blodige voldsomheder at afgjøre. – Det kan imidlertid gaae bedre end man befrygter, ligesom enhver Upartisk maae tilstaae, at Revolutionen hidtil har kostet langt mindre Blod og Elendighed, end meget ubetydeligere Revolutioner før næsten altid have kostet; og at den Aand, der hersker i de alt affattede Resultater af Nationalforsamlingens Beslutninger, er en langt anden end den, der pleier ledsage andre, nogenledes lignende Optrin.⁶⁷

Premisset knyttet til opprør og revolusjonstilstandens umenneskelige fryktelighet lå med andre ord hele tiden latent i Prams tekster. Til tider synes han å ha nærmet seg fortvilelsen i møte med beretningene om hva som gikk for seg, særlig i Paris. Som han skrev i januar 1790: ”Intet er nu der almindeligere end forbrydelser, fængslinger, Henrettelser, Mord og mer deslige Gyselighed. Saadan er Borgeruroe! Dette er dens første, og dens visse Frugter. Hvad Bevæggrunden end var, hvor herligt end Udfaldet kan blive, bør disse komme med i Calculen. Dog, de gode tilsigtede følger kan faae Overvægten.”⁶⁸ Det var for Pram særlig de folkelige opptøyene, bevegelsene til de han kalte pøbelen, som bekymret ham. Samtidig var han også svært bekymret over splittelsen og partivesenet i nasjonalforsamlingen. ”Spliid og partieaand betyngende endnu alle Skridt”, som han i april 1790 bemerket.⁶⁹ Uenigheten mellom dem han kalte aristokrater og demokrater, vendte gang på gang tilbake som et stort problem hos Pram. Da kongen forsøkte å flyke i 1791, var det den resulterende enigheten han først og fremst merket seg ved. ”Partieaanden hvilede, alting syntes foreenet, og al Spliid ophørte. Det syntes, som alle stræbede nu ikkun til den eene fælles Interesse, almindelig Roe og Orden.”⁷⁰ Etter at konstitusjonen ble vedtatt ga Pram uttrykk for forsiktige forhåpninger: ”Det var Sandhedens

---

⁶⁶ Christen Pram, ”Historien”, *Minerva*, Bind 3, 1789, s. 287

⁶⁷ Christen Pram, ”Historien”, *Minerva*, Bind 4, 1789, s. 110

⁶⁸ Christen Pram, ”Historien”, *Minerva*, Bind 1, 1790, s. 188

⁶⁹ Christen Pram, ”Historien”, *Minerva*, Bind 2, 1790, s. 155

⁷⁰ Christen Pram, ”Historien”, *Minerva*, Bind 3, 1791, s. 125

Forfalskning, om man forestillede alt dette, som Roeligheds og Eenigheds fuldkomne Oprettelse i Riget, skiøndt de endnu Misfornøiedes Faction eller Factioner dog vel ere i en ufordølgelig Underbalance.”⁷¹ Etter hvert som folket i Paris ble stadig mer aktivt og la press på nasjonalforsamlingen, bar Prams refleksjoner et stadig sterkere preg av håpløshet og tapte illusjoner. I mars 1792 erklærte han:

Ikke Ven af den nye Constitution maatte man være, men enten en frivilligen eller en af partiaaandens aldeles forblindeet Sværmer, om man kunde nægte, at Tilstanden i Frankerig er i nærværende Øieblik saadan, som kun enten de Franskes eller Menneskehedens almindelige Fiender kunne ønske den. Mistroe, Splid, Lovenes Uvirksomhed, Lidenskabs og Partiaaands Herredømme, hvortil kommer Pengevæsenets Ustadighed, og dermed forbundne Usikkerhed paa Eiendomme, og udvortes og indvortes Fienders overhængende Anfald [...] Opmerksomheden drukner i Redsel over nærværende Uordener, og Angst for Fremtiden.⁷²

Jens Kragh Høst, som skrev utkastet til historieartikkelen i de første tre månedene av 1793, uttrykte avsky ved henrettelsen av Ludvig XVI. Akkurat som Pram når det gjaldt konstitusjonen, la imidlertid Høst raskt vekt på det positive, i form av hvordan det ”synes meget mere i Frankerig selv at tilveiebringe Rolighed og Eenighed.”⁷³ En lignende utvikling gjennomgikk også Knud Rahbek. Han kommenterte i begynnelsen begivenhetene negativt i *Den Danske Tilskuer*. ”Den Lyst til Frihed og Uafhængighed, der ligger saa dybt i vor Natur, at der, som Erfaring viser, hører Aarhundredes snedige Kunstgreb til at udslukke den i et Folks Barm, den danner ei allene Helte, men og ædle høimodige Mennesker; men giv den en skiæv Vending, og den forvandler det slebteste Folk til Huroner.”⁷⁴ Hendelsene i Frankrike bekreftet med andre ord for Rahbek hvor lett mennesket kunne havne i lidenskapenes vold. ”Os, der vilde oplyses, før vi dømmes, og veie vore Tanker, før vi tale, os lærer denne Frankrigs Omvæltning, hvorvidt misledet Frihedsaand kan drive.”⁷⁵ Som Pram la han skylden på ”Skummet af Folket, på den klasse, der altid tørster efter Oprør og Borgerkriig, fordi de have intet at tabe”.⁷⁶ Etter kongemordet beskrev han også Ludvig XVI som ”det første Slagtoffer, der bringes et nyoprindende Despotie”.⁷⁷ Etter at han tok over for Høst som

⁷¹ Christen Pram, ”Historien”, *Minerva*, Bind 3, 1791, s. 433

⁷² Christen Pram, ”Historien”, *Minerva*, Bind 1, 1792, s. 413

⁷³ Jens Kragh Høst, ”Om Hovedtrækkene af Dagens Historie”, *Minerva*, Bind 1, 1793, s. 250

⁷⁴ Knud Rahbek, ”Om den falske Frihedsaand”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 13, Bind 1, 1791, s. 98

⁷⁵ Rahbek 1791, s. 100; Se også Knud Rahbek, ”Om den menneskelige Lyksalighed”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 60, Bind 2, 1791, 473-478; Rahbek omtaler også i svært positive ordelag Johann Nikolaus Tetens kritiske bemerkninger til revolusjonen. Se Johann Niklaus Tetens, ”Af et Brev til Udgiveren af den Slesvig=Holstenske Special=Calender fra 1791”, *Minerva*, Bind 1, 1791, 266-271 og Knud Rahbek, ”Om Aristocratie, og et Sted af Cicero om dette Ords Betydning”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 46, Bind 1, 1793, s. 361

⁷⁶ Knud Rahbek, ”En Dansk Mands Betragtninger i Anledning af Frankrigs Revolution”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 68 og 69, Bind 2, 1792, s. 541

⁷⁷ Knud Rahbek, ”Betragtninger i Anledning af Ludvig den Sextendes Justizmord”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 6, Bind 1, 1793, s. 45

forfatter av *Minervas* historieartikkel, uttrykte imidlertid også han et sterkt ønske om at den nye franske republikken skulle klare å etablere ro, orden og stabilitet. Om Robespierres utrensninger av de såkalte Hebertistene kunne han for eksempel hevde: ”Ogsaa saae enhver, der elsker Roelighed, og Orden, og Fred, under hvad Regieringsform det end er, uden Tvivl med største Glæde den mildeste Stemning, der efter disses Fald, syntes at være kommen over Frankerigs Styrere”.⁷⁸ Fremover mot 1799 uttrykte han gang på gang håp, uavhengig av regime, om at spliden, uenigheten og det han oppfattet som tøylesløse folkelige utskeielser ville opphøre. Han aksepterte republikken og ønsket alt godt for Frankrike, men var samtidig sterkt bekymret og plaget over beretningene om uroligheter og splid.

I tidsskriftet *Samleren* var Malte Bruun i sine historiske oversynsartikler for 1794-95 betraktlig mer betingelsesløs i sin støtte til revolusjonen enn Pram og Rahbek. I mindre grad synes han å ha falt tilbake i fortvilelse over utskeielsene, slik de to andre kunne gjøre. Lengselen etter stabilitet og orden for den franske republikken var imidlertid like synlig i hans refleksjoner. Den ”borgerlige Eenighed” i den nye franske republikk ble ifølge Bruun stadig utsatt for nye komplotter og prøvelser, som bare kunne overkommes ved den ”virksomme Patriotiver”.⁷⁹ Tross alt var ikke dette rart, for ”I det Øieblik da Franskændene betroede deres Constitution til alle Dyders Varetægt, blev tillige alle Laster og alle Fordomme deres Fiender.”⁸⁰ Som han videre skrev: ”Frankerepubliken synes vel stedse at gaae med stærke Skridt frem til indvortes orden og Lyksalighed, dog lægges idelig nye Hindringer i Veien for dens Fremskridt af Laster og Fordomme, som over hele Jorden have ved Aarhundredes Despotisme, Uorden og Misbrug rodfæstet sig.”⁸¹ Det hele var bare et spørsmål om å nå den situasjon hvor ”Republikanismen er i Hierterne grundfæstet paa Dydens urokkelige Grundvold.” Da vil ”Republiken staae klippefast, og alle Aristokraters og Despoters rasende Forbittrelse imod den vil være ligesaa latterlig og ligesaa frugtesløs, som om alle Stormvinde foreente sig for at ville udslukke Solens evige Ild.”⁸² Robespierre og jakobinernes fall endret lite på Bruuns holdning til revolusjonen. Den altoverskyggende bekymringen knyttet seg til hvorvidt den nye situasjonen kunne tolkes som mer stabil eller ikke. Etter derfor å ha gått i rette med Robespierre og innrømt at han nok var en fare for republikken, avsluttet han historieartikkelen for august med å skrive at de nye begivenhetene ”give grundt Haab om, at

---

⁷⁸ Knud Rahbek, ”Historien”, *Minerva*, Bind 2, 1794, s. 131

⁷⁹ M. C. Bruun, ”Summarisk Oversyn af de historiske Begivenheder for April Maaned”, *Samleren*, 1. årgang, Bind 1, 1794, s. 278

⁸⁰ M. C. Bruun, ”Summarisk Oversyn af de historiske Begivenheder for Juniimaaned”, *Samleren*, 1. årgang, Bind 1, 1794, s. 443

⁸¹ M. C. Bruun, ”Summarisk Oversyn af de historiske Begivenheder for Junii og Julii Maaneder”, *Samleren*, 1. årgang, Bind 2, 1794, s. 58

⁸² Bruun, *Summarisk Oversyn...Junii og Julii Maaneder*, s. 60

disse Tildragelser ikke ville forsinke, men snarere paaskynde den Tidspunkts Nærmelse, da Revolutionstilstanden vil ophøre. Constitutionen vorde sat i fuld Kraft og Republiken ordnet.”⁸³

I større grad enn Pram, Rahbek og Høst synes Bruun å ha lagt vekt på at republikkens problemer skyldes sammensvergelse, enkeltpersoners egeninteresser og utenlandske penger. Han skrev for eksempel om terroren at man kunne ”sikkert antage, at en stor Deel af disse Henrettelser ere uundgaaelig nødvendige, for med skrækkelige varslende Exempler at nedknuse de Sammenrottelse og Forræderier, som udenlandske Penge have oppustet og endnu søge at vedligeholde.”⁸⁴ Imidlertid var dette tydelig fremme også i de andres refleksjoner. Pram skrev i mars 1790 om hvordan ”de, som i Frankerig hedde Aristokrater, anvende idelig og stedse alt mueligt til at vedligeholde det, der betrygger dem Forretten til Hæder, Storhed og umøisom Nydelse af Landets Fedme, de Armes Sved, og Statens Formue.”⁸⁵ Mens Rahbek for eksempel kunne hevde når det gjaldt opprøret i Vendee, at ”denne Opstands Varighed og Farlighed for en stor Deel kunde tilskrives de didsendte Genereralers og Deputeredes, især den berygtede Carriers Umenneskeligheder.”⁸⁶

Det betydningsfulle ved denne typen påpekninger var at de innebar at republikken problemer ikke var et resultat av menneskets natur. Det var ikke snakk om naturlige hindringer som tilsa at en republikansk styreform ville forfalle, slik Pram selv, Tetens og Hennings hadde implisert. I tråd med hva François Furet har hevdet om revolusjonen generelt, vil jeg derfor påstå at det viktigste nye den brakte med seg i Danmark-Norge, var en økende erkjennelse av at politiske problemer var menneskeskapt og skyldtes historiske omstendigheter.⁸⁷ Svaret på spørsmålet ”Ere Franskmændene et fordærvet Folk?”,⁸⁸ var med andre ord for stadig flere, nei. Det er imidlertid viktig her, at selv de som benektet at franskmennene hadde forfalt og var i sine lidenskapers vold, måtte forholde seg til problematikken. Forestillingen om en naturlig stabil tilstand og bevegelser i retning av gjenfødelse eller forfall var fortsatt sentral, noe Simon Schama også har understreket med

---

⁸³ M. C. Bruun, ”Historisk Oversyn for Augustmaaned”, *Samleren*, 1. årgang, Bind 2, 1794, s. 145; Se også neste måneds beretning for akkurat samme refleksjon, M. C. Bruun, ”Historisk Oversyn for September Maaned”, *Samleren*, 1. årgang, Bind 2, 1794, s. 211, 213

⁸⁴ Malte Bruun, ”Summarisk Oversyn af Historien for Januar og Februar”, *Samleren*, 1. årgang, Bind 1, 1794, s. 131f

⁸⁵ Christen Pram, ”Historien”, *Minerva*, Bind 1, 1790, s. 426

⁸⁶ Knud Rahbek, ”Historien”, *Minerva*, Bind 4, 1794, s. 132

⁸⁷ Furet 1998, s. 64f

⁸⁸ Anonym, ”Ere Franskmændene et fordærvet Folk?”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 1, 1793, s. 73-82. Se også Anonym, ”Nogle Bemærkelser om Franskmændenes Nationalcharakter i hensigt til Revolutionen”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 1, 1793, s. 129-141; Anonym, ”Betragtning over de nu værende Franskmænds Kraftfuldhed (Energie)”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 4, 1794, s. 287-297; Anonym, ”Charaktertræk af Franskmændene efter Revolutionen”, *Samleren*, 1. årgang, Bind 2, 1794, s. 349

tanke på selve revolusjonen: "The crucial claim – perhaps *the* crucial claim – of the revolutionaries of 1789 was that the king had failed in regenerating the nation."⁸⁹

Denne spenningen knyttet til en økende erkjennelse av politikken historisitet ga seg også uttrykk i en følelse av håpløshet når det gjaldt det å forutsi hva som ville skje i fremtiden. Pram, Høst, Rahbek og Bruun så i sine refleksjoner alle frem til en fremtidsløs fremtid, øyeblikket der det ikke skulle være mer å berette fra Frankrike, da republikken endelig skulle realisere stabilitet. I takt med de stadige nye "revolusjonene" de meldte om, fremsto dette imidlertid stadig mer problematisk. Som Pram skrev, synes fremtiden umulig å forutsi.

Faa Maaneder ere under denne Tingenes store Giering gangne hen, uden at de synes i det hele aldeles at forandre Skikkelse; snart har man havt skjællig Grund til at vente Revolutionsværket hastig fuldbyrdet til den eene, snart til den anden Side; Giæringen er vedbleven, og i en Hast har alting taget en Vending, som ingenlunde forventedes; Haabet er bleven skuffet paa uforudseete Maader, og Udfaldet har hver Gang omsider viist sig ligesaa langt borte, som nogensinde.⁹⁰

Det samme fikk også Rahbek frem da han i mars 1797 skrev: "Have nogensinde de Politiske Begivenheder tilfulde retfærdiggjort Baumarchais's Udsagn; vi planlægge, og beregne fra een Kant, Lykken kommer fra en anden; da er det uden Tvivl i Europas nærværende Crisis."⁹¹ Herifra var ikke steget langt til å understreke, som en anonym skribent, at i samtiden "der kan ikkun en Daare med Vished bestemme hva der i Fremtiden kan ligge skiult i Baggrunden; der støder al menneskelig Viisdom an, der er enhver Sammenligning umuelig, efterdi der gives ingen Epoche, som lader sig opstille imod den nærværende; kort, der kan intet uden Formodning have Sted."⁹² Det var med andre ord noe helt unikt ved tiden skribentene gjennomlevde. Dette fikk også Malte Bruun frem: "Men den aabenbareste historiske og politiske Sandsynlighed er dette, at heele Europas og til deels heele Jordens Forfatning har, paa den meest afgjorte Maade, taget en nye Vending." Kanskje aller viktigst var det at revolusjonen viste Bruun "hvilken uimodstaaelig Kraft og Vælde Gud har nedlagt hos Menneskene, naar de kun med Enighed ville bruge dem mod Undertrykkerne."⁹³ A. G. F. Rebmann var helt enig. "Vi see da, at vi igiennem alle disse sørgelige Forandringer ere komne videre, selv der, hvor vi vare nær ved at fortvivle; vi finde Vanskeligheder overvundne, som syntes os uovervindelige, og Erfaring og Bevidsthed om vores Værdighed og Kraft styrke os i

---

⁸⁹ Schama 1989, s. 858

⁹⁰ Christen Pram, "Historien", *Minerva*, Bind 2, 1793, s. 117

⁹¹ Knud Rahbek, "Historien", *Minerva*, Bind 1, 1797, s. 376

⁹² Anonym, "Om nogle visse Fordele, som den hele Menneskehed har bekommet, eller endnu kan bekomme, formedelst den nu værende politiske Catastrophe", *Politisk og Physiske Magazin*, Bind 3, 1794, s. 388f

⁹³ Bruun, *Summarisk Oversyn...Junii og Julii Maaneder*, s. 73

de Tidspunkter, da nye Modvirkninger vise sig.”⁹⁴ På Bruun synes det nå som om det umulige hadde blitt mulig: ”Sandheder, som man forhen vilde nægte at være anvendelige i det Praktiske, ville sees fulgte, anvendte og satte uden for al Modsigelse.”⁹⁵ Mennesket hadde for ham vist seg i stand til å styre seg selv. Fremtiden var blitt åpen og formbar.

Revolusjonen og Danmark-Norge: Synet på forholdet mellom fyrste og folk

Hensikten med den ovennevnte analysen av den franske revolusjon i dansk-norsk politisk bevissthet har vært å få frem den prekære spenningen ved diskusjonen, hvorfor hendelsene ikke fremsto på samme måte for skribenter som Pram, Rahbek og Bruun, som de gjør for oss i dag. På den måten kan vi også nærme oss en mer historisk betinget forståelse av hva revolusjonsresepsjonen betydde for det dansk-norske eneveldet. Christen Pram hevdet som nevnt innledningsvis, at de fordelene revolusjonen og nasjonalforsamlingen hadde brakt Frankrike, allerede var realisert i Danmark-Norge. Slik sett angikk ikke revolusjonen dansker og nordmenn. Det samme mente Rahbek. Revolusjonen var ”lykkeligviis [...] vort Danmark aldeles uvedkommende”,⁹⁶ som han skrev, og han mente det var godt å hvile øynene på begivenhetene i hjemlandet, når man ellers i verden var ”træt af at møde Tvedragts og Borgerkrigs, og Despoties, og Anarkies, og alle Ødelæggelsers Vederstyggeligheder”.⁹⁷ Lignende lovprisning over forholdene i Danmark-Norge, sammenlignet med resten av Europa, er det mange eksempler på i mitt materiale.⁹⁸ Sett på bakgrunn av de ovennevnte forestillingene, frykten for opprørstilstanden og republikkens ustabilitet, mener jeg den posisjonen skribentene inntok er fullt ut forklarlig uten å appellere til en spesiell kongetroskap, fornuftsmessig kalkulasjon eller politisk umodenhet, slik det har vært en tendens til i sekundærlitteraturen.⁹⁹ Den synes heller å gjenspeile en politikkforståelse som fortsatt var grunnleggende bekymret for om mennesket selv ville være i stand til å etablere orden uten en sterk overordnet autoritetsinstans. I møte med den franske revolusjon var det mest nærliggende for Pram og Rahbek å appellere til betydningen av tillit mellom fyrste og folk. Allerede i 1786 kunne Jakob Mandix hevde at det var et ”af vore Dages Fortrin”,

---

⁹⁴ A. G. F. Rebmann, ”Frihedens Fremskridt, eller et Blikk paa Frankeriges nærværende Forfatning”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 9, 1797, s. 275

⁹⁵ M. C. Bruun, ”Historisk Oversyn for Oktober”, *Samleren*, 1. årgang, Bind 2, 1794, s. 285; Se også Bruun, *Historiske Udsigter*, s. 196

⁹⁶ Rahbek, *En Dansk Mands Betragtninger*, s. 537

⁹⁷ Knud Rahbek, ”Historien”, *Minerva*, Bind 1, 1794, s. 237

⁹⁸ For noen eksempler, se Hans Olsen, ”Opdragelsesvæsenet”, *Minerva*, Bind 2, 1794, s. 1; F. P. Hopstock, ”Tale ved Skoleholder=Seminariets Indvielse i Tønsberg den 29de Januarii 1798”, *Hermoder*, Nr. 11, Bind 4, 1798, s. 1; Thomas Thaarup, ”Tale paa Kongens Fødselsdag”, *Den Danske Tilskuer*, No. 10, Bind 1, 1791, s. 75

⁹⁹ Se kap. 1, s. 10-14

nærmere bestemt den ”fremgaaende Oplysning”, at ”de Baand, som forene Mennesker, Stater og Borgere, med hinanden indbyrdes, fastere sammenknytted”.¹⁰⁰ Etter revolusjonen var dette fortsatt et mål for mange. Birckner mente for eksempel at fyrstene ikke behøvde å bekymre seg for det franske eksempelet, så lenge de søkte å vinne folkets tillit.

Nei! Lad Fyrsterne kun bestræbe sig for at være populaire; lad dem søge at tilvinde sig deres Folks Tillid og Kiærlighed; og den vinde de sikkerst, ved selv at vise Tillid og Kiærlighed; de vise sig som Folkefriheds og Menneskerettigheds Beskyttere; vogte sig selv for, at undertrykke, og holde et vaaget Øie med deres underhavende Embetsmænd; de stræbe ad gjøre Nationens Byrde let, saa kan de gjerne lade Paris være Paris, og være gandske rolige for Folkeopstand og Revolutioner.¹⁰¹

Det var imidlertid snakk om et gjensidig forhold, som også fordret sømmelig opptreden fra skribentenes side. Dette var da også Birckner klar over. Best ble imidlertid forestillingen formulert av Rahbek. I poetiske vendinger erklærte han:

Held være den ædle og kiække Statsborger, hans Stilling være, hvilken den vil, der dristig og sandrue tør frembringe Fyrsten Folkets Anke og klage, naar det har nogen; men Forbandelse over den hvislende Slange, som utgyder lønlig Mistænksomheds Gift, og befører Folket for Fyrsten, som om det var ildesindet imod ham. Fortrolighed mellem fyrste og Folk er den vigtigste Støtte for deres fælles Lyksalighed.¹⁰²

I forbindelse med reisningen av frihetsstøtten understreket han betydningen av denne symbiotiske enheten enda sterkere: ”Dette Minde reises ikke af tvang eller Smiger; endnu mindre er det, som hine friheds=Monumenter, et oprørs og Tvedragts Alter; een drægtig Borgere reise det, og det vidner om den velgiørende Eenighed mellem Fyrste og Folk, der grunder sig paa klog veldædighed fra Hans, og skiønsom kierlighed fra deres Side.”¹⁰³ Det var altså veldedighet og kjærlighet som skulle danne grunnlag for forholdet mellom fyrste og folk. Her kunne biskop Schønheyder stemme i:

hvo der er fri Borger, fri Landets Barn, fri Undersaat, fri Tiener, med Almeensaand, med hiertetgodhed, med Følelse af Menneskeværd og Menneskeglæder, for den bliver denne Lænke imellem Fyrsten og Nationen et Blomsterbaand, som allevegne har Yndighed, og hvis mindste Stilk og Blad er hellig.¹⁰⁴

Dette kan for oss lett virke som en åpenbar forskjønning av forholdene, som en kvalmende form for rosemaling. Imidlertid bør man heller forsøke å forstå dette som et uttrykk for en type politisk tenkning som var opptatt av å tilstå borgerne frihet, men samtidig grunnleggende

---

¹⁰⁰ Jakob Mandix, ”Om Folkets Medvirkning med Regieringen til en Stats Lyksalighed”, *Minerva*, Bind 4, 1786, s. 397

¹⁰¹ Birckner, *Om Trykkefrihed*, s. 374

¹⁰² Rahbek, *Betragninger i Anledning*, s. 46f; Birckner, *Om Trykkefrihed*, s. 358

¹⁰³ Knud Rahbek, ”Om Frihedsminnet, og Etatsraad Colbjørnsens og Justisraad Mallings Taler ved denne Anledning”, *Den Danske Tilskuer*, No. 59, Bind 2, 1792, s. 465

¹⁰⁴ Schønheyder, *Tale i det kgl. Norske*, s. 16; Se også Pram, *Noget om Oplysning*, s. 273

usikker på om denne friheten ville bære. Et symbiotisk tillitsforhold, uten klare institusjonelle og juridiske rammer, hvor fyrsten som øverste ordensinstans tillot frihet uten å frasi seg retten til å stabilisere denne ved hjelp av mer eller mindre tvangsmessige tiltak, var her en nærliggende løsning. Det opplyste eneveldet synes fortsatt å ha vært levende.

Denne forestillingen om behovet for tillit mellom fyrste og folk ble også aktivert av opprørslignende hendelser i Danmark-Norge. I mitt materiale ble det rapportert fra flere slike i Altona, Christiania, Agder og København.¹⁰⁵ De synes å ha blitt oppfattet som viktige begivenheter. Som Pram også hevdet i forbindelse med en slik hendelse i Wien i oktober 1792: ”Ethvert Opløb er i Tider som disse dobbelt betænkeligt.”¹⁰⁶ Konsekvent ble de imidlertid omtalt som opptrin og oppløb, fremfor opprør eller oppstand. Det kan synes å ha vært viktig for skribentene ikke å gi regjeringen et påskudd til å stramme grepet. I forbindelse med tømmerstøvet i København i juli/august 1794, forsøkte Malte Bruun seg også med en tilsynelatende farlig distinksjon: ”Et Opløb er intet Oprør. Der er en stor Forskjel mellem disse tvende Ting. Og endnu uendelig større er Forskiellen mellem et Oprør og en retmæssig Opstand, naar fornærmede Borgere gribe, tvungne af Nødvendighed, til Tvangsmidler for at skaffe sig Ret.”¹⁰⁷ Samme mann ble stevnet for retten av regjeringen i kraft av å ha vært forfatter av bladet *Vækkeren*, nettopp fordi regjeringen mente det spilte på urolighetene, appellerte til allmuen og generelt svekket båndet mellom fyrste og folk. Bruun nektet selvsagt for anklagene. Imidlertid var det tydelig at skribentene var bekymret for å få slike beskyldninger rettet mot seg. Bruun selv uttrykte irritasjon over dem som insinuerte at støtte til den franske republikken var det samme som å nære opprørske tanker. ”Det er disse affskyelige Mennesker, jeg meener, som saa konstigen vide at udsaae ved deres mundtlige Prækener og Ugeblade Sæd til Mistanke mellem Folk og Regieringen. Disse Nederdrægtige troe at oppnae dette ved at gjøre enhver frimodig Yttring i politiske Sager mistænkt for Revolutionsaand.”¹⁰⁸ Og han fortsatte: ”Fremdeeles søge de konstigere af denne Bande at udbrede den Tanke, at enhver dansk Mand, der lader sig forstaae med, at han ønsker Franskmændene Hæld til at forsvare deres Land og Frihed mod deres Fiender, er en

---

¹⁰⁵ Anonym, ”Politiske Smaaskrifter udkomne i Tømmermandsfeiden. (Indsendt)”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 4, 1794, 241-253; Norske Intelligentsedler, ”Christian Jensen Lofthus”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 10, 1797, 243-252; Anonym, ”Opløbet i Altona 1794”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 4, 1794, 514-516; Andreas Bull, ”Sanfærdig Fortælling om Opløbet i Christiania den 14. Junius”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 5, 1795, 752-759

¹⁰⁶ Christen Pram, ”Historien”, *Minerva*, Bind 4, 1792, s. 128;

¹⁰⁷ Bruun, *Summarisk Oversyn...Junii og Julii Maaned*, s. 84

¹⁰⁸ M. C. Bruun, ”Summarisk Oversyn af de historiske Begivenheder for Maimaaned”, *Samleren*, 1. årgang, Bind 1, 1794, s. 373

mistænkelig og ondsindet Person!”¹⁰⁹ Her hadde han støtte av mange som reagerte på den mistenkeligjøringen de følte seg utsatt for av enkelte prester, andre skribenter og en kort periode, det revolusjonsfiendtlige tidsskriftet *Folkevennen*. Om sistnevnte utbrøt Jacob Rosted: ”det hæderlige Navn han saa skiændig misbruger, da han søger at beføre Folket for Regjeringen ved sine lumske og ugrundede Beskyldninger, i stedet for han som en sand Folkeven burde søge at stramme Baandet imellem dem og forøge begge gjensidige Agtelse og hengivenhed for hinanden.”¹¹⁰ Både Rosted og Bruun hevdet problemet ikke var de revolusjonsvennlige skribentene selv, men tvert imot dem som ga fyrsten inntrykk av at de ønsket en dansk-norsk omkalfatring. Det var de som truet harmonien.

Fra statssamfunn til stat og samfunn: Mot en innskrenking av eneveldets handlingsrom

Thomas Paine påpekte i begynnelsen av den danske oversettelsen av sin berømte pamflett *Common Sense* at ”Der gives Skribenter, som saaledes have blandet Begreberne: Selskab og Regjering med hinanden, at der af dem ikkun er gjort liden Forskiell, da de dog ei alleene i sig selv, men endog i Hensigt til Udspringet ere forskiellige.”¹¹¹ Trolig ville Paine ha ment dette også gjaldt mange av revolusjonstiårets dansk-norske skribenter. Den ovennevnte tillitsforestillingen impliserte nettopp en form for symbiotisk sammenblanding av stat og samfunn. Likevel kan man, som også Bruun og Rebmanns betraktninger over revolusjonen indikerer, spore en bevegelse i retning av adskillelse og sterkere krav rettet mot statsmakten. Det var snakk om en innskrenking av eneveldets handlingsrom, regjeringens mulighet til å opptre eneveldig og likevel fremstå legitim.

Et tegn på dette fremgår av begrepsbruken og presiseringen til en del av skribentene. Christen Pram kunne på den ene siden godt finne på å prise den landsfaderlige regjering han mente å leve under. Samtidig mente han begrepet kunne feiltolkes: ”landsfaderlige – Ordet taget i dets egentlige, ikke dets almindelige Bemærkelse, da det er synonym med det, de regjerendes Hoveder behage, undertiden besynderlig nok, at kalde allernaadist, allermildest, o. s. v.”¹¹² En slik tilsynelatende vilkårlig og despotisk fortolkning ville Pram distansere seg fra. Martin Ehlers påpekte at nettopp en slik opptreden var noe av det franske kongedømmets problem,¹¹³ mens en anonym skribent, trolig Rebmann, hevdet landsfaderbetegnelsen i høyde

---

¹⁰⁹ Bruun, *Summarisk Oversyn...Maimaaned*, s. 374

¹¹⁰ Rosted, ”Hr. Folke=Ven!”, *Hermoder*, Nr. 1, Bind 1, 1795, s. 125

¹¹¹ Thomas Paine, ”Sund Menneskeforstand. Stilet til Indvaanerne i Amerika”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 4, 1794, s. 38

¹¹² Christen Pram, ”Historien”, *Minerva*, Bind 2, 1787, s. 104; For positiv ukritisk bruk av begrepet, se for eksempel Christen Pram, ”Historien”, *Minerva*, Bind 1, 1791, s. 434

¹¹³ Ehlers, *Betragning om vor Tids Frihedsbevægelse*, s. 274

kunne telle som et ”digterisk Compliment”. Sistenevnte fremhevet med klar kontrastbruk hvor parallellen mellom husfader og landsfader strandet: ”Børnene er endnu ikke ved Fornuftens fulde Brug, de ere endnu ikke voxne. Statsborgerne ere myndige mennesker, og Regenten er, desværre ofte! den eneste umyndige blant dem.”¹¹⁴ Tvilen knyttet til hvorvidt vi ville være i stand til å styre oss selv, var borte. Rebmann gjorde det da også klart at han ikke hadde noe til overs for dem som mente opplysning måtte virke før vi kunne tilstå frihet. ”Man raaber bestandig: At Oplysning skulde foregaae Friheden [...] Jeg troer derimod man med Vished kan antage, at Frihed altid bør foregaae Oplysningen”.¹¹⁵

I en artikkel av professor ved universitetet i Kiel, Valentin August Heinze, ble det samme problemet tatt opp i et angrep på det han kalte ”den tyske Kanselliestil”, det vil si formuleringene i myndighetenes reskripter, plakater og forordninger. Hans poeng var, som han skrev, at ”mange, ja vel de fleste Undersaatter, giærne lade sig nøje med, at man altid kun lod dem vederfares Retfærdighed og Billighed, og skulde derfor villigen give Slip paa al Naade.”¹¹⁶ Paternalismen som lå i behovet for kongelig nåde ble oppfattet mer og mer problematisk og kravene om å respektere menneskerettighetene ble stadig mer betingelsesløst. I en anonym artikkel ble dette poenget anvendt eksplisitt på danske og norske lov. Etter å ha sitert dem begge hevdet skribenten: ”Et ikke lidet Antal Jurister staae i den Formeening, at den her beskrevne Kongl. Myndighed er vel meget smigret af Lov Forfatterne, og at borgerlig Frihed og Sikkerhed blev, i Følge den Fortolkning, man troer at den er skikket til at tage imod, Naade af Monarkens Haand, og ikke fuldkommen Rettighed.”¹¹⁷ Gjennomgående forsøkte skribenten å argumentere for at kongens makt ikke på noen måte var ment å være vilkårlig. Det var lovene som skulle være allmektige. Grev V. F. Schmettow brukte ikke tid på å gå omveien om lovbøkene, men slo på samme vis fast at hele tankegangen bak benådingsretten var feilaktig. Enten gjorde kongen sin plikt, og da var det meningsløst å snakke om benådning, eller han forbrøt seg mot denne.¹¹⁸ Enda mer kategorisk var Peter Collett, som gikk til angrep på alle lovformuleringer som ikke tydelig spesifiserte når og hvordan de skulle anvendes. Alt som kunne smake av skjønn eller kongelig nåde måtte endres. ”Ved een eeneste Benaadning, som Regenten foretager sig, træder Folket tilbage i den retløse og usikkre Forfatning, som fandt Sted førend Borgersamfundet; og det har nu tabt det

---

¹¹⁴ Anonym, ”Om en dagligen anvendt, men meget upassende Parallele”, *Politisk og Physisk Magazin*, s. 82. Hentet fra A. G. F. Rebmans tidsskrift *Das Neue Graue Ungeheuer*, Altona.

¹¹⁵ Rebmann, *Betydelige og store Reformer*, s. 582ff

¹¹⁶ V. A. Heinze, ”Om den tyske Kanselliestil”, *Samleren*, 2. årgang, Bind 2, 1795, s. 247

¹¹⁷ Anonym, ”Forsøg til en Forklaring, over Danske og Norske Lovs 1 B. 1 Cap. 1 Art.”, *Samleren*, 3. årgang, Bind 1, 1796, s. 30

¹¹⁸ V. F. Schmettow, ”Hvad er det at benaade?”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 2, 1793, s. 641-673

Garantie for sine Rettigheder, som var Hensigten med den borgerlige Forening.”¹¹⁹ Han avviste også at tillit og aktelse var viktig i relasjonen mellom staten og borgerne. Regenten var, som han skrev, ”fuldkommen uberettiget til at fordre Agtelse af Borgerne, naar disse ikke frivilligen yde ham den.”¹²⁰ Aktelse var ikke viktig for stabilitet. Han avviste med andre ord forestillingen om behovet for tillit mellom fyrste og folk og kritiserte indirekte dommene i trykkefrihetssakene, som nettopp dreide seg om det å spre mistillit og oppfordre til opprør.

I forlengelsen av denne mer kompromissløse måten å skrive om forholdet mellom fyrste og folk på, lå en avvisning av at det var statens oppgave å sørge for borgernes lykksalighet.¹²¹ Peter Collett var klar på dette. Det var sikkerhet,

...som fornuftigvis kan betragtes som Borgersamfundets Hovedhensigt, og lykkelig havde Menneskeheden været, dersom Regenterne eene og allene havde indskrænket deres omhue til at forskaffe og opretholde Borgerne denne Sikkerhed, i stedet for at de saa længe havde staaet, til Nationernes Uheld hvæ befattet sig med som Fædre og Formynder at besørge deres Lyksalighed.¹²²

Her var han helt på linje med Jonas Collin og Anders Gamborg, som med Collins ord slo fast at ”Sikkerhed og Retfærdighedens Befordring, ikke Lykke, er Statens hensigt, og at altsaa retfærd, ikke Naade, er dens Kardinaldyd”.¹²³ Rebmann kunne her slutte seg til. ”En paatvungen Lykke er ingen sand Lykke, den er et sandt Barbarie.”¹²⁴ På dette punktet er det etter min mening eneveldet opphører å finne støtte i skribentens politiske tenkning. Her skiller stat og samfunn, enevelde og opinion, lag. Mennesket kan styre seg selv. Det trenger ikke lenger en paternalistisk overordnet autoritetsinstans. Johan Ernst von Berger fikk frem det historisk betingede ved denne utviklingen, idet han sluttet seg til tenkemåten:

Der gaves en Tid, da Undersaaterne betragtede sig som Herskabernes Eiendom. Intet Under, at de i senere Tider lod sig dysse i Søvn af det mildere Fader=Navn, Regenterne tiltog sig; at de ansaae sig selv som Umyndige, der maatte vente opdragelse og Underviisning, ja selv Lyksalighed og Dyd af deres Formynderes Omsorg, hvilken Omsorg, vel at mærke, ikke yttrede sig i Opmuntring og Raadgivelse, men i Tvangslove.¹²⁵

---

¹¹⁹ Peter Collett, ”Om Viktigheden af Loves Tydelighed og Bestemthed”, *Minerva*, Bind 1, 1798, s. 45

¹²⁰ Collett, *Om og hvorvidt Regieringen*, s. 288

¹²¹ Jfr. Kap. 2, s. 45-47; For betydningen av denne bevegelsen, se ellers Beiser 1992, s. 16

¹²² Collett, *Om og hvorvidt Regieringen*, s. 287

¹²³ J. Collin, ”Om Angivelses Moralitet og politiske Værd; med nogle forudskikkede Sætninger om Moralitet i Almindelighed”, *Minerva*, 1796, Bind 4, s. 148; Anders Gamborg, ”Theorie og Erfaring om Laugsindretningens Skadelighed”, *Minerva*, Bind 1, 1795, s. 3f

¹²⁴ A. G. F. Rebmann, ”Prognostikon. Nogle Betragtninger over den franske Republik, dens Varighed og Indflydelse paa det øvrige Europa”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 9, 1797, s. 135

¹²⁵ Johan Ernst Berger, ”Om de foregaaende Betingelser til en forbedret Nationalopdragelse, et Bidrag”, *Minerva*, Bind 2, 1795, s. 23

Evdaimonister mot kantianere

En viktig faktor bak den ovennevnte utviklingen i retning av et klarere bevissthetsmessig skille mellom stat og samfunn, og en mer kompromissløs holdning overfor eneveldet, var innflytelsen fra Immanuel Kant. Den kantianske filosofien var en sentral katalysator når det gjaldt å utvikle et språk eller et vokabular hvor det var mulig å diskutere denne typen spørsmål på en ny og mer kompromissløs måte. Til tross for Königsberg-filosofens tvetydige uttalelser når det gjaldt begivenhetene i Frankrike, ble hans filosofi i samtiden sett i nær sammenheng med den franske revolusjon.¹²⁶ I Danmark-Norge var ovennevnte Berger blant dem som mente at det nye "Fornufts-Evangelium" fra Tyskland, sammen med begivenhetene i Frankrike, innevarslet noe epokegjørende. Malte Bruun skrev på sin side om hvordan den kantianske filosofi var "skabt til at forløse os fra Lovenes Forbandelse og bringe os under Frihedens Lov".¹²⁷ Sammen med Collett, Collin, Gamborg og Rebmann var Berger og Bruun blant skribentene i den dansk-norske offentligheten på 1790-tallet som i større eller mindre grad var påvirket av Kant.¹²⁸ Uten å gå særlig langt inn i epistemologien vil jeg her presentere de politisk relevante aspektene ved Kants moralfilosofi, slik de kom til uttrykk i de dansk-norske tidsskriftene.

Kant var kjent i sin samtid som en skarp kritiker av den såkalte lykkelæren, eller evdaimonismen, i betydningen wolfiansk inspirert populærfilosofi, og spesielt dens postulerte sammenheng mellom lykke og dyd. Som vist tidligere var det da også i Danmark-Norge en utbredt forestiling om at det ikke egentlig var noen motsetning mellom det som skulle til for å være et moralsk sett godt menneske og det som ville gjøre oss lykkelige. Det var tilstrekkelig å handle med tanke på eget velbefinnende for å opptre i overensstemmelse med dyd. Dersom vi opplevde en konflikt eller feilet, var det som en følge av manglende opplysning eller innsikt. Christian Hornemann, som var en av de første kantianere i Danmark-Norge, polemisererte mot denne oppfatningen. Problemet var, som han påpekte, at lykksalighetsdriften var en fysisk bestemt tilbøyelighet som varierte med omstendighetene. Den sa følgelig ingenting substansielt om vår natur og kunne ikke danne grunnlag for moralen.

Dersom Moralen bygges paa Driften til Lyksalighed, saa gives der kun moralske Regler, ikke moralske Love. Fornuften anviser i saadant Fald alleene Midlerne til at

---

¹²⁶ Se Frederik Beisers arbeider for innsiktsfulle kommentarer knyttet til sammenhengen det ble oppfattet å være i samtiden, mellom Kants filosofi og revolusjonen. Beiser 1987, s. 197f; Beiser 1992, s. 31; Diethelm Klippel understreker også Kants betydning for liberal politisk tenkning i Tyskland, se Klippel 1990, s. 464

¹²⁷ Se oversetterens fotnote, J. G. Fichte, "Tänkefrihedens Tilbagekrævelse af de europæiske Fyrster, som hidtil undertrykte den", *Samleren*, 2. årgang, Bind 2, 1795, s. 152f

¹²⁸ Om kantianismen i Danmark-Norge, se Koch 2003, s. 35f; Rønning 1899, s. 133-157; Holm 1975, s. 96ff; En rekke av de dansk-norske intellektuelle beveget seg filosofisk utover på 1790-tallet videre fra Kant og over mot særlig Fichte. I mellom her, lå også innflytelsen fra K. L. Reinhold ved Jena. Dette kan jeg ikke gå inn på her.

tilfredsstillende vor fysiske Naturs krav; den foreskriver ikke, hvorledes vi overalt (überhaupt) bør handle, men hvorledes vi bør handle, for at blive lykkelige.¹²⁹

Det samme var juristen C. F. Lassen inne på i en trykt prøveforelesning: ”Det er unægtelig, at alle endelige Væsener, altsaa ogsaa Menneskene, attraae Lyksalighed; men spørger man, hvori Lyksalighed bestaaer, da blive Svarene ganske forskjellige.”¹³⁰ Utfordringen var med andre ord, som Hornemann skrev, å bringe ”Sædelæren om en fastere Grundvold”.¹³¹ Kants filosofi representerte for dem begge svaret på dette problemet og samtidig en denaturalisering av lykkelæren.

Hornemann ville få frem dette ved å vise hvordan ”de fleste almindelige moralske Udtryk, deres naturlige betydning ubeskadiget, paa ingen Maade kan foreenes med Lyksaligheds=Lærernes Philosophie”.¹³² Han tok for seg en rekke dagligdagse ord og uttrykk, som lov, plikt, skyld, forbrytelse, aktelse og lignende, og argumenterte for at de ikke ga mening i lys av lyksalighetslæren. Som han for eksempel skrev: ”Den konsekvente Eudæmonist (saaledes kalder jeg Tilhængerne af Lyksalighetslæren) nægter Forbrydelse og Synd i den anførte Meening, og forstaaer ikke andet ved disse Udtryk, end Feil: den Onde er efter dennes Forestillingsmaade ulykkelig, og intet videre.”¹³³ Det både Hornemann og Lassen ville frem til, var at vi måtte forutsette en mulighet til å handle annerledes for å kunne sies å være moralske vesener. Vi måtte anta en form for uavhengighet og frihet. Som Lassen skrev: ”Begrebet om denne Uafhængighed er det , som leder os til Begrebet om en Evne, selv at kunne være Aarsag til sine Handlinger uden at være bestemt ved noget Objekt uden for os, og denne Evne er det, vi kalde Frihed.”¹³⁴ Det å handle rett kunne ikke være et spørsmål om kunnskap. Med Jonas Collin understreket de at en handlings ”moraliske Værd ikke beroer paa den Handlendes Indsigter, men paa hans Sindelav”.¹³⁵ Det avgjørende var vår moralske innstilling, vår vilje til å handle av plikt, i overensstemmelse med en lov vi har gitt oss selv, moralloven. Betydningen av denne bevegelsen ble fint oppsummert av en anonym skribent som siterte Kant:

Forlanger I da, at en Kundskab, som angaaer alle Mennesker, skal overstige menig Mands Forstand, og opdages for Eder af Filosofer. Netop det, som I dadle, er det bedste Beviis for Rigtigheden af det Modsatte, da det opdager det, som man i Begyngelsen ei kunde forudsee, nemlig at Naturen i alt det, som paaligger

---

¹²⁹ Christian Hornemann, ”Over adskillige gangbare moralske Udtrykke”, *Minerva*, Bind 2, 1792, s. 4f

¹³⁰ C. F. Lassen, ”Prøveforelæsning over Spørsmålet; i hva forhold staaer Rets= og Pligtsbegrebet til hindanden?”, *Minerva*, Bind 3, 1799, s. 336

¹³¹ Hornemann, *Over adskillige gangbare*, s. 2

¹³² Hornemann, *Over adskillige gangbare*, s. 1

¹³³ Hornemann, *Over adskillige gangbare*, s. 10; Se også Lassen, *Prøveforelæsning*, s. 337f

¹³⁴ Lassen, *Prøveforelæsning*, s. 342; Se også Hornemann, *Over adskillige gangbare*, s. 25

¹³⁵ Collin, *Om Angivelses Moralitet*, s. 140

Menneskene uden forskiel, ei kan beskyldes for nogen partisk Uddeling af sine gaver, og at den høieste Filosofie ei kan, med Hensyn til den menneskelige Naturs væsentlige Øiemed, bringe det videre, end den Ledsagning, som den ogsaa har tildeelt den almindelige Menneskeforstand.¹³⁶

Filosofien avslørte at mennesket i utgangspunktet besatt det nødvendige for å styre seg selv og etablere orden. Følgelig var ytterligere paternalistisk opplysning ikke påkrevd. Som professor ved Kiel universitet, Diederich Hermann Hegewitsch, slo fast: ”Folkemoralen maa ikke foragtes, som hidtil er skeet, men maa erkjendes i sin hele Vigtighed.”¹³⁷ Lykksalighet ble avvist som øyemed for statsmakten, nettopp fordi det impliserte at den enkelte ikke selv visste hva som var best for en selv. Statsmakten måtte begrenses til å sørge for sikkerhet og rettferdighet. Det vil si å håndheve det enkelte autonome individs umistelige rettigheter.

Eneveldet utfordres – og forsvares

Selv om verken det å være tilhenger av Kants filosofi eller å gjøre bruk av den mer kompromissløse politiske talemåten behøvde å bety at man automatisk forkastet eneveldet, var det i forlengelsen av slike oppfatninger at mer direkte enevoldskritiske ytringer viste seg. Etter hvert som en del skribenter begynte å regne mennesket som i stand til å styre seg selv, kom ikke trusselen lenger nedenifra. Adolph von Knigge angrep nå eneveldet for å være utidsmessig, og ute av stand til å etablere stabilitet. Det ville stå i konstant fare for revolusjon. ”Et eneste menneskes Villie, Phantasie og Griller skulle altsaa bestemme Millioner Menneskers Handlinger? Derpaa kan en Daarekistes Forstander eller umyndige Børns Opdrager støtte sin magt; i en vel indrettet Stat derimod maae Loven være til, førend Lovens Haandhæver.”¹³⁸ En anonym skribent, trolig Rebmann, var av samme oppfatning.

Den uindskrænkede Monark kan altsaa ikke andet, naar det er ham om Statens Vel eller sin egen Sikkerhed at gjøre, end forandre Lovene, Regieringsformen, den udvortes Opførsel, de offentlige Indretninger, ja endog Fornøjelserne efter Undersaaternes Sæder og Indsigter, naar han ikke vil opvække en Statsygdum, nemlig Nationens retmæssige Misfornøjelse, der ikkun formedelst den stigende Misbrug af Regentmagt forøges, men aldrig kan udryddes, og som stedse har endt sig med Rebellion, og i Fremtiden stedse vil endes dermed.¹³⁹

---

¹³⁶ Anonym, ”Hvorledes nytter man bedst sin Tidsalders Aand”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 14, 1799, s. 28

¹³⁷ D. H. Hegewitsch, ”Et Brev over Sandsynligheden om Menneskehedens tilkommende fuldkomnere Tilstand. Til Hr. Professor Eggers”, *Samlere*, 5. årgang, Bind 1, 1798, s. 286

¹³⁸ Adolph Knigge, ”Politisk Troesbekiendelse, med Hensyn til den franske Revolution og dens Folger”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 7, 1796, s. 703

¹³⁹ Anonym, ”Om Undersøgelser og Forfølgelser imod frimodige Skribenter”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 8, 1796, s. 147. Hentet fra Rebmans *Das Neue Graue Ungeheuer*, Altona.

Dersom monarken ville bli sittende på tronen måtte han rett og slett gjøre drastiske endringer, også av regjeringsformen. Man kunne imidlertid spørre, med Rebmann, hvorvidt eneveldet var i stand til å reformere seg selv. ”I uindskrænkede Monarkier, saadan som Frankerige var før Revolutionen, er det næsten umueligt, at nogen varig og for det hele gavnlig Forandring kan blive iværksat – De fleste, for ikke at sige, alle Monarker ere efter den Opdragelse, de hidintil have modtaget, for svage til at see med egne Øine.”¹⁴⁰ Dette kunne også anvendes direkte på det dansk-norske eneveldet. En anonym skribent uttrykte bekymring over hva som ville skje ved utenriksminister grev Bernstorffs død. Hans kloke hånd hadde så langt ledet landet godt, men det var ikke gitt at det samme ville skje etter hans død.

Vel hænger Dannemarks Roe, Lykke og Velfærd af en meget tilfældig Omstændighed, - alt dette er kun temporair – og hvad der nu udgiør Grundstøtterne for dets Vel, kan eengang meget let bidrage til dets Ruin. Een Enestes Villie, Vink bestemmer alt hva en Dødelig er i stand til at bestemme. I denne Enestes Karakter, Lune, Tilbøjelighed, Styrke eller Svaghed, Dyder og Laster løber de mange tusinde Traade til sammen, til hvilke en talløs Mængdes Liv og Død, Lykke og Ulykke, Overflod og Mangel er forbunden.¹⁴¹

Den samme bekymringen kom til uttrykk i en annen artikkel. ”Dannemarks Regierings Grundsætninger have i denne Epoke udbredet overmaade megen Oplysning og Almeenaand. Græv Bernstorfs Død har imidlertid givet Kabinettet en ustadigere Gang. Tre eller fire Mænd have deelt hans Embeder imellem sig, men ikke hans Talenter.”¹⁴² Problemet var det samme. Eneveldet var ikke lenger noen garantist for orden. Tvert imot var det nå blitt et hinder i enkeltes øyne. Peter Collett tillot seg å antyde et lignende problem i en kommentar til aforismer av Francis Bacon. Han slo først fast at det ikke var nok at regenten hyllet den allminnelige vilje, etterkom fornuftens fordringer og generelt avsto fra vilkårlighet. Så lenge den blotte mulighet av en slik handlemåte sto åpen, eksisterte fortsatt problemet.

Det er derfor aldeles nødvendigt, at Statsforfatningen vorder saaledes organiseret, at det bliver Regenten vanskeligt, om ikke umueligt, at mishandle Borgerne paa neronisk Maade, at han sættes ud af Stand til at sælge Borgerne som Slagterqvæg, at han hindres fra at give saadanne Love, som nedværdige de uprivilegerede Borgere til de privilegeredes Lastedyr.¹⁴³

---

¹⁴⁰ A. G. F. Rebmann, ”Betydelige og store Reformere, bevirkes ikke ved Langsomhed og Sindighed”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 9, 1797, 578

¹⁴¹ Anonym, ”Om Dannemarks Forhold under nærværende Krig, dets Regjeringsform og Udsigt over dets muelig tilkommende Skiæbne”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 10, 1797, s. 132. Artikkelen er oversatt og hentet fra boken, *Bruchstücke aus Ruinen der Menschheit*, utgitt i København.

¹⁴² Anonym, ”Frankrige og Norden”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 11, 1798, s. 299

¹⁴³ Peter Collett, ”Om Loves Bestemthed. Aphorismer af Frants Baco de Verulam”, *Minerva*, Bind 2, 1798, s. 71

Det var, som han videre skrev, nødvendig ”ved Grundlove at indskrænke Regenten”.¹⁴⁴ På subtilt vis hadde han her lagt inn et sterkt ønske om konstitusjonelt styre.

På bakgrunn av mitt materiale synes denne mer kompromissløse og i siste instans truende holdningen overfor eneveldet, i liten grad å ha blitt møtt med noe fullt utviklet konservativt tilsvarende, på linje med Edmund Burke. Johann Nikolaus Tetens var imidlertid den som kom nærmest. Imellom sine mer tradisjonelle appeller til vår manglende evne til å gjøre fornuftig bruk av menneskerettighetene, synes han å gå langt i å understreke at mennesket ble uunngåelig formet av sine omgivelser. ”Begrebet om Mennesket har som ethvert Almeenbegreb den Egenskab, at kunne imodtage en uendelig Mængde physiske og moralske Bestemmelser, for en Engels Fuldkommenheder, men ogsaa for Satanitet.”¹⁴⁵ Følgelig var ikke universelle menneskerettigheter bare vanskelig å realisere. De var en illusjon. Med utvetydig sarkasme slo han da også fast at det var ”megen Metaphysik i den nye Frihedspolitik”.¹⁴⁶ Vi måtte ifølge Tetens ta utgangspunkt i de eksisterende forholdene. ”Erkiendelsen af det virkelige hvad der er, lægger Grund til Erkiendelsen af det muelige hvad der kan blive”, som han skrev.¹⁴⁷ Dette fordi: ”Det kan i eet Land være retfærdigt, hvad der andensteds er uretfærdigt.”¹⁴⁸ Mot en slik bakgrunn var Tetens opptatt av å motbevise at det fantes noen universelle argumenter mot eneveldet, argumenter som var gyldige på tvers av tid og rom. Han insisterte særlig på at styreformen ved et velutviklet byråkrati hadde vist seg i stand til å ivareta borgerlig frihet og opptre uten vilkårlighet. ”Ved denne Statsforvaltningens Organisation kan ogsaa i monarkiske Stater, naar de ellers ere hensigtsmæssigen indrettede, Monarkens Virksomhed som Regent, skilles fra hans personlige Virksomhed som Menneske, og gøres uafhængig af den, som det i et vist Maal allerede saaledes er”.¹⁴⁹ Byråkratiet var ”et for sig selv besættede Organ, som bivirker til Souverainens Handlinger; ved mange af dem gjør alt, saa der kommer dertil allene Souverainens Samtykke, og kan i Nødsfald virke til dem alle.”¹⁵⁰ Tetens forsvar for eneveldet synes på dette punktet å ha vært tilnærmet pragmatisk og konservativt. Styreformen var nedarvet og tilpasset de spesielle historiske omstendighetene. Han synes imidlertid samtidig å ha understreket at styre fortsatt måtte skje i henhold til

---

¹⁴⁴ Collett, *Om Loves Bestemthed. Aphorismer*, s. 71

¹⁴⁵ Johann Nikolaus Tetens, ”Fortsættelse af Anmærkningerne over den nyere franske Statsret”, *Minerva*, Bind 2, 1793, s. 359

¹⁴⁶ Johann Nikolaus Tetens, ”Hvorledes det mindre Antal kan udgjøre flest Stemmer, tilligemed nogle Anmærkinger over Rousseaus Contrat Social, og over den nyere franske Statsret”, *Minerva*, Bind 2, 1793, s. 91

¹⁴⁷ Tetens, *Fortsættelse af Anmærkningerne over den nyere franske Statsret*, s. 357

¹⁴⁸ Tetens, *Fortsættelse af Anmærkningerne over den nyere franske Statsret*, s. 369

¹⁴⁹ Tetens, *Fortsættelse af Anmærkningerne*, s. 24

¹⁵⁰ Tetens, *Fortsættelse af Anmærkningerne*, s. 23f

tradisjonen. Eneveldet kunne ikke opptre eneveldig. Tetens legitimerte med andre ord styreformen, men ikke vilkårlig, eneveldig styre.

Oppsummering

I dette kapittelet har det blitt vist hvordan mange, til tross for troen på en underliggende metafysisk frihet som forente den enkeltes lykksalighet og det allmenne beste, fortsatt var usikre på om mennesket uten videre ville være i stand til å gjøre fornuftig bruk av friheten. Det kunne være nødvendig med omfattende statlig veiledning. Opplysningsbegrepet speilet nettopp et slikt paternalistisk potensial, og det samme kom også til uttrykk i debatten om den tysk-romerske keiser Joseph II. Han kunne forsvares ved å vise til behovet for å drive opplysning over hodet på befolkningen. Det var ikke gitt at de uten videre visste sitt eget beste. I forbindelse med den franske revolusjonen viste den samme usikkerheten seg særlig i måten opprørstilstanden ble omtalt på, og i spørsmålet om hvorvidt republikken var en styreform som lot seg realisere i store moderne stater. Det var en tendens til å assosiere revolusjon med tøylesløshet, kaos og anarki, en situasjon man med alle midler måtte søke å unngå. Republikken ble på lignende vis sett på som en ekstremt krevende styreform, som stilte svært strenge krav til menneskets evne til å tilside sette egeninteressen til fordel for det allmenne beste. Den lot seg vanskelig realisere og tenderte mot en slags evig opprørstilstand. Mot en slik bakgrunn kunne skribenter som Rahbek, Pram, Hennings og Birckner ønske den nye franske republikk alt godt, men likevel legge vekt på at det beste for Danmark-Norge var et symbiotisk tillitsforhold mellom fyrste og folk, der frihet var fremherskende, men der statsmakten aldri frasa seg retten til å stabilisere ved hjelp av tvang. De støttet fortsatt det opplyste eneveldet.

Samtidig var det en tendens i disse debattene henimot en mer kompromissløs holdning ovenfor statsmakten. Revolusjonen synes å ha vist skribenter som Bruun at det umulige nå var mulig. De naturlige hindringene som man tidligere hadde antatt gjorde det vanskelig for mennesket å styre seg selv, ble nå denaturalisert. De ble tilskrevet historiske omstendigheter fremfor menneskets natur. Teori kunne derfor omsettes til praksis. I forlengelsen av slike opplevelser ble det, under innflytelse også fra Kant, hevdet at frihet måtte foregå opplysning, at landsfadermetaforen ikke var dekkende for forholdet mellom fyrste og folk, at det ikke var rom for fyrstens benådningsrett, og at rettferdighet, ikke lykksalighet, var statsmaktens hovedsansvar. For skribenter som Bruun, Berger, Collett og Collin var mennesket i stand til å styre seg selv uten sterk overordnet autoritetsinstans. Trusselen kom ikke lenger nedenifra. Styreformen, eneveldet, kunne nå lettere oppfattes som problemets kjerne, noe også Collett og

flere andre anonyme skribenter gjorde klart. Som et motsvar kunne en mer konservativ legitimering av styreformen utvikles, men det betydde ikke, som Tetens fikk frem, at eneveltig, vilkårlig styre ble sanksjonert. Den politiske tenkemåten var i ferd med å endre seg grunnleggende.

Kapittel 4 Til angrep på rangsamfunnet

Opplysningsmennesenes kulturkritikk

*Ordener hænger man på idioter,
Stjerne og bånd man kun adelen gi'r;
Men om de Malling'er, Suhm'er og Rothe'r
Man ej et ord i aviserne ser.
Dog, har man hjerne,
Kan man jo gerne
Undvære orden og stjerne
(Petter Andreas Heiberg, 1790)*

Mange har påpekt at den dansk-norske offentligheten i trykkefrihetsperioden hadde et anti-aristokratisk drag.¹ P. A. Heibergs ovenfor siterte vers fra diktet *Hver en Mand om Indtoget Taler*, skrevet i anledning kronprins Fredriks bryllup, er bare ett av flere eksempler.

Trondhjemspresten Gerhard Sandberg ga i 1795 en slående beskrivelse av hvor dypt og omfattende slike holdninger satt: ”Mange, ja vel de Fleste, synes nu at have gjort det til Lov, at hade, foragte og offentlig haane enhver, som har det Uheld at være født adelig”.² Dette bekreftes av Ole Samsøe som forteller om ”alle de haarde Domme, som i Bøger og Selskaber fældes over Standen i Almindelighed”.³

I sekundærlitteraturen har adelsfiendtligheten først og fremst blitt regnet som en del av en borgerlig kulturkamp, til dels som et slags substitutt for kritikk av regjeringen. Ved å skyldte på adelen kunne man kritisere tingenes tilstand uten å implisere at det skyldtes styreformene. En slik tese har funnet støtte i de tidlige enevoldsmonarkenes skepsis overfor den gamle danske fødselsadelen, og ikke minst også i kollisjonene mellom det jordeiende aristokratiet og kronprins Fredriks regjering i forbindelse med landboreformene. Trolig har den også mye for seg. Som Heibergs vers indikerer, var adelsfiendtlighet på slutten av 1700-tallet likevel også en kritikk av statsmakten. Han henger ikke bare ut adelen, men også de som belønnet ”idioter uten hjerne” med ordner og titler. Dette var da også en av grunnene til at han ble dømt.⁴ Som Christen Pram, Frederik Sneedorff og andre skribenter stolt påpekte, var adelige privilegier i stor grad tilgjengelig også for borgerlig fødte. ”Hvilket adelig Privilegium, hvilket ophøiet Embede, hvilket udvortes Ærestegn, som danske Borger ikke tør

---

¹ Holm 1975, s. 21, 104; Seip 1958, s. 49; Sørensen 1983, s. 89; Feldbæk 1998, s. 265, 270; Englehardt 2004, 377ff

² Gerhard Sandberg, ”Noget om Tidens Aand”, *Hermoder*, Nr. 3, Bind 1, 1795, s. 80

³ Ole Johan Samsøe, ”Endnu et Par Ord om Adel”, *Minerva*, Bind 4, 1790, s. 273

⁴ Feldbæk 1992, s. 354

attraae, ikke har Ret til at haabe?”⁵ Det springende punktet var med andre ord monarken. I dette kapittelet vil jeg mot en slik bakgrunn argumentere for at offentlighetens adelsfiendtlighet må forstås også som en utfordring av fyrstens kontroll med ære. Det var snakk om en form for kulturkritikk, rettet mot gamle standsmessige skillelinjer, slik de fortsatt kom til uttrykk i eneveldets rangsamfunn.⁶ Skribentene diskuterte hvorvidt samfunnssfæren var i stand til å styre seg selv. Frontene var imidlertid på ingen måte tydelige. Kritikken av rangsamfunnet var for enkelte viklet inn i en kritikk også av det fremvoksende borgerlige samfunnet. For å få frem dette vil adelsfiendtligheten bli relatert til andre sentrale tema i offentligheten som angikk skribentenes mer nære hverdag, herunder kritikk av det skribentvirksomheten, av universitetsstudiene og mulighetene for en fremtidig karriere i embetsverket, samt det københavnske selskapsliv.

Adelen, eneveldet og rangsamfunnet

Innføringen av eneveldet i 1660 innebar et alvorlig tilbakeslag for den gamle dansk-norske fødselsadelen. Standen mistet sine politiske privilegier, sin skattefrihet, sitt monopol på de høyeste embetene i staten og ikke minst sin kontroll med rekrutteringen til egne rekker. De første enevoldsmonarkene fra Frederik III til Christian VI var også svært skeptiske til den gamle adelen. En svekkelse av gruppen som tidligere hadde vært deres argeste konkurrent inngikk som et essensielt ledd i kongenes bestrebelse mot å etablere en ny eneveldig orden, der enhver undersåtts lykke, borgerlig eller adelig, var avhengig av fyrstens gunst.⁷ Særlig viktig i så måte var de såkalte rangforordningene, som fra 1671 forsøkte å knytte prestisje til det å tjene fyrsten. Rangforordningene regulerte en hel rekke etikettebestemmelser, som for eksempel hvem som skulle få æren av å oppholde seg i kongens nærhet ved ball, mottakelser og lignende. De åpnet for en viss sosial mobilitet, ved å gi borgerligfødte muligheten til å vinne ”gang og sede” foran adelige dersom de gjennom embeter eller titler skaffet seg plass høyere opp i rangen. Gammeladelige skulle tvinges til å gå i statstjeneste dersom de ville beholde sin anseelse og verdighet. Forordningen fra 1679, som slo fast at alle med plass i rangen også skulle få nyte adelige privilegier for seg, sin hustru og sine barn, forsterket ytterligere denne utviklingen. Totalt sett var det snakk om et formidabelt forsøk fra

---

⁵ Anonym, ”Brev, om Adelskabets Ophævelse i Frankerig”, *Minerva*, Bind 1, 1792, s. 312; Se også Christen Pram, ”Over den 14de Skaal som blev anbragt i et Selskab i London i sidste Julii Maaned; o. d. l.”, *Minerva*, Bind 3, 1791, s. 256; Fredrik Sneedorff, ”Breve fra en dansk Reisende”, *Minerva*, Bind 4, 1791, s. 79f

⁶ Ingrid Semmingsen har bemærket at kritikk av standssamfunnet idealtypisk sett burde arte seg som et angrep på adelen, siden denne gruppen fortsatt var dominerende. Jeg følger henne her. Se Semmingsen 1958, s. 51

⁷ Knud Jespersen hevder adelens fremste kjennetegn mot slutten av 1700-tallet nettopp var standens avhengighet av fyrsten. Se Jespersen 1995, s. 66

enevoldsmonarkenes side på å endre borgerskapet og adelens forestillinger og hva som ga anseelse og verdighet, for slik å påvirke deres sosiale adferd. De ville sette i gang en for dem fordelaktig kappestrid om plassene i rangens finmaskede hierarki, og slik skape en avstand som understreket deres egen betydning som fikseringspunkt for alles æresbestrebelse.⁸

Det såkalte rangsamfunnets nye sosiale mobilitet innebar likevel ikke noen fullstendig oppløsning av gamle standsmessige inndelinger, noe som kom til uttrykk ikke minst i eneveldets forhold til adelen. Enevoldsmonarkene ønsket å bruke selve adelskapets materielle fortrinn og sosiale status til å bygge opp et lojalt tjenestearistokrati. De forsøkte aldri å oppheve adelen som stand. Dersom man ser på den tradisjonelle arveadelen, viste det seg også at denne gruppen beholdt en viktig posisjon i eneveldets nye orden. Statsmaktens avhengighet av de gamle adelige godseierne i Danmark når det gjaldt lokaladministrasjon, og generelt behovet for lojale statstjenere med naturlig autoritet, talte for å ta hensyn til det gamle danske fødselsaristokratiet. Opprettelsen av Dannebrog- og Elefantordenen i forbindelse med utstedelsen av rangforordningen i 1671, var i så måte viktig, fordi det ga monarken mulighet til å benåde gammeladelige motstandere av det nye system med en utmerkelse som sikret dem plass høyt oppe i rangen, men som samtidig understreket deres avhengighet av fyrsten. En rekke mekanismer sikret for øvrig arvearistokratiet tilsig, og det blant annet fra grupper som inntok en svært sentral plassering i enevoldsstaten. Viktigst var trolig opprettelsen av en ny type arvelig adel i form av grever og baroner, og de mange utenlandske adelige fra særlig Tyskland, som fikk sitt adelskap naturalisert mot å gå i statstjeneste.⁹

Man må altså kunne si at adelen som stand sto sterkt også mot slutten av 1700-tallet, noe som blant annet viste seg i arveadelens kontroll med de øverste sivile og militære embetene.¹⁰ Jay Smith har i fransk sammenheng hevdet at enevoldsmonarkenes fortsatte favorisering av adelen hang sammen med hvordan fortjeneste i tiden før det moderne avpersonifiserte statsbegrepet gjorde seg gjeldende, ennå ble forstått innenfor rammene av det personlige forholdet mellom monarken og hans tjenere.¹¹ Fortjeneste signaliserte hvem kongen hadde en forpliktelse overfor, og fødsel var her et høyst relevant aspekt, siden det borget for lojalitet. Montesquieu var blant dem som teoretiserte over dette. Han mente monarken burde utnytte den irrasjonelle forfengeligheten som ble fremelsket i adelen

---

⁸ Tim Blanning hevder det å skape avstand var et essensielt trekk ved eneveldet. Se Blanning 2002, s. 32

⁹ Nils Bartholdy nevner i tillegg at en del fikk arvelige adelskap etter ansøking og mot betaling. Etterkommere av rangadelige, som skaffet seg våpenskjold, skal også ha blitt regent til arveadelen på et senere tidspunkt. Fra 1693 fikk de med plass i de tre øverste rangklassene arvelig adelskap. Det er usikkert i hvilken grad dette faktisk ble opphevet etter at rangforordningen i 1730 ikke lenger hadde denne klausulen. Se Bartholdy 1971, s. 589ff, 611, 624ff, 630f

¹⁰ Feldebæk 1992, s. 317; Se også mer utførlig, Gøbel 2000, s. 110ff

¹¹ Smith 1996

gjennom oppveksten, deres følelse for ære i form av ønsket om å bli vel ansett i andre øyne, for å få dem til å utføre store handlinger, fortrinnsvis på slagmarken. Adelenes spesielle æressensitivitet gjorde den altså særlig fortjenestefull for monarken, hvilket fordret at han stadig overøste dem med ærefulle utmerkelser, slik at den ble vedlikeholdt. Trolig er det en slik selvforsterkende logikk R. R. Palmer sikter til når han hevder adelen mot slutten av 1700-tallet legitimerte seg ved en blanding av sosial og funksjonell rang.¹² Den kan i hvert fall også finnes igjen som et standpunkt skribentene i 1790-tallets offentlighet polemiserer mot. På den ene siden regnet adelen seg for ved fødselen å være i besittelse av en ære som hevet dem over andre borgere. Birckner skildret dette da han skrev om ”den almindelige Indbildning, at Adelen er ophøiet over de øvrige Medborgere, saa ophøiet, at den endog blot ved en nærmere Forbindelse med disse bliver besmittet og vanæret”.¹³ Samtidig regnet de seg også for spesielt berettiget til ytterligere ærefulle embeter og utmerkelser. De var alene om å inneha sann følelse for ære og gjorde derfor ”udelukkende Fordringer paa alt hva der kaldes Ære og Høihed”.¹⁴

Bak den selvforsterkende logikken som favoriserte adelen lå en tanke om behovet for å utnytte undersåttenes forfenglighet. Montesquieu bygde for eksempel hele sin argumentasjon på en avvisning av at det var mulig i store moderne stater å basere seg på det republikanske idealet om den enkelte borgers politiske dyd. Rammebetingelsene lå rett og slett ikke til rette for den nødvendige kjærligheten til likheten og fellesskapet. Fyrstens utnyttelse av adelenes forfenglighet var for ham et substitutt. Han hentet argumentet fra Bernard Mandeville, men som Alfred Hirschmann har vist, så har tanken om på en eller annen måte å disiplinere våre irrasjonelle tilbøyeligheter en historie tilbake til et stykke ned på 1600-tallet.¹⁵ Det er snakk om et augustinsk eller epikureisk menneskesyn, gjennomsyret av tanken om at vi er i en konflikt med oss selv, i våre lidenskapers vold, ute av stand til å opptre i overensstemmelse med dyd. Følgelig måtte altså statsmakten manipulere vår adferd, bruke vår forfenglighet, til å oppnå et resultat som på tross av oss selv sørget for det felles beste og sikret stabilitet. Selv om de dansk-norske rangforordningene nok åpnet for at flere kunne søke ære enn hva akkurat Montesquieu ville likt, synes det å ha vært en slik logikk som lå bak også dem. Det het for eksempel at: ”Intet er, hvorved Effterkommerne Meere opmuntris til at efftertragte Dyd oc at legge Vind paa det, hvorved De kunne gjøre sig og deris Fæderne Land Nafnkundige, end

---

¹² Palmer 1958, s. 67f

¹³ M. G. Birckner, ”Svar paa det spørgsmaal: Skal man Undertrykke Adelen” *Minerva*, Bind 3, 1790, s. 16, 30

¹⁴ Samsøe, *Endnu et Par Ord om Adel*, s. 280

¹⁵ Se Hirschmann 1977, spesielt s. 17f

deris Forfædris loulige og berømmelige exemplar”.¹⁶ Forfengeligheten knyttet til det å skulle leve opp til forfedrenes eksempler gjorde en ekstra verdifull i fyrstens øyne. Peter Henningsen har da også understreket at nettopp utnyttelse av undersåttenes forfengelighet var et sentralt trekk ved rangsamfunnet.¹⁷ F. W. Trojel appellerte til en lignende tankegang

Ikke Tvang, men ene og allene mægtig Ærebegjærlighed drive vore Statsebedsmænd til Opfyldelsen af deres Pligt, og denne frembringer sand Dyd, istedenfor at al tvungen Opfyldelse af vore Pligter ei fortjener denne ædle Benævnelse. Hvor langt kraftigere Bevæggrunde have ikke vore Embedsmænd til at udmærke sig for deres uindskrænkede Fyrstes Øine, som er i stand til at belønne dem paa saa mangfoldig og eftertrykkelig Maade, saa at han endog kan udstrække sin Naade mod deres Efterkommere lige indtil den fierneste Grad, naar han nobiliterer deres Familie, eller endnu forunder dem høiere arvelige Værdigheder og mangehaande Forrettigheder.¹⁸

Fyrstens kontroll med æren, hans rett til å benåde noen med arvelig adelskap, var til det allmenne beste fordi bare slik ville den enkelte embetsmann kunne motiveres til rett handling.

Adelskapets historisering

Det var denne tenkemåten de fleste skribentene i den dansk-norske offentligheten på 1790-tallet avviste. I stadig større grad ble det klart for dem at staten ved å spille på undersåttenes forfengelighet, selv hadde skapt en kultur som dyrket frem ønsket om å bli vel ansett i andres øyne. Forfengelighet, *amour propre*, var altså ikke noe naturlig trekk, men et resultat av en historisk utvikling. Inspirert av Rousseau hevdet skribentene at det var kulturen som var fiendtlig mot dyd, og ikke menneskets natur, slik Montesquieu synes å ha ment og slik rangforordningene la opp til.¹⁹

Dette kom frem i skildringene av adelens historie. Skribentene var bevisst at standen hadde sitt opphav i fortidens kriger og erobringer.²⁰ At den hadde vunnet ære og innflytelse ved hjelp av sine bedrifter på slagmarken. Samtidig visste skribentene også at tidene hadde forandret seg. Krigen hadde ikke den samme karakteren som før, og den var frem for alt ikke like allstedsnærværende. Adelen hadde imidlertid ikke tilpasset seg. Den søkte verken nye leveveier eller tilpasset seg krigens nye krav. En skribent som Ole Samsøe hevdet derfor at standen ”begyndte med at udøve Heltegierninger, Tiderne forandredes, og den ender med at

---

¹⁶ Sitert i Bartholdy 1971, s. 601, se også 609f

¹⁷ Henningsen 1999, s. 332; Se også Bartholdy 1971, s. 609

¹⁸ F. W. Trojel, ”Opfordring til et Tog imod Nationalforsamlingen i Frankerige”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 11, 1798, s. 325f

¹⁹ For mer generelt om denne bevegelsen, se Force 2003, s. 63-67

²⁰ A. Hennings, ”Historisk moralsk Skildring af Hofholdningernes Indflydelse paa Staternes Fordærvelse. Fortsættelse”, *Minerva*, Bind 2, 1790, s. 226ff; Birckner, *Skal man Undertrykke Adelen*, s. 16; Samsøe, *Endnu et Par Ord om Adel*, s. 281f

gjøre ingen Ting.”²¹ Som samme også slo fast: ”Adelsmanden har ingen vis Bestemmelse, han kan kun opdrages til at være Adelsmand, det er, til Intet”.²² Adelen var med andre ord blitt utidsmessig. Den hadde ikke lenger noen allmennyttig funksjon. Likevel klarte standen å holde på sine fordeler. Som August Hennings gjorde klart, levde adelen fint med eneveldets nye rangorden: ”I Tyskland hersker Adelen, i Norden bruger den Rang og Titler for at gielde noget i Staten. Da Danmarks Regentere bleve Eenevoldsherrer, befæstede de deres Throne mod Adels=Aristocratiet, ved Tittel=Aristocratiet, som Kongen beholdt i sine Hænder.”²³ Årsakene til at adelen var i stand til å beholde sine fordeler til tross for at standen ikke lenger fylte noen funksjon, var ifølge skribentene at de fra gammelt av hadde et nært forhold til monarken. De hadde fortsatt en viktig uformell rett til ”at udgiøre den daglige og nærmeste Kreds omkring Regenten”.²⁴ Det var med andre ord hoffadelen skribentene ville til livs. Samsøe innrømte at det var ”denne Classe af Adel, som for en stor Deel har bragt den hele øvrige Adel i det vanrygte, der hviler paa den.”²⁵ Adelenes rolle som godseiere, med de privilegier som knyttet seg til denne posisjonen, var skribenten ikke ute etter å kritisere. Problemet var at adelen brukte sin posisjon ved hoffet til å sikre seg en uformell rett til ”Statens vigtigste og betydlige Embeder, saavel i det civile som militaire Fag”.²⁶

Det er verdt å se nærmere på hvordan skribentene mente dette gikk til. August Hennings var trolig den som, med forsikringer om at han ikke tenkte på forholdene ved det danske hoffet, gikk lengst i å beskrive prosessen.²⁷ Utgangspunktet var at adelen utelukkende levde av å tjene fyrsten, samtidig som det ikke eksisterte noe reelt behov for den. Følgelig manglet adelsmannen den selvstendighet som gjorde at han kunne tale fritt og stille begrunnede krav. Han hadde bare sin egeninteresse å tenke på, og for å tilfredsstille denne måtte han hele tiden forsøke å påvirke fyrsten og kare til seg fordeler ved hjelp av intriger og kabaler. Hennings tegnet et dystert bilde av hvordan fyrsten ble fordervet ved en slik påvirkning. Særlig ødeleggende var det hvordan man ved hoffet hele tiden måtte følge den herskende tone eller mote. ”Ved den evigvarende Afvexling ved Hove maae Hofmanden anvende sit hele Liv til uafbrudt Opmærksomhed paa den Tone, han skal antage [...] Hvert nyt Phænomen sætter Iagttagelses=Aanden i Bevægelse, og omstøder alle møisomt samlede

---

²¹ Samsøe, *Endnu et Par Ord om Adel*, s. 282

²² Samsøe, *Endnu et Par Ord om Adel*, s. 276

²³ Hennings, *Historisk moralsk Skildring... Fortsættelse*, s. 227

²⁴ Birckner, *Skal man Undertrykke Adelen*, s. 13

²⁵ Samsøe, *Endnu et Par Ord om Adel*, s. 275

²⁶ Birckner, *Skal man Undertrykke Adelen*, s. 13-14; Samsøe, *Endnu et Par Ord om Adel*, s. 277

²⁷ A. Hennings, ”Historisk moralsk Skildring af Hofholdningernes Indflydelse paa Staternes Fordærvelse”, *Minerva*, Bind 2, 1790, s. 53

Erfaringer”.²⁸ Han mistet på den måten sin naturlige væremåte og omgangsform. Hennings fremhevet at ”Den bedste Hoftone duer intet; thi Sandhed og Menneskelighedens Characteristik have ingen almindelig Tone, men vise sig som de ere”.²⁹ Dersom man oppholdt seg for lenge ved hoffet ble man altså ustadig og uten substans, noe som var alvorlig fordi man da ”aldeles forfeile sin ædle Bestemmelse”.³⁰ Man realiserer ikke sitt potensial som menneske, og til slutt blir man så preget av hoffkulturen at ”...Ansigtet reent holder op at være Sielens Gienskin”.³¹ I et slikt miljø, hvor alle passer fasaden mens de egentlig styres av egeninteressen, kan man ikke stole på noen. Hva skribentene kaller intriger og kabaler dominerer, fremfor åpen og fri debatt. Hoffet kjennetegnes som Hennings skriver av at ”Personer cabalere mod Personer; Rænker komme istedenfor Grunde; man modsiger ikke høit, man forgifter hemmelig”.³²

Konsekvensene av den fordervede hoffkulturen var, ifølge en skribent som Hennings, alvorlige. Forfallet spredte seg raskt fra selve hoffet til statsstyre og statsadministrasjon. Dette fordi adelen gjennom sin posisjon ved hoffet sikret seg viktige posisjoner. Monarken ble bundet ved ”Hoffets lænker”, og i praksis styrte et fåtall mennesker, ”som uden Love, Pligter og Fortieneste erhverve sig Magt og Anseelse”. Ved hjelp av kabaler og intriger ble det etablert et tilfeldig styre, hvor ”Selvraadigheds Herredom kommer istedenfor Lovenes”. Under en slik regjeringsform forhindres ”Fornuftens reene Lys al Adgang til Fyrsten”.³³ Han ble ute av stand til å ”adsplitte den Taage, der vælter sig mellem ham og Sandheden”.³⁴ Adgangen til fyrsten monopoliseres av en gruppe som bare har sine egne interesser i sinne. Da forsvinner også likheten for loven, og staten henfaller til et aristokratisk despoti. Bedre ble det heller ikke av at adelen sikret seg de mer administrative embetene. ”Thi Erfaring og indsigt i Forretninger er intet Menneske medfødt; selv den Dueligste maae først indsamle dem ved Tid og Øvelse”.³⁵ Resultatet av deres tilfeldige og kunnskapsløse bruk av statens midler ville ifølge Hennings bli en rekke ulykker, deriblant fattigdom, forsømmelse av provinsene, feilslåtte avgifter, toll og monopoler som kveler handelen, og generelt innskrenket foretaksomhet blant borgerne.³⁶

---

²⁸ Hennings, *Historisk moralsk Skildring*, s. 46

²⁹ Hennings, *Historisk moralsk Skildring*, s. 45

³⁰ Hennings, *Historisk moralsk Skildring*, s. 48

³¹ Hennings, *Historisk moralsk Skildring*, s. 50

³² Hennings, *Historisk moralsk Skildring... Fortsættelse*, s. 235

³³ Hennings, *Historisk moralsk Skildring... Fortsættelse*, s. 235

³⁴ Hennings, *Historisk moralsk Skildring... Fortsættelse*, s. 237

³⁵ Birckner, *Skal man Undertrykke Adelen*, s. 45; A. Hennings, ”Historisk moralsk Skildring af Hofholdningernes Indflydelse paa Staternes Fordærvelse. Slutning”, *Minerva*, Bind 2, 1790, s. 369

³⁶ Hennings, *Historisk moralsk Skildring... Slutning*, s. 364-366

Et spørsmål om ære

Skribentenes historisering av adelskap kan leses som et forsøk på å vise at adelsmennenes forestillinger om egen storhet bare var fordommer. Deres skildring av standen som en utidsmessig levning fra fortiden, uten funksjon i samtiden og med hoffintrigen som eneste middel for å opprettholde sin posisjon, var ment å fremstille adelens egne distinksjonsmarkører som hule, uten innhold. Stamtavler, våpenskjold, navn med ”von” imellom, ordener og titler, ble i et slikt lys ikke lenger noe automatisk uttrykk for at bæreren var fortjenestefull. De var ”blotte utvortes” fortrinn, uten sammenheng med vedkommendes indre verd, hans sjelelige adel. Med Gerhard Sandberg kunne skribentene nå hevde at det å søke slike utmerkelser var en ”Afvej fra den sande Ære”.³⁷

Dermed hadde skribentene også skapt rom for å hevde at virkelig ære var noe annet, noe også de kunne strebe etter. Ved å historisere adelskapet og vise at standens såkalte æresfølelse bare var en kunstig form for forfengeligheit, denaturaliserte de forestillingen om menneskets iboende fiendtlighet mot dyd. Slik ble det mulig for dem å argumentere for at virkelig ære ikke burde følge av en nå unødvendig last, som forfengeligheit, men av handlinger i overensstemmelse med dyd. Dette var bakgrunn for at lærer ved sjøkadettakademiet, Carl Fredrik Dichmann, med et spark til Montesquieu, hevdet at:

Montesquieu har sagt, at Dyden var Republikens, men Æren Monarkiets Drivfieder. Saaledes derimod som I bør forstaae Ordet, bliver den Menneskets. Hos hiin Philosoph antyder det tørst efter Bifald, Frygt for vanhædrende Daddel. Men naar Fabius, vaagende over Selvbevisthed om Pligt, trodser Medborgeres miskiendende Foragt – handler han da ei som en Mand af Ære?³⁸

Han gjorde det i sin artikkel helt klart at ”Indgangen til Ærens Tempel var igiennem Dydens”.³⁹ Like poetisk, stemte Rahbek i: ”Og Ære! Denne Dydens egne Datter!”⁴⁰

Denne åpningen for at ære, gjennom handlinger til det allmenne beste, var oppnåelig for alle, gjorde det mulig for skribenter som Birckner å hevde at adelen rett og slett var unødvendig. Dette kom tydelig frem da han polemiserte mot argumentet om adelens betydning for militærvesenet: ”Krigeren maae besieles af Æren; men er da sand Følelse for denne kun noget, som findes hos Adelsmanden allene? [...] Troer man maaskee, at Mod og

³⁷ Gerhard Sandberg, ”Den sande Ære”, *Hermoder*, Nr. 12, Bind 4, 1798, s. 3

³⁸ C. F. Dichmann, ”Bør Hæder af Stat og Selskab anvendes?”, *Minerva*, Bind 1, 1798, s. 182f

³⁹ Dichmann, *Bør Hæder af Stat og Selskab anvendes*, s. 186

⁴⁰ Knud Rahbek, ”En Vise, og nogle Tanker om Menneskenes Lod”, *Den Danske Tilskuer*, No. 6, Bind 1, 1792, s. 48

Krigersk Videnskab er uden medfødt Adel en ganske utænkelig Ting?”.⁴¹ Hans retoriske spørsmål siktet mot å understreke at adelen ikke hadde noen spesiell æresfølelse, for ”Naturen retter sig visselig i sine Gierninger ikke efter Rangforordningen; ofte nedlægges der en fyrstelig Siel i Svinehyrdens Legeme”.⁴² Borgerligfødte helter som Tordenskiold, Griffenfeldt og Løvenørn illustrerte ifølge Birckner dette godt. Derfor var i hans øyne også arvelig adelskap en særdeles dårlig form for belønning.

Belønninger saavelsom Straffe maae i Staten kun tildeles den, som har fortient dem. Ligesaa uretfærdigt som det var, om man straffede en Mands forbrydelse; selv en Forbrydelse, som havde Indflydelse paa mange Aarhundrede, paa hans uskyldige Børn; ligesaa uretfærdigt er det og, naar man i dem belønner hans gavnlige handlinger.⁴³

Ikke trodde han heller at adelskapets fordeler ville motivere adelsmannen til ekstra innsats. ”Adelsmanden veed, at han, uden selv at udføre store Gierninger, dog kan gjøre sig Regning paa Ære og Embeter; hva skulde vel drive ham til først møisommelig at søge dem paa Fortienestens knudrede tornefulde Bane”.⁴⁴ Det er mer trolig at han ville ”slumre ind paa Forfædrenes indsamlede Laurbær”.⁴⁵ Både han og flere andre skribenter påpekte hvordan adelens oppdragelse var i elendig forfatning. Standen søkte ikke kunnskap, men lullet seg isteden inn i sine falske æresforestillinger. Hele Birckners artikkel argumenterte kjølig og pragmatisk for at det ikke var noen fordeler for staten knyttet til det å opprettholde en arvelig adelsstand. Den kunne følgelig avskaffes. Ole Samsøe sluttet seg for det meste til anbefalingen, men mente man kunne beholde det arvelige adelskapet for den eldste godseiersønnen. På den måten ville han fjerne adelen fra hoffet og frata standen dens viktigste inngang til makt, uten alt for omfattende inngrep. Her var han på linje med August Hennings, som ville avskaffe hoffet.

Borgerskapet, eneveldet og rangsamfunnet

Det sentrale gjenværende spørsmålet var imidlertid hva dette faktisk betydde for fyrstens kontroll med æren og borgerskapets mulighet til å være herre over sin egen skjebne, hvorvidt de ønsket en fullt ut meritokratisk samfunnsordning. Følgende innsendte spørsmål i *Politisk og Fysisk Magazin* synes i hvert fall å indikere at man mente det var unødvendig å lokke borgerne med æresbevisninger.

---

⁴¹ Birckner, *Skal man Undertrykke Adelen*, s. 29; Dichmann, *Bør Hæder af Stat og Selskab anvendes*, s. 182

⁴² Birckner, *Skal man Undertrykke Adelen*, s. 30

⁴³ Birckner, *Skal man Undertrykke Adelen*, s. 19-20

⁴⁴ Birckner, *Skal man Undertrykke Adelen*, s. 22

⁴⁵ Birckner, *Skal man Undertrykke Adelen*, s. 22

Er Ærens Fantom i Monarkier den eneste Drivefiær til at anspore Borgerne til at opfylde deres Pligter? Eller ere de der saa dybt nedsiunkne, at de have ligesaa liden Begreb om Borgerplikter som om Borgerrettigheder, at de da og maae lokkes ved Titler, som Børn med Rangler, til at virke det, som Patriotisme og ædel Broderkiærlighed burde anspore dem til?⁴⁶

Birckner argumenterte på sin side imidlertid først og fremst mot arveadelen. Han angrep ikke adelige privilegier, rangforordninger, titler og ordener dersom de var tilgjengelig for borgerlige via fortjenester. Et visst rom for fyrstelig manøvrering synes med andre ord å ha vært igjen. August Hennings var på lignende vis uklar. Han synes først å hevde at det viktigste var å gjøre ordener, adelskap og titler tilgjengelig for alle: ”skal vi taale Ordensbaand, Titler, Adel, som den menneskelige Indbildnings Svagheder; saa synes mig, det er Menneskelighedens sande Philosophie, og Enevoldsmagtens sande Politik, at svække denne uudryddelige Fordom ved sin Almindelighed.”⁴⁷ Senere mente han imidlertid at alt måtte vekk: ”Bort med Hoffer og Adel! Bort med de intetbetydende Æretegn! De bringe Sandheden til at rødme, fornærme Sædeligheden, fornedre Manden, i det de give Hammen, hvad der tilkom ham, de hæve Lasten, de undertrykke Dyden.”⁴⁸ Her synes han å ha vært på linje med en anonym skribent, som vurderte hvorvidt det var en god idé å bevare en adel basert på fortjenester.

Vilde man endog virkelig antage, at det var nyttig at belønne Fortjenester paa den Maade, saa troer jeg dog, det var bedre, reent at afskaffe Ting som anrette Skade, end at tage dem i Beskyttelse for en ubetydelig Nyttes Skyld. Skadelige Insekter, Rovfugle og Græshopper blive jo reent udryddede, fordi de forstyrre Landets Frugtbarhed, omendskiønt man ikke kan nægte, at jo ethvert Utøi har sin Nytte i Naturen.⁴⁹

Samsøe oppfordret imidlertid direkte til (ikke-arvelig) nobilitering av fortjente borgerlige og uttrykte åpen tvil til hvorvidt det var mulig med en tilstand hvor det hersket fullstendig likhet i muligheter. ”Jeg skjønner ikke rettere, end at der i enhver Stat, som skal have en nogenledes varig og heldig Forfatning, nødvendig maa opkomme en Middelstand”.⁵⁰ Det var snakk om en gruppe ”Rige, som ikke har nødig at anvende sine kræfter til sit Livs=Ophold”, og som har ”Leilighed til at anvende dem til hele Statens Bedste”.⁵¹ Det samme mente Gerhard Sandberg: ”Alle Tidens og alle Staters historie beviser, at der, hvor egentlig Adel aldrig kiendes, have dog stedse nogle faa Familier vidst at tilsnige sig, og gjennem mange Led at vedligeholde, en

---

⁴⁶ Anonym, ”Spøragsmaale (Indsendt)”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 9, 1797, s. 367f

⁴⁷ Hennings, *Historisk moralsk Skildring... Fortsættelse*, s. 229

⁴⁸ August Hennings, ”Beviis, at den monarkiske Regiering eene kan være republikansk”, *Minerva*, Bind 1, 1798, s. 22

⁴⁹ Anonym, ”Et Par Ord om Adelen”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 9, 1797, s. 716

⁵⁰ Samsøe, *Endnu et Par Ord om Adel*, s. 288

⁵¹ Samsøe, *Endnu et Par Ord om Adel*, s. 287

udmærket Vælde, Ære og Lykke fremfor sine Medborgere”.⁵² Hva som lå bak slike fatalistiske betraktninger omkring muligheten for meritokratiske ordninger, kom til uttrykk i et brev trykt i *Minerva* om adelskapets opphevelse i Frankrike. Nasjonalforsamlingen ble kritisert for å ha satt griller i hodet på allmuen.

Mængden bør vide og føle, at en fuldkommen almindelig Lighed kun er et Hiernesvind; at saadan Lighed ikke kan tænkes uden i et Selskab af Mennesker, hvis enkelte Lemmer ere alle Udrustede med lige Siels og Legems Evner, ere aldeles befriede fra Sygdomme, Lidenskaber, og enhver Forfatning, hvori man behøver andres Raad eller Hielp⁵³

Ulikhet var her den nødvendige følge av vår manglende evne til å styre oss selv. Dersom man tilsto alle like muligheter, ville det hele ende i borgerkrig og kaos, hvilket det franske eksempelet viste. Det sentrale var dermed å finne en balanse. Skribenten mente dette ikke ble gjort best ved å avskaffe arveadelen, men ved å bruke den som en motvekt mot rikdomsaristokratiet. ”De Adelige og de Riges indbyrdes Kappen, Lignelyst og idelig Stræben efter at overgaae hverandre, som vilde falde bort, naar en af Parterne forsvandt, beforder en Anvendelse af deres Formue, som er gavnlig for det Almindelige, og hindrer denne fra at voxe til nogen farlig Høide paa een af Siderne.”⁵⁴ Også for middelklassen ville dette være fordelaktig, fordi rike og adelige i sin kappestrid ville gi dem befordringer. Det var ifølge skribenten det beste man kunne håpe på.

Det fantes imidlertid også skribenter som gikk lenger enn de ovennevnte. I en kommentar til Francis Bacons aforismer fikk Peter Collett tydelig frem forskjellen mellom hans egen og den tross alt mer beskjedne Birckners oppfatning av adelen. ”Hvor skadelig en talrig Adel er for Staten, det har Baco kunnet indsee, men at Adel aldeles ikke bør gives, at det er den sandeste og meest i Øinene faldende Modsigelse, som den menneskelige Fornuft kan tænke sig [...] dette kunde – Friherren af Verulam end ikke ansee for tænkelig.”⁵⁵ Der Birckner hadde vist at adelen kunne avskaffes, slo Collett fast at det samme måtte skje. Det var ikke et spørsmål om nytte, ”Gavneligheden skal være Retfærdigheden underordnet”, som han slo fast.⁵⁶ ”Liighed i Rettigheder”, et lovverk uten privilegiebefestede forskjeller, var for ham det eneste rette. Det fantes ingen naturlige hindringer som tilsa behov for fyrstelig nåde. V. F. Schmettow, selv greve, mente på sin side at monarken gjerne måtte ”leke seg” med private tjenere i form av et hoff, regulert ved et ordens- og tittelvesen. Slikt måtte imidlertid

---

⁵² Sandberg, *Noget om Tidens Aand*, s. 95

⁵³ Anonym, *Brev, Om Adelskabets Ophævelse*, s. 315

⁵⁴ Anonym, *Brev, Om Adelskabets Ophævelse*, s. 327

⁵⁵ Peter Collett, ”Om Oprør og Tumulter”, *Minerva*, Bind 3, 1798, s. 25f

⁵⁶ Collett, *Om Oprør og Tumulter*, s. 25f

ikke ha noe med statsstyre å gjøre. Det viktigste var med andre ord spørsmålet om hvorvidt kongen utdelte virkelige embeter

etter Gunst eller etter Fortieneste. Giør han det første, saa behager han naadigst at giøre en utilladelig tour de passe passe imod Nationen, som giver et herligt Salarium, blot for at være forsikret, at den første Statsbetient, uden al Gunst og al privat Interesse vil udnævne og befordre den indsigfuldeste Dommer, den ordentligste Huusholder, den tapperste Krigsmand, men i tvivlagtige Tilfælde, den som længst har tient vel, følgelig har den største Erfaring.⁵⁷

Han fortsatte med å slå fast at ”Retter Serenissimus sig ved Statsemedernes Uddeling blot efter Fortieneste, eller efter Anciennitet, saa har man ligeledes ingen Anledning til at rose hans Naade.”⁵⁸ Hos Schmettow og Collett var det ikke lenger noe som helst rom for fyrstelig skjønsmessige vurderinger, gunstbevisninger etter monarkens forgodtbefinnende.

Man kunne imidlertid spørre, i forlengelsen av de mer betingelsesløse kravene om meritokratiske ordninger fra Collett og Schmettow, om slikt var mulig under et enevelde, om ikke styreformens i sin essens impliserte en sterk fyrsteavhengighet. Det er verdt å merke seg at adelskritikken i en viss forstand gikk ut på at adelen ikke selv var skyld i sin ”elendighet”. De var offer for en falsk bevissthet, en forfengelighet som ble fremelsket i dem via deres oppdragelse og posisjon ved hoffet. Adelen burde egentlig ønsket seg selv avskaffet, slik at den enkelte adelsmann kunne få realisert sitt potensial som menneske.⁵⁹ Hoffkulturen var imidlertid fiendtlig til en slik løsning. Avhengigheten av fyrsten gjorde adelsmennene slaviske til sinns. De ble tvunget til å følge moten, i form av monarkens luner.

Den avhengigheten som ledet til en slik ”fordervelse” var i ytterste konsekvens også noe som rammet resten av enevoldsmonarkens undersåtter, noe som mange av de borgerlige skribentene hadde fått føle på kroppen. I 1790-tallets Danmark-Norge var selvsagt ikke fyrsten, den gale Christian VII, i stand til å bruke sin kontroll med liv, ære og eiendom i særlig grad, men det var derimot kronprinsen og hans nære krets av først og fremst adelige ministre og rådgivere. De utgjorde øverste del av et finmasket hierarki, preget av patron-klient forhold. Dersom man skulle gjøre lykke og vinne ære og embeter var man avhengig av gode forbindelser.⁶⁰ Skribenter som Peter Collett, August Hennings, M. G. Birckner og P. A.

---

⁵⁷ V. F. Schmettow, ”Hvad er det at benaade?”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 2, 1793, s. 648f

⁵⁸ Schmettow, *Hvad er det at benaade?*, s. 651

⁵⁹ Samsøe, *Endnu et Par Ord om Adel*, s. 286; Anonym, *Brev, om Adelskabets Ophævelse*, s. 307f

⁶⁰ For en gjennomgang av slektsbånd og patron-klientforholdenes betydning for ansettelse i den sivile sentraladministrasjonen, se Gøbel 2000, s. 88-102

Heiberg hadde alle erfart hva det betydde å være prisgitt og å falle i unåde hos dem med plass høyere oppe i hierarkiet.⁶¹

Som Peter Henningsen har påpekt var da også rangsyke, higen etter plass, eller høyere plass, i kongens rangorden, et vedvarende og dyptgripende trekk ved 1700-tallets borgerskap, noe som kom til uttrykk på en lang rekke områder. Fortsatt i revolusjonståret kan man ane at slike tendenser gjorde seg gjeldende. ”Rangsyge beleer man efter Moden, men Rangen er dog et af alle Menneskers Hovedønsker”, som Pram skrev i *Minerva*.⁶² Den tyske redaktøren August Ludvig Schlözer var da heller ikke nådig i sin karakteristikk av tilstanden under eneveldet: ”Menneskeheden vanslægter under den, alt kryber, faaer Titelsyge, lærer Hundeydmyghed og bliver Støvslikkere.”⁶³ Peter Collett var på sin side ikke så langt unna en slik konklusjon, idet han i generelle vendinger retorisk spurte

Hvorledes kunde man nu vente Følelse for Frihed og Ære, hvorledes Opoffrelser for Fædreneland, Tilsidesættelse af personlige Fordele, naar Statens Vel krævede det, hos en Nation, der beherskedes som Slaver, der ikke styredes efter de hellige Grundsætninger for Ret og Uret, men efter Luner; der saae dem af deres Medborgere, hvilke formedelst Rigdomme, fine Sæder, og udvortes Glands udmærkede sig for de øvrige, dog at krybe i Støvet for et Medmenneske, som synes, ofte af den blinde Skiæbne, ja undertiden af et straffende Forsyn, at være sat til, at sørge for Millioners Vee og Vel?⁶⁴

Man kunne ikke forvente fedrelandskjærlighet og følelse for det allmenne beste hos et folk som var vant til hele tiden å måtte rette seg etter monarkens luner. Tvert imot ville fordervelsen bre om seg. Ole Samsøe bekreftet da også at den avhengigheten som skapte en slik ”lakeimentalitet” blant borgerne, var kronisk i et enevelde: ”I et absolut Monarkie, hvor Fyrstens Gunst er det eneste Væld, hvorfra Lykkens Gaver udflyde; der er det neppe mueligt ved blotte Fortienester at komme fram, endog naar Fyrsten er den bedste.”⁶⁵ Han mente imidlertid, som vist, at det til dels måtte være slik, noe også Tetens bekreftet: ”At komme til høie Værdigheder ved sig selv, uden at lægge Fødselens eller Pengenes mægtige Løftestang an, er i alle Stater, allevegne, en sielden Lykke eller Ulykke, som ligger i Menneskenes og de menneskelige Forbindelsers Natur, Statsforfatningen være modeleret hvordan den vil.”⁶⁶ For

---

⁶¹ Se artiklene i biografisk leksikon, Jantzen 1890, s. 61; Bloch 1893, s. 343f; Nielsen 1888, s. 301f; Schwanenflügel 1893, s. 258f

⁶² Christen Pram, ”Om Selskabelighed”, *Minerva*, Bind 4, 1791, s. 394; Se også Tyge Rothe, ”Hva Menneskene i een Tid have været, det kunne de atter i en anden Tidblive”, *Minerva*, Bind 4, 1786, s. 122

⁶³ Jonas Collin, ”Blandede literære Efterretninger”, *Hermoder*, Nr. 7, Bind 3, s. 120

⁶⁴ Peter Collett, ”Hvem bør en Nations Fordomme og Uvidenhed nærmest tilskrives, Regieringen eller de Regierede?”, *Minerva*, Bind 1, 1798, s. 291

⁶⁵ Samsøe, *Endnu et Par Ord om Adel*, s. 276

⁶⁶ J. N. Tetens, ”Hvorledes det mindre Antal kan udgiøre flest Stemmer, tilligemed nogle Anmærkinger over Rousseaus Contrat Social, og over den nyere franske Statsret”, *Minerva*, Bind 2, 1793, s. 74

Tetens og Samsøe var med andre ord problemet uløselig. Det var knyttet til vår natur og ikke forfatningen eller andre historiske omstendigheter.

Uansett hvilken oppfatning man i siste instans landet på her, synes det å ha vært enighet om at rangsamfunnets kunstige forfengelighet hadde problematiske konsekvenser også for borgerskapet. Dette kom blant annet til uttrykk i artikler som tok opp spørsmål omkring det å søke ære, hvor det viste seg en sterk motstand mot ære forstått som ønske om anseelse og verdighet i andres øyne. Niels Treschow hevdet for eksempel at de som fortjente det, med nødvendighet ville kunne regne med ære etter døden. Dette fordi han mente historiens dom ville skille de verdige fra de uverdige.⁶⁷ Gerhard Sandberg argumenterte i en tale ved den militære skole i Christiania for at selv soldater først måtte søke anerkjennelsen i seg selv, i vissheten om å ha handlet fortjenestefullt, i overensstemmelse med dyd.⁶⁸ Æren ville også ifølge ham tilkomme dem som fortjente den. I det følgende vil jeg vise hvordan motstand mot rangsamfunnets logikk også kom til uttrykk i diskusjoner av tema som angikk borgerskapets mer nære hverdag. Det var snakk om en diskusjon om hvorvidt samfunnsfæren var i stand til å styre seg selv, og konklusjonene var på ingen måte entydige. Motstand mot rangsamfunnet kunne også blikke over i en reaksjon mot det fremvoksende borgerlige samfunnet.

Skriventvirksomhet, sollicitering og universitetsproblematikk

Rangsamfunnets forfengelighet kunne ramme skribentene direkte i deres publisistiske virksomhet. Beskyldninger om å skrive utifra ærekjære og egennyttige motiver synes på bakgrunn av mitt materiale å ha forekommet hyppig. Werner Abrahamson, Johan Nordal Brun, J. F. Bergsøe, Jakob Baden og redaktørene for tidsskriftet *Folkevennen* ble alle anklaget for å skrive for å innnynde seg og oppnå fordeler.⁶⁹ De var med andre ord moralsk fordervede og ikke til å stole på. Herfra var veien kort til også å angripe den gamle hevdvundne praksisen med å sollicitere, anmode om et embete eller en annen tjeneste, ved for eksempel å skrive dedikert til noen sentralt plassert i statsapparatet. Dette ble stadig mer uvanlig på 1790-

---

⁶⁷ Niels Treschow, "Æren efter Døden som en ingenlunde tom eller forfængelig Udsigt", *Hermoder*, Nr. 1, Bind 1, 1795, s. 35-62

⁶⁸ Sandberg, *Den sande Ære*, s. 1-24

⁶⁹ Ang. Abrahamson, se Anonym, "Noget om Ærens Stand (Indsendt)", *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 4, 1794, s. 754-759; Anonym, "Til Redacturen af politisk og physisk Magazin", *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 5, s. 1795, 493-498; Ang. Bergsøe, se Rudolph Buchhave, "Et Brev til Hr. J. F. Bergsøe", *Politisk og Physisk Magazin*, s. 627-640; Ang. Brun og Folkevennen, se Anonym, "Mit Votum", *Politisk og Physisk Magazin*, s. 125-127; Ang. Baden, se Anonym, "Buchhaves Minde, forsvaret mod Universitets-Journalistens Angreb", *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 9, 1797, s. 248-255

tallet.⁷⁰ I Rahbeks *Tilskuer* ble da også denne måten å skaffe seg et levebrød på kritisert ved satirisk å spørre i en tidlig utgave, om ikke det burde trykkes ”politiske Veirspaadomme”, som kunne bli ”den sande gyldne Bog for all de stakkels Sollicitanterne, som ligge her, og ikke veed, hvem de skal holde sig til for at blive befordrede”.⁷¹ For skribentene ble denne praksisen nå oppfattet nedverdiggende. Den innebar at man snakket andre etter munnen, uten å være ærlig og oppriktig.

Dermed var det imidlertid ikke gitt at det var bedre ansett å skrive utelukkende for publikum. Trolig på bakgrunn av både opplysningens sterke epistemologiske ambisjon om å nå sannheten om virkelighetens natur, og mistanken om å skrive for å innynde seg og oppnå en fordel, synes det å ha utkrystallisert seg en sterk forventning knyttet til det å skrive utelukkende for nettopp å avdekke sannheten med stor S. Det var så å si en del av tekstkulturen å starte sine artikler ved å innta en taleposisjon, der den enkeltes rang og plassering i samfunnet ble opphevet. Enklest kunne dette gjøres ved å skrive anonymt, noe som synes å legitimeres spesielt av dette idealet.⁷² Eventuelt kunne man som Birckner, forsikre foran sine artikler, at man ”opriktig elsker Sandheden”.⁷³ Colbjørnsen åpnet på lignende vis en av sine taler med å understreke sin ærlighet: ”Hva grundsætningerne angaaer, da har jeg blot været mit Hiertes Tolk; Thi jeg kan ikke sige, endnu mindre skrive andet, end det jeg meener, om jeg endog skulde ansees for en politisk Kietter.”⁷⁴ Han skulle ikke beskyldes for å følge moten. At dette likevel var en utbredt og negativt ladet mistanke bekreftet også Adolph Knigge: ”Den Lærde maa arbeide for Penge; han maae altsaa rette sig efter Tiden, Omstændighederne og Publikums Luner, i Stedet for ikkun at have Sandhed og Smukhed for Øinerne.”⁷⁵ Beskyldninger om bare å følge meningsmoten, enten det var på trykk eller i samtaler, forekom da også svært ofte i mitt materiale. P. A. Heiberg var grundig lei såkalte munndemokrater og utbasunerte: ”jeg agter den Mand langt høiere, der er, hva man nu omstunder kalder en Aristokrat efter Overbevisning, end den der er en Demokrat, blot fordi det er Moden.”⁷⁶ Det samme kom til uttrykk i en anonym artikkel: ”Kort, verken af skriftelige eller mundtlige Ytringer kan man kiende Demokraterne; thi ved den store

---

⁷⁰ Kjærgaard 1973, s. 67; Fjord Jensen 1983, s. 548f

⁷¹ Knud Rahbek, ”Brev fra Nostradamus Politicus, med Tilskuerens Betænkning”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 3, Bind 1, 1791, s. 20f

⁷² Fjord Jensen 1984, s. 286; Eriksen 2007, s. X

⁷³ M. G. Birckner, ”Om Trykkefrihed”, *Minerva*, Bind 1, 1791, s. 335

⁷⁴ Christian Colbjørnsen, ”Tale, holden i det Kongel. Landhuusholdningsselskab”, *Minerva*, Bind 1, 1794, s. 122

⁷⁵ Adolph Knigge, ”Politisk Troesbekiendelse, med Hensyn til den franske Revolution og dens Folger”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 7, 1796, s. 710

⁷⁶ Knud Rahbek, ”Skrivelse fra Hr. Heiberg, og et Par ord i denne Anledning”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 55, Bind 2, 1793, s. 55; Se også Knud Rahbek, ”Brev fra M. J. om Eftersnakkere og Echoer”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 58, Bind 2, 1793, s. 457-464

Verdensmaskerade, hvor enhver træder mer eller mindre maskeret frem, er det vanskelig at see et Ansigt, som det er kommen frem af Naturens Moderhaand.”⁷⁷ Rahbek karakteriserte på sin side mange av samtidens naturalister som ikke egentlig fritenkere, men bare ”tankeløse Aber”.⁷⁸ Parallellen mellom mennesker og aper ble for øvrig trukket også av Niels Ditlev Riegels, i et forsøk på å forklare den stadig mer polariserte debatten.⁷⁹ I Rahbeks *Tilskuer* ble det på lignende vis satirisert gjentatte ganger over tendensen til å skrive eller snakke folk etter munnen.⁸⁰ Skribentene siktet med andre ord mot en vanskelig balanse, som trolig gjenspeilte deres dobbeltsidige posisjon. De var både embetsmenn og skribenter og skrev for statsmakten så vel som publikum.

En lignende problematikk kom også til uttrykk i diskusjonene om utdanningsinstitusjonene, særlig universitetet i København. Knud Rahbek angrep flere ganger manuduksjonssystemet, praksisen som lot studentene betale ansatte ved universitetet eller akademiene for å få privatundervisning. Dette var alvorlig fordi de samme privatlærerne ofte endte med å uteksaminere studentene, og de hadde følgelig stor makt over deres fremtidige karrieremuligheter. I hans satiriske tekster skinner det klart gjennom, at det var tendensen til å betale seg gjennom et studium Rahbek reagerte på.⁸¹ Som en anonym innsender også syrlig spurte: ”Kan vel en Professor, som examinerer den Kandidat, han selv har manuduceret, ansees for den ubestikkelige Dommer, han bør være, naar det gjelder om at bestemme en Karakter, som ofte har saa betydelig Indflydelse paa en Kandidats tilkommende Befordring?”⁸² Malte Bruun angrep mer generelt denne praksisen ved hjelp av en oversettelse av Friedrich Schiller, hvor ”brødstudering” ble latterliggjort. Problemet var dem som bare ”sætter sin Siels Kræfter i Bevægelse for derved at forbedre sin sandselige Tilstand og tilfredstille en liden æresyge”.⁸³ For mange studenter var etter Bruun og Rahbeks mening ikke interessert i å tilegne seg kunnskap og arbeide for sin egen foredling og dannelsen. De søkte bare et levebrød og den anerkjennelse embetet kunne gi dem.

---

⁷⁷ Anonym, ”Gives der Demokrater?”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 9, 1797, s. 362

⁷⁸ Knud Rahbek, ”Tanker om Tolerance”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 62 og 63, Bind 2, 1793, s. 492

⁷⁹ N. D. Riegels, ”Mennesket aldrig Abekat efter Naturen, men vel efter Smagen”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 1, 1793, 209-219

⁸⁰ Knud Rahbek, ”Brev fra Felix Lovemirth, med Forerindring af Tilskueren”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 5, Bind 1, 1797, s. 33-40; Knud Rahbek, ”Om Nullernes Faction”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 32, Bind 1, 1797, s. 249-256

⁸¹ Knud Rahbek, ”Brev fra Havniophilus til det Kiøbenhavnske universitets Anprisning”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 5 og 6, Bind 1, 1794, s. 33-48; Knud Rahbek, ”Brev fra Sincerus Simplicissimus, om Academiets Forflyttelse, Manuductioners Afskaffelse”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 79, Bind 2, 1795, s. 625-629

⁸² Anonym, ”Spørgsmaal. (Indsendt)”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 11, 1798, s. 639

⁸³ M. C. Bruun, ”Brødstuderinger, Et Fragment af Schillers prosaiches Schriften”, *Samleren*, 1. årgang, Bind 1, 1794, s. 256; Knud Rahbek, ”Om Nullernes Faction”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 32, Bind 1, 1797

Problemet her kan synes å ha vært selvforsterkende. Ifølge en anonym skribent var det for mange foreldre som bare ville ”tilfredstille den Forfængelighed at kunne fremvise en studeret Søn.”⁸⁴ Dermed ble det, som samme skribent slo fast, for mange studenter. Følgelig ble det enda vanskeligere for disse å skaffe seg et embete, hvilket var alvorlig fordi det forverret en ansøkningsprosess som ble oppfattet å være problematisk i utgangspunktet. I enda større grad enn før ble studentene tvunget til å krype, smigre og opptre på en måte som ble oppfattet å være under deres verdighet, på linje med hvordan de mente adelen ved hoffet oppførte seg. Situasjonen for den ferdigutdannede student ble skildret dystert.

Hvor ofte maa han ikke løbe i Forgemakket, der nedlade sig til allehaande Smigrerier, for ikke at sige Fornedrelser, for at opnaae sit Øjemeed, som smerter ham saameget mer, som han ved sine Kundskaber føler sig uendelig ophøjet over den Mand, som han maa kredenze for, der ofte ingen anden Værd har, end den hans Plads, Baand eller Stjerne giver ham. Hvor ofte maa han ikke med alle sine Attester for erhvervet Duelighed, see sig tilsidesatt for den der er, om ikke neden for ham i Kundskaber, saa dog i Alder og Erfarenhed, fordi han ikke som denne blev understøttet ved mægtig Familievælde, eller ikke forstod at gaae de mange krogede Veje, ad hvilke lave og egenyttige Sjele snige sig frem til Embeter.⁸⁵

Dermed var faren overhengende for at studentene internaliserte slike holdninger og ble moralsk fordervet. Samme skribent foreslo som løsning at man måtte bryte ned fordommene mot håndverksyrket. Forfængelighet hadde til nå holdt for mange borte fra en levevei som både ville sørge for ”fornøjede Mennesker og nyttige Borgere for Staten”.⁸⁶ Niels Treschow var inne på en lignende løsning. Han argumenterte mot et norsk universitet nettopp på grunn av problemene med å finne befordring. Da var det bedre å satse på institusjoner som kunne utdanne folk til statsuavhengige yrker.⁸⁷ Selv om han her var av en helt annen oppfatning enn Rahbek, synes det å ha vært enighet om at forfængelighet hindret studenter i søke sin egentlige bestemmelse, den yrkesvei som de var ment til å innta. Perspektivet var fortsatt knyttet til en forestilling om en naturlig samfunnsmessig plassering. Som J. P. Rostenstand Goiske skrev i en tale om samme problem, ledet den ”daarlige Æresyge” til en uheldig ”Higen efter at forlade sin Stand”.⁸⁸ Det er verdt å merke seg her, at det kan virke som motstanden mot rangsamfunnets logikk også på dette punktet slo ut i fiendtlige holdninger mot det å tilpasse seg arbeidsdelingen i en moderne markedsøkonomi. Man skulle ikke bare søke et ”levebrød”,

---

⁸⁴ Anonym, ”Kan det alt for store Antal af Studerende være en Stat ligegyldigt”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 10, 1797, s. 223

⁸⁵ Anonym, *Kan det alt for store Antal*, s. 225f

⁸⁶ Anonym, *Kan det alt for store Antal*, s. 228

⁸⁷ Hans Møller, ”Anmærkninger til Recensionen over det, som er skrevet om et norsk Universitet”, *Hermoder*, Nr. 6, Bind 2, 1796, s. 71-88; Møller gjengir her Treschows argument; Se også Anonym, ”Et Brev”, *Hermoder*, Nr. 7, Bind 3, 1796, s. 16-26

⁸⁸ J. P. Rostenstand Goiske, ”Tale, holden udi Selskabet for Efterslægten”, *Minerva*, Bind 1, 1794, s. 251

men finne sin egentlige plass basert på hvor man hadde talenter og kunne gjøre nytte for seg. Avhengighet av markedet var ikke nødvendigvis bedre enn avhengighet av fyrsten.

Knud Rahbek og moraliseringen over det københavnske selskapsliv

Motstanden mot rangsamfunnets kunstige forfengelighet gjenspeiles også i kritikken av det københavnske selskapslivet. Hovedstaden ble generelt oppfattet som moralsk fordervende, noe som særlig kom frem i diskusjoner om universitetet. Knud Rahbek argumenterte flere steder for at universitetet egentlig burde flyttes fra København, fordi, som han satirisk bemerket: ”Hovedstadens dyre og overdaadige Levemaade er lidt afvigende fra den Eensomhed og Stilhed, Muserne ynde, og den Tarvelighed, de i Almindelighed gjøre fornøden for deres Dyrkere.”⁸⁹ I den norske universitetsdebatten beskrev han København vekselvis som ”Danmarks store moralske og physiske Sygehuus” og ”Forførelsernes Middelpunkt”.⁹⁰ Mange nordmenn som skrev om dette tema brukte da også nettopp ”Hovedstadens sværmende Adspredelser”, som et argument for et eget norsk universitet.⁹¹ Jens Henrik Strøm klagde for eksempel over hvordan ungdommen ble tvunget til ”hvor Forfængeligheder, Daarligheder og Adspredelser foreene sig med Lasterne, for at berøve den sin Uskyldighed.”⁹²

En nærmere forståelse av noe av det som lå bak aversjonene mot hovedstadslivet kan man få gjennom Rahbeks uketidsskrift den *Den Danske Tilskuer*. Inspirert innholdsmessig av Rousseaus kulturkritikk angrep han ved hjelp av ulike satiriske virkemidler gang på gang borgerskapets selskapselighet.⁹³ Det generelle problemet var, som også presten Marezoll slo fast, at samtiden var ”Forfinelsens Dage”.⁹⁴ Forfengeligheten som mange assosierte med hofflivet, var utbredt også blant borgerskapet. Folk av middelstanden levde først og fremst gjennom andre, på stadig søken etter deres anerkjennelse. En innsender erklærte med et sukk: ”maatte kun Iver for den moralske Forædling være ligesaa stærk og varagtig hos vore

---

⁸⁹ Knud Rahbek, ”Forslag til Ophævelse af Kiøbenhavns Universitet”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 29, Bind 1, 1792, s. 225; Se også Knud Rahbek, ”Er det gavnligt eller skadelig, at Universitetet flyttes fra Kiøbenhavn?”, *Minerva*, Bind 3, 1795, s. 233

⁹⁰ Knud Rahbek, ”Meere om det norske Academie”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 45, Bind 1, 1793, s. 357; Knud Rahbek, ”Om et norsk Academie”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 42 og 43, Bind 1, 1793, s. 342

⁹¹ Anonym, ”Brev fra en Ven i Tronhiem til sin Ven i København”, *Minerva*, Bind 4, 1788, s. 341

⁹² Jens Henrik Strøm, ”Noget om et Academie i Norge”, *Minerva*, Bind 1, 1790, s. 34

⁹³ Det er mye interessant å si om sjangeren, måten Rahbek fremsetter sin moralisering på i *Den Danske Tilskuer*. Hvordan og i hvilken grad han knytter seg til den europeiske og danske tilskuertradisjonen, hvordan han iscenesetter kritikken med forskjellige navn, utnevner ”lovkommisjoner”, sender ut ”spioner” på borgerskapets forlystelser osv. Disse aspektene faller det dessverre utenfor denne oppgavens rammer å gå inn på.

⁹⁴ J. G. Marezoll, ”Tale om den udvortes Forfinelses Værd”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 11 og 12, Bind 1, 1796, s. 82

Samtidige, som deres Smag for behaglige og indtagende Sæder er stærk og afgjørende.”⁹⁵ Man var mest opptatt av det utvendige, det som gjorde at man ble vel ansett i andres øyne, og mindre av det som var avgjørende for om man var et godt menneske. Opplysning, foredling og dyd kom i bakgrunnen. Dette var alvorlig fordi folk dermed ble bedømt galt, ”en behaglig Udside agtes mer end Talent og Dyd”.⁹⁶ Samtidig tapte man sin ”Hiertelighed i Omgang” etter hvert som det utviklet seg et ”Velanstændigheds Tyrannie”, som påla oss ”byrdefull Tvang”, og som fordret at vi oppofret vår ”Friede og Selvstændighed”.⁹⁷ Rahbek drømte om et enkelt, naturlig og ensomt liv, preget av få og nære mellommenneskelige relasjoner. ”Hvor meget et bliidt og simpelt Levnet, uden paataget Væsen, hvor man lever blot for sig selv, og ikke for at beskues af andre hvor man vexelviis nyder Venskab, Naturen, og sig selv, er at foredrage for dette uroelige og stormfulde Liv, hvor man stedse løber efter en Følelse, som man ingensteds finder.”⁹⁸ Det var med andre ord om å gjøre å trekke en ”Grændselinie mellem Menneskets Forædling og Menneskets Politur”.⁹⁹ Eller som Marezoll slo fast: ”Kun den Forfinelse er ægte og ønskelig, der ikke hos os fortrænger Naturen og det menneskelige”.¹⁰⁰

Denne generelle forfalls karakteristikk ble i Rahbeks *Tilskuer* anvendt direkte på særlig to sammenvevde aspekter ved borgerskapets selskabelighet. Den første viser tydelig koblingen til angrepene på adelen og hofflivet. Rahbek angrep borgerskapet, fordi han mente det på forskjellige måter etterapte adelen. Han tok for eksempel opp en hendelse hvor en tjenestejente ble fratatt plassen sin på teateret, bare fordi de omkringsittende ikke ville omgås mennesker av hennes stand.¹⁰¹ Generelt ønsket Rahbek et oppgjør med hva han kalte ”Smaastore Folk”, borgerlige som ikke hadde selvfølelse, men som svermet rundt adelen og som aksepterte de normer som regulerte deres adferd. Han var opptatt av å klargjøre ”Velanstændigheds Love for os Middelstands Folk, hvorved vi lære at sætte vedbørlig Priis paa os selv; ikke at trænge os ind i deres Kredse, hvor vi foragtes og haanes; ikke at slæbe dem ind i vore, som de forstyrre, hvor de udbrede deres Sæder, deres Daarskaber, deres

⁹⁵ Knud Rahbek, ”De slemme følger, det har, at vi nuomstunder sætte alt for stor Priis paa den blotte udvortes Forfinelse”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 93 og 94, Bind 2, 1795, s. 739

⁹⁶ Rahbek, *De slemme følger*, s. 744

⁹⁷ Rahbek, *De slemme følger*, s. 743ff

⁹⁸ Knud Rahbek, ”En Menneskekienders Iagttagelser angaaende Qvindekjønnen”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 33, Bind 1, 1791, s. 261

⁹⁹ Knud Rahbek, ”Betragtninger i Anledning af Undersøgelsen om Selskabelighed i Minerva”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 4, Bind 1, 1792, s. 26

¹⁰⁰ Marezoll, *Tale om den udvortes Forfinelses Værd*, s. 86

¹⁰¹ Rahbek, *Ansøgning fra Bartholomæus Partout*, s. 85f

Overdaad”.¹⁰² Ifølge Rahbek var de københavnske klubbene blitt en arena for slik oppførsel, ikke en møteplass der likeverdig kunne bedrive fri meningsutveksling. Mener man, spurte han retorisk, ”at de, der ere stolte af Byrd, Rang, Formue, eller andre deslige glimrende Uselheder, ikke ogsaa der slæbe deres Stolthed med sig? Ikke ogsaa der skue foragtelig ned paa de borgerlige Stakler, som ere nødsagede til at bøde med Flid og Fortienester paa Uselheden af deres Fødsel?”¹⁰³ Adelen la med andre ord ikke fra seg sine standsforestillinger, og Rahbek hadde heller ingen tro på at de borgerlige ville tøyse rangsyken. Derfor mente Rahbek også at ”denne Stændernes Blanding bidrager til at udbrede skadelig Luxus, da man (efter Ordsproget) maae leve, som de man lever iblandt”.¹⁰⁴ På samme måte som hoffadelen mente han at klubbene fremfor å skape enighet og forsoning mellom ulike samfunnsgrupper, satte i gang en ødeleggende konkurranse seg imellom. De ville bidra til splid og partiånd.¹⁰⁵

Det andre sentrale elementet ved Rahbeks kritikk av det københavnske selskapsliv var knyttet til hvordan han mente kvinnenens inntog i klubbene forsterket denne tendensen. ”Intet dræber paa en mer umærkelig Maade al Frihed og Selvstændighed, end den ængestelige Anstrængelse, for stedse at hove Qvindekjønnet, der dog regiere over os, inden vi selv vide det.”¹⁰⁶ Ifølge ham var kvinnene spesielt ustadige, tilbøyelige til å la seg styre av det utvortes, det som hadde med å bli vel ansett i andres øyne å gjøre. Med et sukk utbrøt han: ”var det dem mer om det Gode og Sande, end det Skiønne, mer om det Væsentlige, end det Tilfældige, mer om rene og ægte Tanker, end stadslige og smigrende Ord at gjøre, hvor ulige flere Ting vilde de ikke lære, og erfare, og nyde!”¹⁰⁷ Dette påvirket også mannen. Rahbek skrev om hvordan han stadig traff på fordervede menn ”forkledd” som kvinner. ”Overalt er selv denne Higen efter at glimre ved sit Udvortes, og at gjøre Lykke ved det, ikke blot et Qvindagtigheds Tegn, men endog et Beviis, at den forklædte [...] ikke hører til sit Kiøns ædlere Deel.”¹⁰⁸ Verst var det imidlertid at kvinnene forsømte sin rolle som ektefeller, mødre og barneoppdragere. ”Ja det bliver en sørgelig, men uomstødelig Sandhed, jo mer det nuværende Flane= og Flagre=liv tager til. Jo mer Huuslevnet og huuslige Dyder aftage, jo fornødnere, jo

¹⁰² Knud Rahbek, ”Indberetning til Publicum om den første Samling af Lovcommisionen for de offentlige Forlystelser”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 25, Bind 1, 1791, s. 198

¹⁰³ Marcus Favonius (Knud Rahbek?), ”Brev om vort Klubbvæsen”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 29 og 30, Bind 1, 1791, s. 229

¹⁰⁴ Favonius, *Brev om vort Klubbvæsen*, s. 230

¹⁰⁵ Favonius, *Brev om vort Klubbvæsen*, s. 229

¹⁰⁶ Knud Rahbek, ”Om Qvindeomgangs Indflydelse paa Characteren”, Nr. 7 og 8, Bind 1, 1797, s. 49

¹⁰⁷ Rahbek, *Om Qvindeomgangs Indflydelse paa Characteren*, s. 51

¹⁰⁸ Knud Rahbek, ”Brev fra Irixius, om begge Kiøns Forklædning”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 79, Bind 2, 1794, s. 627

sieldnere, og jo misheldigere maae gode Opdragere og Opdragerinder blive.”¹⁰⁹ Dermed ble den huslige lykksalighet truet, selve grunnvollen i det borgerlige samfunnet. Helt mot slutten av sitt tidsskrift tok Rahbek opp spørsmålet om hvorvidt det ville være en god idé å avskaffe klubbene, noe han stilte seg tvilende til. Nye og muligens verre forlystelser ville dermed få leilighet til å bre om seg.¹¹⁰

Rahbek og hans meningsfeller var i sin kritikk av det københavnske selskapsliv klart tilbakeskuende. Reaksjonen på rangsamfunnet var knyttet til motstand også mot det fremvoksende borgerlige samfunnet. Ved hjelp av filosofen David Hume, ble da også Rahbek av en skribent konfrontert med spørsmålet om hva han egentlig ønsket å vende tilbake til, om ikke ”de Laster, som følge med Forfinelser, ere mindre afskyelige, end de Brutalitets=Laster, som de afløse?”¹¹¹ Den som i mitt materiale gikk lengst i å artikulere et forsvar for fremskrittet og samtidens selskabelighet, var imidlertid Christen Pram, som i *Minerva* skrev varmt om det romerske ”urbanitas” eller ”byvæsen”.¹¹² Han mente at såkalt allminnelig menneskeomgang, utover hva vi fikk blant familie og venner, var viktig for det han kalte ”Slibning”. Pram hevdet at både den som ikke fant tilstrekkelig ”lykksalighet” i de to første formene for samkvem og de som faktisk gjorde det, i begge tilfeller hadde behov for ”Forandring og Adspredelse [...] nogen Afvexling af en mindre hierteligere, mer fremmed Omgang med Mennesker.”¹¹³ Ellers kunne de lett stivne og få vondt for faktisk å tilpasse seg og omgås andre mennesker i de situasjoner de behøvde det. Konkret anvender Pram dette i et argument for kvinnenens innlemmelse i klubbene. Ved å holde seg hjemme kjedes de og blir ensidige og dårligere livsledsagere for mennene, samtidig som mennene selv tilegner seg en rå og usivilisert omgangstone som også virker nedbrytende. På lignende vis hevdet han også at klubbene kunne ”være et Middel til at ophæve den stødende Forskiel imellem Stænderne, og disses Fordom mot hinanden. Ved der at omgaaes hinanden, lærde man at gjøre det uden Tilbageholdenhed og Tvang”.¹¹⁴ Også i den situasjonen ville man slipes til og lære seg å

---

¹⁰⁹ Knud Rahbek, ”Brev fra Y* om Francaisevæsenet i fornemme Huse. Tilskuerens Tanker derom”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 2 og 3, Bind 1, 1799, s. 23; Se også: Knud Rahbek, ”Om Opdragelse, og Opdragelses Instituter til en ubenævnt Correspondent”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 64, Bind 2, 1791, 505-512; Rahbek, *Betragtninger i Anledning af Undersøgelsen om Selskabelighed i Minerva*, s. 25-32; Knud Rahbek, ”Meere om Selskabelighed”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 7, Bind 1, 1792, s. 49-55

¹¹⁰ Knud Rahbek, ”Om vore Clubber af deres Medlemmer kunde og burde ophæves?”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 76, Bind 2, 1799, s. 601-608

¹¹¹ Knud Rahbek, ”Om vore Tidens Forsvar i et Brev fra Cilnius”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 35, Bind 1, 1791, s. 278; Rahbek svarte ved å hevde at historisk erfaring motbeviste Humes påstand, se Knud Rahbek, ”Tilskuerens Svar paa Cilnii Brev”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 40 og 41, Bind 1, 1791, s. 323

¹¹² Pram, *Om Selskabelighed*, s. 362

¹¹³ Pram, *Om Selskabelighed*, s. 380f; Se også Johannes Boye, ”Om Skolevæsenet. Fortsættelse”, *Minerva*, Bind 3, 1791, s. 8

¹¹⁴ Pram, *Om Selskabelighed*, s. 416

omgås hverandre på en mer ubesværet og naturlig måte. Pram kunne sågar gå til det skritt å forsvare ”luxus”, overdådigheten som han mente var noe historisk nytt, til forskjell fra det som hadde korrumpert det antikke Roma. Samtidens luksus var gavnlige for statens velstand.¹¹⁵ Det moderne borgerlige samfunnet hadde også i Danmark-Norge sine forsvarere.

Oppsummering

Adelskritikk var et utbredt fenomen i revolusjonstårets dansk-norske offentlighet. I dette kapitlet jeg argumentert for at det var snakk om mer enn en kulturkamp, mer enn bare borgerskapets forsøk på å tilrive seg adelens hegemoni. Angrepene på adelsstanden innebar at det ble stilt spørsmål ved nødvendigheten av den eneveldige kongemaktens rangorden. Skribentene avviste behovet for å manipulere undersåttenes forfengelig og understreket at fortjenester var det eneste sanne grunnlaget for å fordele embeter, titler, ordner og rang. Hvorvidt dette innebar at det ikke lenger skulle finnes rom for fyrstelig bruk av ære, var imidlertid ikke opplagt. Fortsatt mente en del skribenter at det var nødvendig med ulikhet, at det var umulig å opprettholde likhet i muligheter. Enkelte tok imidlertid steget helt ut og avviste fullstendig alt behov for fyrstelige gunstbevisninger. De insisterte på like rettigheter. Dermed reiste de samtidig spørsmålet om hvorvidt en slik tilstand var mulig under et enevelde, om ikke en hvers lykke med nødvendighet var prisgitt monarken. Uansett hvilken konklusjon man landet på her, er det ikke vanskelig å få øye på tydelig motstand mot rangsamfunnets logikk i diskusjoner omkring saker som gjaldt borgerskapets mer nære hverdag. Det har her blitt vist hvordan dette kom til uttrykk når det gjaldt skribentvirksomheten, forholdene ved universitetet, ansøking om embeter og ikke minst i forbindelse med selskapslivet. Et hovedpoeng i så måte har vært å få frem hvordan motstand mot rangsamfunnet var nært knyttet til betraktelig skepsis også mot det fremvoksende borgerlige samfunnet. Avhengighet av sine medborgere, enten i form av publikum, i arbeidsdelingen eller i selskapslivet, var ikke nødvendigvis bedre enn fyrsteavhengighet. Den dansk-norske opplysningen kan synes å ha hatt mer til felles med Rousseau enn med Adam Smith. Tatt i betraktning skribentenes bakgrunn som statsansatte embetsmenn, er ikke dette overraskende. Som det i neste kapittel vil bli diskutert, var deres visjon for forholdet mellom stat og samfunn preget av den nøkkelrollen de tilla opplysning gjennom undervisning og oppdragelse. Reformen av skole og undervisningsvesenet helt opp til universitetsnivå var for opplysningsmennene avgjørende.

---

¹¹⁵ Christen Pram, ”Luxe, Moral og Politik”, *Minerva*, Bind 1, 1789, s. 294-300

Kapittel 5 Mot en orden basert på frihet

Opplysningen og det borgerlige samfunn

”Frihed heri, som i alt, og Menneskene skulde glæde sig ved at leve i Stater”
Anders Gamborg, 1795 ¹

Kritikken av eneveldets fyrsteregisserte rangsamfunn var, som vist i forrige kapittel, viklet inn i en ambivalent holdning til det fremvoksende borgerlige samfunnet. Skribentene avviste langt på vei at det var behov for manipulering av undersåttenes forfengeligheit, og de underminerte slik grunnlaget for fyrstelige gunstbevisninger. Samtidig var de usikre på om det var mulig med fullt ut forutsigbare og meritokratiske ordninger, om mennesket overlatt til seg selv i samfunnssfæren ville kunne opptre i overensstemmelse med dyd og allmennvel. I det følgende vil denne spenningen bli forfulgt videre, først i skribentenes syn på de positive borgerlige friheter, næringsfrihet, yringsfrihet og religionsfrihet. Som sitatet fra professor i filosofi ved København Universitet, Anders Gamborg, indikerer, ønsket skribentene generelt fritt å kunne drive sin handel, dyrke sin religion og diskutere offentlig. Likevel var det for mange av dem ikke opplagt at en slik utfoldelse var forenlig med samfunnsmessig orden. En mulig løsning på dette problemet knyttet seg til oppdragelse og utdanning. Reformen av skole og universitetsvesenet ble av mange regnet for essensielle for å sikre seg opplyste borgere, trygge for friheten, som innså enheten av staten og samfunnets interesser.

Ikke alle delte imidlertid denne bekymringen, knyttet til menneskets utfoldelse i samfunnssfæren. Enkelte forlangte de borgerlige frihetene som betingelsesløse menneskerettigheter og insisterte på at de ikke utgjorde noen fare for stabilitet og orden. Mennesket var ifølge dem i stand til å styre selv. I forlengelsen av den samme tenkemåten ble fascinasjonen for oppdragelse av enkelte oppfattet som en utilbørlig form for paternalisme. Den fremsto for dem som en unskyldning for å indoktrinere og forme borgerne i statens tjeneste. Også opplysningen hadde for dem sine grenser.

Næringsfrihet: Odelsrett og laugsvesen

Rammevilkårene for det dansk-norske næringslivet endret seg kraftig i de to siste tiårene av 1700-tallet. Landboreformene i Danmark i 1788 sto uten tvil for den største omveltningen, men også opphevelsen av de forskjellige handelsmonopolene og kompaniene, frigivelsen av stuteeksporten for Danmarks del og oppgangssagene i Norge, innevarslet en betydelig

---

¹ Anders Gamborg, ”Theorie og Erfaring om Laugsindretningens Skadelighed”, *Minerva*, Bind 1, 1795, s. 22

omlegging av myndighetenes økonomiske politikk. Ofte blir skiftet som fant sted i denne perioden beskrevet som en overgang fra merkantilisme til liberalisme, uten at man med det nødvendigvis har ment at liberalistisk eller fysiokratisk tankegods fra England og Frankrike fikk stor innflytelse. Isteden har historikere som Ole Feldbæk lagt vekt på hvordan skiftet skjedde pragmatisk, på bakgrunn av begrensinger i det eksisterende system.² Det var rett og slett nødvendig med en endring av politikken for å opprettholde økonomisk vekst.

I mitt materiale ble også spørsmål omkring større frihet i næringslivet diskutert, om ikke i like stor grad som trykkefrihet.³ Størst debatt skapte den norske odelsretten, som i 1787 hadde blitt foreslått avskaffet i en ansøking fra åtte bønder fra Ås. Heller ikke denne diskusjonen er full av referanser til Adam Smith, Francois Quesnay eller andre kjente liberale eller fysiokratiske teoretikere. Interessant nok kan den imidlertid fortelle oss mye om synet på økonomien og samfunnssfærens evne til å styre seg selv.

Hovedargumentet til odelsrettens tilhengere, deriblant Jakob Wulfsberg, Johan Nordal Bruun, Jens Zetlitz og til dels Christen Pram, kan leses som en avvisning av nettopp det. Deres tankegang var ikke først og fremst økonomisk, men knyttet til en forestilling om odelsrettens betydning for vår moralske karakter og væremåte. Odelsretten var ifølge dens forsvarere viktig først og fremst fordi den fremelsket menn av "allehaande Siæls Ypperligheder".⁴ Følelse for det alminnelige, kjærlighet til fedrelandet og monarken, utvist i form av mot, taperhet og generell forsvarsvilje synes å være hva skribentene tenkte på her. Som byfogd i Tønsberg Jakob Wulfsberg skrev: "Indbyggerne maatte selv elske deres Land, om de skulde forsvare det, og hertil udfordredes Friheder og Rettigheder i Landet."⁵ Det var rett og slett nødvendig med privilegier for å opprettholde orden. Slik sett ble den norske odelsbonden en slags adelsmann, hvilket Wulfsberg også påpekte.⁶ Det var imidlertid snakk om et utbredt adelsprivilegium. Wulfsberg knyttet forsvaret for odelsretten til en forestilling om et oldnorsk odelsdemokrati, noe som også hadde blitt popularisert av Tyge Rothe og P. F. Suhm.⁷ Han skildret en tid hvor hver norske bonde, "liig hiin ældre Romer, kunde styre baade Plov og Statsroer, og var som han, efter Omstændighederne, baade Bonde, Soldat og Statsmand."⁸ I et enevælde var dette en potensielt svært radikal tankegang, men som Suhm og Rothe før ham, forsikret han om at enevoldsmakten var frivillig overgitt til monarken. Slik

---

² Feldbæk 1998, s. 218f

³ Dette bemerkes også av Holm 1975c, s. 26

⁴ Christen Pram, "Noget om Bygselsvæsenet i Norge. Et brev, skrevet i år 1777 til en da værende Minister", *Minerva*, Bind 3, 1788, s. 85

⁵ Jakob Wulfsberg, "Et Par Ord om Odelsretten i Norge", *Minerva*, Bind 3, 1788, s. 159

⁶ Wulfsberg, *Et Par Ord om Odelsretten*, s. 159

⁷ Se Horstbøll 1992, s. 135-139; Horstbøll 2006, s. 184-186

⁸ Wulfsberg, *Et Par Ord om Odelsretten*, s. 144

kunne et klassisk republikansk borgerideal, med røtter i Romerriket og med betydelig nedslag hos Machiavelli og i de italienske bystatene i renessansen, så vel som i engelsk country-ideologi på 1700-tallet, brukes i monarkistisk øyemed.⁹ For Wulfsberg var poenget med den historiske digresjonen å minne om hvor viktig odelsretten hadde vært og fortsatt var for å opprettholde borgerdyd og fedrelandskjærlighet blant de norske bøndene. Bare den frie og uavhengige stillingen, som odelsretten, ved å sikre eiendommen, sørget for, kunne understøtte dette idealet. Ikke uten grunn regnet de derfor odelsretten som den høyeste form for eiendomsrett.

Farene ved å ta odelsretten fra de norske bøndene var følgelig svært store. Som blant andre Hans Strøm påpekte, var odelsretten et ”Bolværk mod Feudal=Rettens Indgreb i Folkets Frihed.”¹⁰ Norske bønder risikerte med andre ord et tilbakefall til middelalderlige tilstander. Dersom man tok odelsretten fra dem, ville de lett la seg lure av en ”huul egennyttig Kiøbmand, eller af en Feudalsiæl”, som Pram skrev.¹¹ Landeiendommene ville bli til gods, mens handelsborgerskapet ville sikre seg skogen. ”Skovgraadig Kiøbstædsmand tillokkes ved de Grane og Fyrretræer, der hidtil endnu vare fredede inden Odels Hegn.”¹² Den norske bonden ville gå en dyster fremtid i møte. Jens Zetlitz og Johan Nordal Brun fryktet sågar at han kunne komme til å forlate landet. Odelsretten var viktig nettopp fordi ”dersom der er Noget, som mægtigen binder Mennesket til Fosterlandet, saa er det Eiendom og dens Tryghed.”¹³

Slike trusler om kaoslignende tilstander bet ikke på odelsrettens motstandere. De angrep privilegiet på samme måte som arvelig adelskap, det vil si ut ifra en tanke om at institusjonen var blitt utidsmessig. Som den norske bonden Niels Ourdahl hevdet: ”Odelsretten, denne egne Menneskerettighed i vort Land, er en Levning fra den uundgaelige Nødvendighed i Barbariets ældste Tider – hvor fra jeg troer dens Oprindelse – naar Heltene, efter flere Aars utenlandske reiser, komme tilbage berigede med røvede Skatte, da kunde bekomme deres forrige boliger igien”.¹⁴ Poenget var i for seg ikke å avskrive odelsretten utelukkende fordi den var gammel, men å få frem at den hørte hjemme i en annen tid.

---

⁹ Se Pocock 1977. For en mer kortfattet gjennomgang, se Pocock 1972, s. 80-147

¹⁰ Hans Strøm, ”Upartisk Betænkning over det i Minerva for Julii Maaned 1788 indrykkede Skrift om Bygselvæsenet i Norge”, *Minerva*, Bind 1, 1789, s. 131; Wulfsberg, *Et Par Ord om Odelsretten*, s. 161

¹¹ Pram, *Noget om Bygselvæsenet*, s. 87

¹² Wulfsberg, *Et Par Ord om Odelsretten*, s. 174

¹³ Jens Zetlitz, ”I Anledning af Skrivelsen fra en Reisende i Norge, om Odels=retten”, *Minerva*, Bind 3, 1798, s. 16; Christen Pram, ”Anmeldelse af Hr. J. Nordal Bruuns Tanker om Odelsretten”, *Minerva*, Bind 3, 1788, s. 184;

¹⁴ Niels Ourdahl, ”Et Par Ord fra en norsk Bonde om Odelsretten”, *Minerva*, Bind 1, 1799, s. 65f; Se også Anonym, ”Skrivelse fra en Reisende i Norge, om Odels=Retten”, *Minerva*, Bind 1, 1798, s. 260; Anonym, ”Bidrag til en Afhandling om Odels=Retten”, *Minerva*, Bind 2, 1798, s. 260

Spørsmålet var hvorvidt den kunne bestå i ”vore nyere tider, da Nationenes Velstand søges i langt andre Kilder end Datidens, nemlig, om jeg ikke feiler, i Agerdyrkingens Fremgang, Skovenes fornuftige Behandling, Kunstens og Manufakturers Opkomst, og en deraf flydende fordeelagtig Handel med Fremmede”.¹⁵ Det var nettopp på dette punktet flere av skribentene var enige om at odelsretten kom til kort. De mente kjærlighet til fedrelandet ikke sto og falt ved odelsretten: ”Historien skulde blive os Borgen for, at Fædrenelands Kierlighed ikke slukkedes tilligemed Odelsretten.”¹⁶ Men dette var i og for seg uansett ikke det viktigste. Odelsrettens motstandere hevdet at kjærlighet til fedrelandet var irrelevant når det gjaldt handelsvirksomhet. Som det med referanse til den italienske frihandelsteoretikeren Gaetano Filangieri ble hevdet: ”Egen Fordeel er den virksomste Drivefier i ethvert Industriens Fag. Regjeringen bør derfor ikke videre blande sig deri, end for saavidt det behøves for at rydde Hindringer af Veien.”¹⁷ Odelsretten var nettopp en slik form for utidig innblanding. Den ga feil incentiver når det gjaldt ressursbruk. Usikkerheten knyttet til det å besitte odelsgods for andre enn dem med odel, gjorde at dyre langsiktige investeringer i forbedring av jordbruket ikke ble foretatt, mens skogen ble utsatt for rovdrift. Utilstrekkelige kompensasjonsordninger sørget videre for langvarige tvister i rettsapparatet mellom familiemedlemmer så vel som mellom besitter og odelspretendent. Imens led norsk landbruk.

Odelsrettens forsvarere forsøkte å svare på beskyldningene om institusjonens negative virkninger for landbruket, først og fremst ved å komme med innrømmelser av typen: ”at borttage den Ting, der trættes fordi den føder Trætte, var en barbarisk Procedure.”¹⁸ Jens Zetlitz og Werner Abrahamson ble sågar sjokkert over hvordan odelsrettens motstandere kunne skildre de norske bøndene som så drevet av egeninteresse. Kjente ikke alle den norske bonden som særlig besjelet av allmennånd?¹⁹ I den grad det eksisterte problemer i norsk landbruk, skyldtes de med andre ord andre faktorer enn odelsretten.

Som Odd Arvid Storsveen har vært inne på, var det her snakk om et skille mellom tradisjonalisme og modernitet.²⁰ Odelsrettens forsvarere tenkte ikke økonomisk i vår forstand. Deres oppfatning av landbruket var innrettet mot subsistens. Den altoverveiende bekymringen

---

¹⁵ Ourdahl, *Et Par Ord fra en norsk Bonde om Odelsretten*, s. 66

¹⁶ Ourdahl, *Et Par Ord fra en norsk Bonde om Odelsretten*, s. 68; Se også Anonym, *Bidrag til en Afhandling*, s. 260

¹⁷ Anonym, *Skrivelse fra en Reisende*, s. 257, for referansen til Filangieri, se s. 268; Se også Anonym, *Bidrag til en Afhandling*, s. 271

¹⁸ Pram, *Anmeldelse af Hr. J. Nordal Bruuns Tanker om Odelsretten*, s. 183; Wulfsberg, *Et Par Ord om Odelsretten*, s. 162f; Zetlitz, *I Anledning af Skrivelsen*, s. 19

¹⁹ Zetlitz, *I Anledning af Skrivelsen*, s. 6; W. H. F. Abrahamson, ”Anmærkinger ved Angrebene paa Norges Odelsret”, *Minerva*, Bind 1, 1799, s. 203-207

²⁰ Storsveen 1997, s. 113

knyttet seg til bondens moralske sinnelag, hans borgerdyd og fedrelandskjærlighet. Det sentrale var ikke økt ressursutnyttelse og mest mulig overskudd, men at hver og en hadde nok til å opprettholde sin uavhengige stilling. Bare slik kunne orden opprettholdes. Dette forutsatte imidlertid en detaljregulerende ordnende instans, en stat som gjennom privilegier sørget for det allmenne beste. Odelsrettens motstandere var derimot ikke opptatt av det samme strenge borgeridealet. Den enkeltes egeninteresse var for dem et tilstrekkelig motiv. Tvert imot mente de resultatet ville bli til det allmenne beste dersom staten ikke blandet seg. Økonomien, enkeltmennesket i samfunnssfæren, kunne selv etablere orden. Niels Ourdahl fikk frem nettopp dette, da han med referanse til opphevelsen av restriksjonene på tømmerhogsten skrev i *Minerva*: ”Der gaves strænge Herrer, som, før 1795, med Fynd paastode, hvor farlig det vilde blive for Norges Skove, om Landmændene fik Frihed til at hugge deres egne Skove efter behag, ligesom om vi ikke skulle være fornuftige Skabninger, eller ikke skiønne vort eget Vel.”²¹ Egeninteressens frie spill var ikke lenger farlig.

I forbindelse med tømmerstrikken i København i juli 1794, kom det ut ytterligere to tekster i *Minerva*, som tok for seg spørsmålet om næringsfrihet, nærmere bestemt om laugsvesenet. August Hennings og Anders Gamborg fremmet begge i disse to artiklene synspunkter på linje med odelsrettens motstandere. De argumenterte for at laugsvesenet måtte avskaffes dersom man ville sørge for ”Roelighed og Orden” og forhindre ”Optrin” som tømmerstrikken.²² Samtidig understreket de at det også var snakk om naturlige rettigheter. Hennings priste ”den sande og uafhændelige Frihed, der tilkommer Menneskene, til at søge deres Ophold i deres Kræfter og Talenter, og at lade arbeide, hvor og hos hvem de ville”.²³ Gamborg slo fast ”At ethvert Menneske har en naturlig ret til at uddanne og benytte sig af sine Kræfter paa enhver Maade, hvorved han ikke fornærme nogen anden”.²⁴ Som han skrev var det i dette tilfelle nettopp snakk om slike urettmessige inngrep. ”Laugsindretningen er et Monopolium, der forhindrer Menneskene i at udøve deres naturlige Rettigheder.”²⁵ Både Hennings og Gamborg understreket også den historiske avstanden mellom samtiden, og perioden laugsvesenet hadde oppstått i. Det var for dem begge snakk om

---

²¹ Ourdahl, *Et Par Ord fra en norsk Bonde om Odelsretten*, s. 82

²² August Hennings, ”I Anledning af Bestræbelsen for Næringsveienes Frihed”, *Minerva*, Bind 3, 1794, s. 382f; Gamborg, *Laugsindretningens Skadelighed*, s. 1, 6. Anders Gamborg var for øvrig forfatter til et stort verk om laugsvesenet i Frankrike forut for revolusjonen.

²³ Hennings, *Næringsveienes Frihed*, s. 383

²⁴ Gamborg, *Laugsindretningens Skadelighed*, s. 2

²⁵ Gamborg, *Laugsindretningens Skadelighed*, s. 4

utidsmessige innretninger, levninger fra en tid ”da der gandske manglede borgerlig Orden”.²⁶

Gamborg gikk lengst, i det han hevdet:

Laugsindretningen synes og at være en Opfindelse af Egennytte, siden man ingen anden rimelig Grund kan give dertil. Den stammer fra hine uroelige Tider, da Statsforfatningen i de fleste Lande var helt maadelig, og Øvrigheden manglede fornøden Anseelse og Kraft til at haandheve Retfærdighed allevegne. Da udklækkedes naturligvis Konfæderationer, som siden fik Regieringerne til at stadfæste deres ubillige Indgreb i deres Medmenneskers naturlige Rettigheder.²⁷

På samme måte som i angrepene på adelen og odelsretten, pekte Gamborg på hvordan laugsvesenet skapte mellomkollektiver, ”status in statu”, som sørget for hat og misunnelse mellom borgerne.²⁸ Verst var imidlertid fattigdommen de bidro til, ved å hindre ”Fliid og Oekonomie”. Gamborg spurte retorisk om vi skulle ”forjage alle huuslige Dyder, hvorpaa Statens sande Vel beroer, for latterlige Fordommes Skyld?”²⁹ Hans poeng var at laugene virket passiviserende, de belønnet ikke den riktige adferden, og de forløste dermed ikke økonomiens velstandspotensial. Mye plass brukte han til slutt for å vise hvordan dette rammet alle, fra svenner og mestere til alminnelige forbrukere. Den eneste løsningen var fri konkurranse.

Trykkefrihet: Monarkiets helligste grunnlov

Mens diskusjonen om næringsfrihet i mitt materiale, spesielt når det gjaldt odelsretten, bar preg av meningsutveksling mellom tilhengere og motstandere av en konkret innretning, synes debatten om trykkefrihet i langt større grad å ha vært en bredere og langt mer omfattende forsvarskamp rettet mot regjeringen og krefter utenfor det dominerende skribentmiljøet. Det var et forsøk på å legitimere fortsatt frie ytringer. Grovt sett synes to strategier å ha skilt seg ut. I dette avsnittet vil den første, og i mitt materiale mest utbredte, bli skildret.

Det grunnleggende spørsmålet, som de fleste skribentene i forsøket på å forsvare trykkefriheten tok stilling til, var som Birckner skrev, hvorvidt den utgjorde en fare for ”Statens Hovedøiemed, Sikkerhed og almindelig Rolighed”, om ”den Skade, som disse Friheder medbringe, er større end Fordelene.”³⁰ Deres svar her var kort og godt nei. Tvert imot mente de at trykkefriheten nettopp fremmet stabilitet og orden. Den var for de fleste skribentene en av de fremste indikatorene på at de levde under en opplyst enevoldsregjering. Rahbek mente trykkefriheten var ”den største iblandt Christians Velgierninger” og fremhevet

²⁶ Hennings, *Næringsveienes Frihed*, s. 383

²⁷ Gamborg, *Laugsindretningens Skadelighed*, s. 5; Se også Hennings, *Næringsveienes Frihed*, s. 385

²⁸ Gamborg, *Laugsindretningens Skadelighed*, s. 6-8

²⁹ Gamborg, *Laugsindretningens Skadelighed*, s. 13, se generelt s. 8-23

³⁰ M. G. Birckner, ”Om Trykkefrihed”, *Minerva*, Bind 1, 1791, s. 337f

den som et fullgodt alternativ til en riksdag, lik den de hadde i Sverige.³¹ Det samme gjorde Christen Pram, som utbasunerte: ”Al tyrannisk herskesyge over Borgernes Forstand er i Danmark reent forsvunden, og vor oplyste Regiering har overladt til Barbariets Lande, at behandle Sandhed som Monopol”.³² Eller som Rahbek skrev: ”Den Algode har skiaenket os en Konge, som ønsker Sandheds upartiske Undersøgelse, som ønsker, at ældre Tidens Fordomme og Vildfarelser maae bestrides og gienstrides.”³³ Dette var i tråd med hva den tyske skribenten Johan von Archenholz mente: ”Saa stor endog Eders Kundskaber, Eders Erfaring, Eders Skarpsindighed, Eders Genie maatte være, saa behøve I dog selv frimodig Underviisning angaaende utallige Gienstænde, og, naar I det ønske, Sandhedens Fremstillelse.”³⁴

Som de ovennevnte sitatene indikerer, var forsvaret for trykkefriheten knyttet til et antatt behov, spesielt hos fyrsten, men også mer generelt, for informasjon. I en viss forstand er imidlertid ”informasjon” ikke dekkende for skribentenes ambisjon. Det var sannheten som skulle avsløres gjennom debatt, den underliggende harmoniske enheten mellom staten og samfunnets interesser. Da måtte imidlertid alt som ”skygget” for denne ryddes vekk. Trusselen her var, i tråd med oppfatningene skissert i forrige kapittel, først og fremst knyttet til hoffet og adelen. Trykkefriheten var ifølge Hennings ”Monarkiets helligste Grunnlov”.³⁵ Den sikret ”at ikke Staternes største og tillige farligste Ulykke, Aristokratismen, skal bemestre sig Monarkiet, at ikke Insolens og Intrigue skal herske over sine Medmenneskers Forstand.”³⁶ Den var viktig, som Birckner skrev, fordi fyrster var mennesker, og fordi de var i en spesielt utsatt situasjon:

Ak! Sukkede vi, de bedste, de ædelste Fyrster ere Mennesker, og Mennesket kan føres bag Lyset; uendeligt mer koster det Fyrster end os andre, ikke at tabe Sandheden af Sigte. Utallige tienstfærdige Aander staae altid færdig at række dem deres Polyhedrer, deres convexe og concave Glas; Glas, der mangfoldiggjøre enkelte Tilfælde, forstørre Miden til Elefanten, eller og formindsk Elefanten til Miden, og overalt ofte forestille Objekterne med de falskeste Farver.³⁷

Ved hjelp av trykkefrihet ville de elefantordenprydete lakeiene og hoffmennesenes intriger bli avslørt idet de ble forsøkt omsatt til politikk. Publisitetens domstol ville rive av dem sløret.

---

³¹ Knud Rahbek, ”Tale, bestemt at holdes i et Selskab”, *Minerva*, Bind 2, 1786, s. 482

³² Christen Pram, ”Noget om Oplysning, med et velmeent Ønske om borgelig Oplysnings større Udbredelse”, *Minerva*, Bind 1, 1792, s. 272

³³ Rahbek, *Tale, bestemt at holdes i et Selskab*, s. 484

³⁴ Johan von Archenholz, ”Endnu noget om Skrivefrihed”, *Minerva*, Bind 1, 1792, s. 140

³⁵ August Hennings, ”Beviis, at den monarkiske Regieringsform eene og allene kan være republikansk”, *Minerva*, Bind 1, 1798, s. 4

³⁶ Hennings, *Beviis*, s. 7

³⁷ Birckner, *Om Trykkefrihed*, s. 331

De jyske godseiernes klageskrift ble nevnt eksplisitt av Birckner i en slik sammenheng.³⁸ Samtidig ville monarken bli mindre isolert. Han ble ført nærmere folket og gjort oppmerksom på deres tenkemåte, seder og moralitet: ”han hører Publici ærværdige Stemme igiennem Hofmændenes hyklende Lovsange”, som Rahbek skrev.³⁹ Slik ville han også bli i stand til å føre nøyere kontroll med sine embetsmenn, hvis kritikkverdige oppførsel skribentene mente ville bli avslørt i pressen.

På denne måten mente skribentenes også at fri debatt med nødvendighet ville forhindre despotiske overgrep i monarkier. Som Hennings skrev var en slik adferd ”ikke blot mod Monarkens sande Tarv, men det maae og i sig selv være umulig. Mod Monarkens Interesse er det, fordi han derved virkelig sætter sig i Fare, og kan tabe Anseelse.”⁴⁰ Samme poeng gjorde Hennings i en annen artikkel, hvor han med en for oss tvilsom historisk parallell hevdet: ”Havde Pressen fra Hendrik den Fierdes Dage af været frie i Frankrige, vilde ingen Richelieu have tyrانىiseret, ingen Hugonnet [sic] være forfulgt, ingen Uskyldig henkastet i Bastillen, intet Frilleregimente, og ingen Folkeudsuelse ved Finantsforpagtere været muelig.”⁴¹ Det som synes å ligge bak et slikt argument var trusselen om opprør. Dersom monarken innskrenket trykkefriheten, ville folket uvegerlig få mistillit til ham. For som Hennings slo fast: ”trykkefrihedens Fiende er Sandhedens.”⁴² De ville ikke slutte å diskutere seg imellom, og trolig ville de bare få trykt sine ytringer et annet sted. Hva skribentene kalte ”giæring” vil uunngåelig oppstå. Christen Pram kunne bekrefte det samme. Mistillit og falske forestillinger ville bare finne grobunn dersom regjeringen gjorde forsøk på å begrense trykkefriheten:

det beste Middel til at forekomme alle vrænge og overdrevne Begreber, maatte være, at behandle Folkene med al muelig Aabenhierighed; ved den frieste Publicitet at sætte dem i Stand til at kiende saavel deres som de fremmede Folkes virkelige Forfatning; klarligen at kunne bedømme, hvorvidt hine har, eller ikke har Fortrinnet for dem⁴³

Dette betydde, som skribentene var raske til å understreke, imidlertid ikke at trykkefriheten var farlig for monarkene. Som Knud Rahbek med referanse til franske kongemordere skrev: ”Det er Oplysning og Tænkefriheden, der har udrevet den frygtelige Bandstraale af Hierarkiets Haand, vristet Dolken fra Ravailaker og Clementer, der har lagt Fanatismen i

---

³⁸ Birckner, *Om Trykkefrihed*, s. 332

³⁹ Rahbek, *Tale, bestemt at holdes i et Selskab*, s. 482

⁴⁰ Hennings, *Beviis*, s. 3f

⁴¹ Hennings, *Resultater*, s. 268

⁴² Hennings, *Resultater*, s. 276

⁴³ Christen Pram, ”Over den 14de Skaal som blev anbragt i et Selskab i London i sidste Julii Maaned; o. d. l.”, *Minerva*, Bind 3, 1791, 245

ubrydelige Lænker.”⁴⁴ Abrahamson mente på sin side: ”Baandet, der binder den Lydende til den Bydende, gjøres stærkere, da det nu ei mer er Fordom, Dorskhed, tankeløshed, der lyder, men den fulde Overbeviisning, at Selskab og Tøilesløshed ere modsigende Ting.”⁴⁵ Slike forsikringer kunne også kobles til hendelsene i Frankrike. Den tyske skribenten Johan von Archenholz hevdet i en slik sammenheng at ”En fornuftig Trykkefrihet allene, bedre end kanoner og Bajonetter, kan beskytte Eder mod Frihedsraserie”.⁴⁶ Mens Birckner med henvisning til revolusjonen slo fast: ”Nei visselig! Disse offentlige Hiertets Udbrud ere ikke farlige. Det hemmelige, det skiulte, det underkuede Nag, det er farlig.”⁴⁷ Det å la ønsker og behov luften seg gjennom pressen var en slags ventil, som i tillegg til å gjøre fyrsten informert også sørget for at folket ikke gikk og brygget på opprørstanker i det skjulte. Følgelig fantes det ingen grunner til å innskrenke frie ytringer. Pram var overbevist: ”Det har og vil altid være Egennyttens og Hykleriets Bestræbelser at beblende Forestillingen om Skrivefriheden med urene og fornedrende Begreber, og at indbilde baade troskyldige Folk og Regentere, at Fornuftens frie Øvelse i Skrivter er en farlig Ting, som bør betages Borgere, ligesom Knive bør fratages Børn.”⁴⁸

Slike forsikringer om at trykkefriheten ikke var farlig for monarkene, at den bare medvirket til å avverge noe som ellers med nødvendighet ville inntreffe, var knyttet til en forestilling om hvordan man ved å gi den enkelte borger et ord med i laget, vekke hans selvfølelse og besjelet ham med allmennånd. Birckner mente trykkefrihet ”fremmer Patriotisme og Fædrelands Kierlighed, en Dyd, som har umiddelbar Indflydelse paa Statens Sikkerhed og Vel, som det for enhver Stat altsaa er høiest vigtigt at opvække og underholde i dens Borgeres Bryst.”⁴⁹ Christen Pram hevdet på sin side at trykkefriheten ville virke som en spore for borgerne til å søke opplysning, det vil si ”riktige” begreper og kunnskaper, hvilket til slutt innebar at de utviklet borgerdyd.⁵⁰ August Hennings var her langt på vei enig. Han skilte mellom fanatisme og entusiasme og koblet sistnevnte til trykkefrihet: ”Hva er Sandhed, og Dyd uden Enthusiasmus? Og hvor er Enthusiasmus muelig, uden frie Aandskraft?”⁵¹ Som han skrev et annet sted, kunne dette imidlertid også skildres mer i tråd med en logikk ikke ulik den politiske økonomien til Adam Smith. Meningene som baserte seg på egeninteressen ville bli rensket vekk i møte med offentlighetens lys: ”privatinteressen, som overalt har lige Frihed

⁴⁴ Rahbek, *Tale, bestemt at holdes i et Selskab*, s. 478

⁴⁵ Abrahamson, ”Af Norden kommer Guld”, *Minerva*, Bind 2, 1786, s. 804

⁴⁶ Archenholz, *Endnu noget om Skrivefrihed*, s. 140

⁴⁷ Birckner, *Om Trykkefrihed*, s. 374f

⁴⁸ Pram, *Noget om Oplysning*, s. 275

⁴⁹ Birckner, *Om Trykkefrihed*, s. 340

⁵⁰ Pram, *Noget om Oplysning*, s. 272-274

⁵¹ August Hennings, ”Resultater”, *Minerva*, Bind 4, 1794, s. 271

at virke, vil saaledes indbyrdes byde sig selv Spidsen, og holde sig Stangen, at, for at afvinde hinanden nogen Fordeel, alle maae stræbe hen til Almeenvillien, der i denne uindskrænkede Concurrence tilsidst maae beholde Overhaand; og saaledes vil blot den stikke frem, der er gavnligst for Almeenvillet.”⁵² En anonym skribent sa det mer poetisk: ”Tankerne modnes ved Lys af flere Overlæg, som Frugterne i Solen”.⁵³ De riktige oppfatningene ville med tiden få vinne gjennomslag, til tross for vår tilbøyelighet til å la egeninteressen være styrende. Alt statsmakten behøvde å gjøre, var å tillate full trykkefrihet.

Offentlighetens politisering og skribentenes sannhetspretensjoner

Edvard Holm og Ole Feldbæk har begge fremstilt det som noe av et paradoks, at statsmakten tillot såpass fri debatt, gitt at all politisk kritikk i et enevelde i siste instans var kritikk av monarken.⁵⁴ De foregående argumentene for trykkefriheten som Hennings, Pram, Rahbek og Birckner fremførte, indikerer hvorfor dette i samtiden ikke nødvendigvis ble oppfattet like problematisk. Deres selvforståelse som skribenter var knyttet til å avdekke enheten av staten og samfunnets interesser. De regnet det ikke for å være noen egentlig konflikt, utover hva manglende innsikt og opplysning kunne føre til.

Dette var en svært krevende argumentasjonsstrategi. Skribentene søkte å overbevise seg selv, publikum og statsmakten om at sannhet og enighet ville materialisere seg gjennom fri debatt. Som en anonym skribent skrev: ”Vi ere endelig overbeviste om, at Sandheden har en uimodstaaelig Magt over Gemytterne, og at den altid vil sejre, saa snart man lader den bruge sine frie Kræfter, og ikke formedelst fremmed hielp kaster den Hindringer i Vejen.”⁵⁵ Den voksende og stadig mer polariserte offentligheten utover i revolusjonstiåret kan ikke annet enn å ha satt denne posisjonen under sterkt press. Som vist var da også skribentene harde når det gjaldt å slå ned på alle som syntes å skrive for å tekkes publikum eller en patron.⁵⁶ Det var utelukkende sannhetssøken som skulle være motiverende. Ifølge Tyge Rothe var det å tale frimodig en nøkkel i så måte. Han definerte begrepet som følger:

Ei er det Fordærverens vilde Tilsindighed: Ei er det Lidenskabs=Trællens heftige Jagen efter den attraaede Fordeel: Ei er det den optændte, stærkt om sig brændende Hævngierrighed, Misundelse, Skadefroehed. Men det er den frie, den ædle Mands Mod. Og hvo er frie? Hvo er ædel? Kun han, der lader Alherren være sig sin

---

⁵² Hennings, *Beviis*, s. 7

⁵³ Anonym, ”En Tale”, *Minerva*, Bind 2, 1791, s. 52

⁵⁴ Holm 1975c, s. 28; Feldbæk 1992, s. 318

⁵⁵ Anonym, ”Om Undersøgelser og Forfølgelser imod frimodige Skribenter”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 8, 1796, s. 132

⁵⁶ Se kap. 4, s. 91-93

synderligen egne Herre: Kun han, der ubevæget gaaer sin Gang som i den Herres Ærinde.⁵⁷

Frimodighet var en guddommelig ordinert idealposisjon, hvor den enkelte fri for irrasjonelle tilbøyeligheter ville innse enheten mellom staten og samfunnets interesser. Knud Rahbek uttrykte den samme ambisiøse ambisjonen: ”Af Sandhedens hellige Alter tog den retskafne Skribent sin Pen, og aflagde Eeden, at vidne sin Sandhed, og intet deraf at dølgge, verken for Vild eller Vendskab, Gunst eller Gave, eller nogen anden Aarsag!”⁵⁸ Mot en slik bakgrunn var det også Pram sterkt oppfordret skribentene til å søke opplysning, slik at de levde opp til forventningene: ”Ligesom Regieringen derfor nærmer sig til Eder, og ønsker Eders fornuftige Ventilation, og efter Erfaring givende Stemme, saa er det tillige Eders Pligt, at gjøre Eder værdige til denne velgierning ved at skaffe Eder Oplysning og riktige Begreber, angaaende de vigtige Ting, som paa denne almindelige, store, denne Skrivefrihedens Rigsdag bliver at forhandle”.⁵⁹

I den dansk-norske offentligheten utover i revolusjonstiåret er det mye som tyder på at dette var en oppfatning under press. Den religiøse metaforikken som til stadighet ble brukt om og i diskusjonen, er et eksempel. Som en anonym skribent påpekte: ”Det samme Had, som fordom yttrede sig imellem Tilhængerne af forskjellige Kirkeformer, viser sig nu imellem Tilhængerne af forskjellige politiske Former.”⁶⁰ Knud Rahbek skrev i *Den Danske Tilskuer* på lignende vis om hvordan tilhengerne og motstanderne av den franske revolusjonen i Danmark-Norge oppfører seg som religiøse sekter.⁶¹ Han oppfattet dem som dogmatiske og drevet av entusiasme, hvilket innebar en kobling til hva skribentene assosierte med religiøs fanatisme under reformasjonen og religionskrigene på 1500- og 1600-tallet. Følgelig hadde entusiasmebegrepet potensielt svært negative konnotasjoner. Det kunne signalisere en slags utkobling av fornuften, som innebar at man var uimottakelig for rasjonell argumentasjon og i lidenskapenes vold.⁶² Med en krigsmetafor skrev han også om hvordan han gjerne ville slutte ”fred” med de ulike rivaliserende partene i offentligheten.⁶³ Slik moraliserte han over

⁵⁷ Tyge Rothe, ”Hva Menneskene i een Tid have været, det kunne de atter i en anden Tidblive”, *Minerva*, Bind 4, 1786, s. 151

⁵⁸ Knud Rahbek, ”Om Skribenterfrimodighed, og Udtolkninger”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 53, Bind 2, 1791, s. 421

⁵⁹ Pram, *Endnu Noget om Oplysning*, s. 272

⁶⁰ Anonym, ”Om en skadelig Indflytelse, som Tidendernes Læsning nu omstunder maae yttre paa den almindelige Mands moralske Charakter”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 3, 1794, s. 443

⁶¹ Knud Rahbek, ”Brev fra Neuter om de tvende politiske Secter”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 52, Bind 1, 1793; Knud Rahbek, ”Fabel efter Claudius. Noget om Censur o. s. v.”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 85, Bind 2, 1795; Om kirkemetaforen mer generelt se, Knud Rahbek, ”Om Skribenterfrimodighed”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 33, Bind 1, 1796, s. 259f

⁶² Se Porter 2000, s. 50f, Pocock 1985, s. 203

⁶³ Knud Rahbek, ”Tilskuerens Fredsforslag”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 30, Bind 1, 1797

stridbare skribenter som ikke synes å være motivert utelukkende av lidenskapsløs sannhetssøken. Mot en slik bakgrunn var det trolig også at flere med selvbevisst ironi begynte å betegne sine politiske meningsyttringer som ”trosbekjennelser”, hvilket igjen signaliserte noe som i siste instans ikke var intersubjektivt. Malte Bruuns *Aristokraternes Katekismus* er trolig det mest kjente eksempelet, men også den tyske revolusjonstilhengeren Adolph von Knigge fikk trykt sin politiske ”trosbekjennelse” i *Politisk og Physisk Magazin*. Knigge bekjente sin støtte til den franske revolusjon, men la ironisk til: ”Saaledes troer jeg; men jeg forlanger ikke at omvende nogen til min Troe.”⁶⁴

At denne mangelen på enighet kunne oppfattes problematisk kom klart til uttrykk da August Hennings slo fast: ”Intet vilde være større Lykke for Menneskeligheden, end hvis vi af den nærværende Begrebernes Forvirring, og Dommenes Krydsning, kunde komme til visse faststaaende Grundsætninger.”⁶⁵ Herifra var det selvsagt langt til å ønske trykkefriheten innskrenket, noe Hennings var langt fra å antyde. Han mente debatten var selvregulerende. Den tilsynelatende mangelen på beherskelse og opptreden i tråd med sannhetsidealet fra en del skribenters side, synes imidlertid for mange andre å ha pekt i en annen retning. De russiske, engelske og prøyssiske gesandtene skal visst nok ofte ha plaget utenriksminister Bernstorff med krav om innskrenking av debatten.⁶⁶ Til regjeringen ble det også innlevert en anmodning om det samme fra tre hundre københavnske borgere. Religionen var ifølge dem i fare. Historikeren Thorkild Kjærgaard har gått så langt som til å hevde at det var regjeringen som lenge beskyttet trykkefriheten mot borgerne.⁶⁷ I mitt materiale er trolig Bernstorff- protesjeen Christian von Eggers den som kommer nærmest å uttrykke regjeringens synspunkt. Han argumenterte i 1791 for at regjeringen eksplisitt ønsket en fri diskusjon av tema som ut ifra lovgivningen var straffebelagt. En annen skribent hadde, i forbindelse med en feide knyttet til en ansettelse ved universitetet, hevdet at trykkefriheten bare bestod i at sensuren var opphevet. I motsetning til et slikt syn hevdet Eggers at regjeringen faktisk ønsket diskusjon omkring tema det var knyttet strenge straffer til, først og fremst religion og politikk. Som han skrev når det gjaldt politiske saker:

enten var der aldeles ingen Mening i de anførte Reskripter, eller de indeholde tillige en autentisk, restrictiv Forklaring over Loven, i Følge hvoraf dens Forskrift, i Henseende til politiske Skrivter, ikke skal finde Sted, med mindre Forfatterne have

---

⁶⁴ Adolph Knigge, ”Politisk Troesbekiendelse, med Hensyn til den franske Revolution og dens Folger”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 7, 1796, s. 290

⁶⁵ Hennings, *Resultater*, s. 267

⁶⁶ Langen 2005, s. 43

⁶⁷ Kjærgaard 1989, s. 11

skrevet saaledes, at deres Skrivter, efter den meeninge Mands Begreb og Sindelav, kunde afstedkomme Uorden og Uroelighed i Staten.⁶⁸

Siste del av setningen er selvsagt viktig her. Eggers innrømmet at det kunne være grunnlag for å gripe inn mot misbruk av trykkefriheten. Han brukte ordet "conduite", og forklarte hva som var det avgjørende: "Vi tør skrive om Talloteriets skadelige Følger for Landet og for vore Medborgeres Moralitet; men ingen af os vil være saa ubesindige at sige den menige Mand i Gadeviser, at det ikke var Ret, at det endnu bestandig vedbliver."⁶⁹ Det avgjørende var ikke nødvendigvis hva man skrev, men hvordan og for hvem man skrev det. Trolig var det en slik type distinksjon som felte Heiberg i forbindelse med hans vise, *Hver en Mand om Indtoget Taler*. I sitt forsvar refererte han til Birckners skrift i *Minerva* mot adelen, og hevdet det samme ble påstått der som i hans egen vise.⁷⁰ Lesning av Birckners tekst avslører raskt at selv om Heiberg nok gikk noe lenger i å legge ansvaret på fyrsten og regjeringen, kan nettopp formen og tonen ha vært hva som virket skjerpene. I saken mot Bruun for hans blad *Vækkeren*, var da også det faktum at bladet var stilet til allmuen et sentralt anklagepunkt. Bestemmelsen i forordningen fra 1799, som lot bøker over et visst sidetall, uten appell til andre en lærde, trykkes uten sensur, antyder en lignende logikk, og det samme gjør argumentet brukt i skrifter om religionen, at de burde trykkes på latin.⁷¹ Ifølge Eggers måtte det imidlertid være et slikt rom for å vurdere hvorvidt skrifter kunne være nedbrytende. Det var, som han skrev, "overmaade vanskelig, ja næsten umueligt, at give bestemte Love om Trykkefriheden i Henseende til politiske og religieuse Materier, end dem, vi allerede have."⁷² Det samme var Christian Colbjørnsens oppfatning.⁷³

Her var Eggers på kollisjonskurs med Hennings, Pram, Rahbek og Birckner, som alle mente debatten regulerte seg selv, uten denne typen paternalistisk stabiliserende overstyring fra regjeringens side. Etter hvert som det kom istand stadig flere rettssaker utover på 1790-tallet, ble denne problematikken sterkt aksentuert. Som Carl Christian Boeck bittert bemerket i en fotnote til en oversatt tekst, hadde man ikke trykkefrihet i Danmark-Norge likevel. Det var når det kom til stykket ikke lov til å skrive om staten og religionen.⁷⁴ Birckner argumenterte mer utførlig i en meget populær bok, utgitt i 1797, for en lignende konklusjon.

---

⁶⁸ Christian von Eggers, "Bestaaer vor Trykkefrihed allene deri, at Censuren er ophævet?", *Minerva*, Bind 4, 1791, s. 135

⁶⁹ Eggers, *Bestaaer vor Trykkefrihed allene deri*, s. 137

⁷⁰ Feldebæk 1992, s. 324

⁷¹ Anonym, "Indsendt. Iblandt det meget Gode, som Birckners Bog har Overflødighed, finder jeg ved flygtig (!) Giennemlæsning følgende at erindre", *Politisk og Physiske Magazin*, Bind 10, 1797, 21-24

⁷² Eggers, *Bestaaer vor Trykkefrihed allene deri*, s. 139

⁷³ Bjørn m. fl. 2006, s. 213f

⁷⁴ Heinrich Würzer, "Revolutioner", *Politisk og Physiske Magazin*, Bind 10, 1797, s. 154

Lovgivningen som regulerte skriftlige ytringer var uklar. Det var behov for presisering. Allerede i sin artikkel fra 1791 hadde han antydnet en slik oppfatning.⁷⁵ Som en anonym skribent også påpekte i 1795:

Vore Trykkefriheds=Love efter adskillige danske Skribenters Eenstemmighed og efter Hof= og Stadrettens egen Tilstaaelse, ere ubestemte, ufuldstændige og vanskelige at forstaae, og enhver god Skribent, der offentlig fremsetter Sandheder i politiske, theologiske og andre Materier, til større Oplysning for sine Medborgere, af den Aarsag er i den største Forlægenhed, ja maae skiælve, bæve og frygte for Bisper, Præster, Jurister og Dommere, saa ofte han taler Sandhedens rene Sprog⁷⁶

Derfor oppfordret han da også juristene til å samle seg og bestemme trykkefriheten nærmere. Som det også ble bemerket, var det bedre med sensur enn den eksisterende usikkerheten.⁷⁷ I seg selv behøvde ikke slike forslag å være uttrykk for spesielt radikale oppfatninger. De kunne forsvares i forlengelsen av argumentasjonen til Rahbek, Hennings, Pram og Birckner.

I *Samleren* ble imidlertid disse problemene drøftet på en måte som antydnet at problemet stakk dypere, trolig av Malte Bruun. En anonym skribent stilte en hel rekke kritiske spørsmål knyttet til hva som egentlig ble ment med å skrive mot religionen, konstitusjonen og privatmanns ære. Enda mer grunnleggende spurte han videre: ”Er det muligt at give en saadan i alle Deelee bestemt, for alle Statsborgere fattelig, i alle Tilfælde overholdelig Lov om Trykkefriheden, uden med det samme næsten at tilintetgjøre denne Frihed, og paa det meest følelige Maade fornærme Menneskerettighederne?”⁷⁸ Skribenten antydnet at alt som behøvdes var nærmere bestemmelse av hva opprør mot staten var og hva som kunne regnes som fornærmelse mot en privatperson. Lovgivning utover det, risikerte å komme i konflikt med menneskerettighetene. I et annet anonymt skrift ble dette problematisert videre av en skribent som slo fast at ”de fleeste vigtige Sager om formeentlig Trykkefriheds Misbrug beroe paa en – sand eller falsk – Beskyldning, om at Regjeringen er fornærmet.”⁷⁹ Som innsenderen bemerket, oppsto det dermed et problem, fordi det i Danmark ikke eksisterte noe egentlig skille mellom utøvende og dømmende makt. De som dømte var i praksis avhengige av den fornærmede, det vil si regenten. Følgelig var eneste løsning å opprette en borgerjury, som kunne avgjøre hvorvidt skriftet truet statens sikkerhet, og viss nei, idømme statsmakten bot for en unødig stevning. En passant i en note slås det fast at dette best kunne løses ved en

⁷⁵ Birckner, *Om Trykkefrihed*, s. 376

⁷⁶ Anonym, ”Et Brev (Indsendt fra Landet)”, *Politisk og Physisk Magazin*, Bind 5, 1795, s. 382f

⁷⁷ Anonym, ”Supplik fra Sandheds Gudinde til Kongen af Danmark”, *Samleren*, 2. årgang, Bind 1, 1795, s. 126f; Se også M. C. Bruun, ”Brev til Sandhedens Gudinde i Anledning af hendes brev i forrige Samler”, *Samleren*, 2. årgang, Bind 1, 1795, s. 184-

⁷⁸ Anonym, ”Brev fra Scepticus Forespørger”, *Samleren*, 2. årgang, Bind 1, 1795, s. 33

⁷⁹ Anonym, ”Endnu et Votum i Trykkefriheds=Sagen”, *Samleren*, 2. årgang, Bind 1, 1795, s. 177

”Stændernes Forsamling, Rigsdagen, Convent, eller hvad andet den i ethvert Rige saa højest nyttigt og fornødne National Repræsentation maatte heede.”⁸⁰

De ovennevnte artiklene viser tydelig hvordan mer kompromissløse og enevoldskritiske holdninger kunne komme til uttrykk i diskusjonene om trykkefriheten. Det var ikke lenger et spørsmål om trykkefriheten var gagnlig for det felles beste, snarere dreide problemet seg nå om statsmakten overhode var berettiget til å begrense trykte ytringer. Jonas Collin bemerket i *Hermoder* trist at Malte Bruun måtte dra ”udenlands at søge den Frihed og Sikkerhed hans Fødelands Love ikke syntes at hjemle ham”.⁸¹ Bruun selv gjorde det da også helt tydelig at han anså trykkefrihet for en ”hellig, ufortabelige, uafstaaelige Rettighed”.⁸² H. G. Sveistrup var like kategorisk ”Pressefrihed er en medfødt fuldkommen Rettighed, den Rettighed, at gjøre det imod andre, hvad der i og for sig, ikke antaget, ikke krænker deres. Et Folk kan altsaa paa ingen Maade ansees at have afsagt denne Frihed.”⁸³ Den utgjorde ikke lenger noen trussel mot orden og stabilitet, og følgelig var det irrelevant å spørre om dens nytte. Forskjellen mellom denne kompromissløse måten å forlange trykkefrihet på og Rahbek, Hennings, Pram og Birckners mer akkomoderende argumenter ble fint gjort klart i en oversatt tale stilet til samtidens fyrster, skrevet av den tyske filosofen Johann Gotlieb Fichte:

Jeg kunne beviise Eder, at Tænkefrihed, uindskrænket, uhindret Tænkefrihed aleene grunder og befæster Staternes Vel; jeg kunde indlysende fremstille det for Eder med uimodsigelige Grunde; jeg kunde viise Eder det af Historien; jeg kunde endnu for nærværende Tid henviise Eder til smaa og store Lande, som ved den blomstre fort, ved den for Eders Øjne bleve blomstrende; men jeg vil ikke gjøre det. Sandheden i dens naturlige Guddomsynde vil jeg ikke anpriise for Eder ved de Skatte, som den bringer Eder i Brudegave. Jeg tænker bedre om Eder, end alle de, der gjorde det. Jeg tiltroer Eder det: I høre gjerne den alvorlige men ærlige Sandheds Røst: Fyrste, Du har ingen Ret til at undertrykke vor Tænkefrihed, og det hvortil Du ingen Ret har, maae Du aldrig gjøre⁸⁴

Det var som Peter Collett bemerket: ”Ofte, alt for ofte, seer man at Mennesket mer bestemmes af Grunde hentede fra en Indretnings formeentlig Nytte end af dens Retfærdighed.”⁸⁵ Som påpekt tidligere, vil jeg igjen fremheve at det er vesensforskjell her mellom denne betingelsesløse måten å forlange trykkefrihet på og påstanden om at den samme friheten ikke er uforenelig med orden, men tvert imot gagnlig. Sistnevnte beveger seg fortsatt innenfor

---

⁸⁰ Anonym, *Endnu et Votum i Trykkefriheds=Sagen*, s. 181

⁸¹ Jonas Collin, ”Blandede literære Efterretninger”, *Hermoder*, Nr. 7, Bind 3, s. 116

⁸² M. C. Bruun, ”Summarisk Oversyn af de historiske Begivenheder for April Maaned”, *Samleren*, 1. årgang, Bind 1, 1794, s. 299

⁸³ H. G. Sveistrup, ”Deduction af Trykkefriheden efter aprioriske Grundsætninger”, *Minerva*, Bind 3, 1797, s. 78

⁸⁴ J. G. Fichte, ”Tænkefrihedens Tilbagekrævelse af de europæiske Fyrster, som hidtil undertrykte den”, *Samleren*, 2. årgang, Bind 2, 1795, s. 173

⁸⁵ Peter Collett, ”Aphorismer af Baco de Verulamio med Oversætterens Anmærkninger”, *Minerva*, Bind 2, 1798, s. 165

eneveldets rammer, mens den første har tatt et viktig steg i retning av konstitusjonelt styre. Det var mot samme bakgrunn Collett, i en kommentar til Francis Bacons aforismer, hevdet: "Ilde er det, at han ikke begreep, at Regieringen endnu ikke har gjort alt, hvad Retfærdighed og Klogskab foreskriver, naar den ikke forfølger de frimodige Skribenter, som Folket giver sit Bifald, men at den ogsaa bør rette og bedre sig, naar den erfarer at den almindelige Villie har erklæret sig imod dens Handlemaade."⁸⁶ På dette punktet er det eneveldet kan tenkes opinionstyrt, slik Seip i sin tid hevdet de fleste skribentene gjorde.

Bakgrunnen for denne utviklingen i retning av mer kompromissløse krav om trykkefrihet kan intuitivt synes å ha vært de stadig hyppigere konfrontasjonene mellom skribenter og regjeringen. Bruun var i perioder på flukt fra myndighetene, mens Collett ble avsatt fra sitt dommerembete uten videre forklaring. Enda mer grunnleggende var nok imidlertid den stadig sterkere eksponering for radikal uenighet omkring politiske spørsmål. Dette kunne, som antydnet, tolkes som uttrykk for tøylesløshet fra skribentenes side, at de ikke levde opp til sitt eget ideal. Imidlertid kan det også ha gitt seg utslag i en stadig svakere tro på at sannheten omkring hva som var det allmenne beste ville materialisere seg gjennom debatt. Det vil si at ambisjonene bak trykkefriheten ble senket. Med en liten digresjon kan denne utviklingen illustreres ved hjelp av den tyske filosofen G. W. F. Hegel, som i forordet til sin *Rettsfilosofi* fra 1821 bemerket hvordan det tidligere hadde vært vanlig å regne det som en særlig

...oppgave for filosofiske forfattere, å oppdage sannheter, si sannheter og slå om seg med sannheter og riktige begreper [...] Det er som om verden tidligere bare manglet disse ivrige emissærene for sannheten, og som om denne oppvarmede grauten skulle kunne frambringe tidligere uhørte sannheter som nettopp "i vår tid" ville røre ved hjertene.⁸⁷

Uten å skulle gjøre Hegel til noen postmodernist kan man med den amerikanske filosofen Richard Rorty hevde at det Hegel og hans samtidige begynte å få en følelse av, var

...that anything could be made to look good or bad, important or unimportant, useful or useless, by being redescribed. What Hegel describes as the process of spirit gradually becoming self-conscious of its intrinsic nature is better described as the proces of European linguistic practices changing at a faster and faster rate. The phenomenon that Hegel describes is that of more people offering more radical redescriptions of more things than ever before, of young people going through half a dozen spiritual gestalt-switches before reaching adulthood.⁸⁸

---

⁸⁶ Peter Collett, "Om Oprør og Tumulter", *Minerva*, Bind 2, 1798, s. 299

⁸⁷ Hegel 2006, s. 24f

⁸⁸ Rorty 1989, s. 7

Etter hvert som en radikal dyptgående uenighet ble mer og mer vanlig, ble troen på at sannheten nødvendigvis ville materialisere seg gjennom debatt, svekket. Dermed fremsto den også som mindre farlig. Debatt utgjorde ikke lenger den samme trusselen mot orden og stabilitet. Det var mulig å bli enig om å være uenig. Dermed kunne man også forlange trykkefrihet mer betingelsesløst.

Utviklingen her kan sees i sammenheng med den filosofiske kampen Immanuel Kant kjempet på denne tiden. Kants kopernikanske revolusjon i filosofien innebar at vi bare kunne ha sikker kunnskap om kunnskapens egne betingelser i oss. Tingene i seg selv, virkelighetenes natur, sannheten om den, kunne vi ikke kjenne. Slik bidro han til å dempe den sterke epistemologiske ambisjonen som hadde ligget bak opplysningen, også i den dansk-norske varianten. Kantianeren Christian Hornemann fikk fint frem betydningen av denne bevegelsen for den offentlige debatts grunnpremisser, idet han, etter å ha utlagt hva apriori sannheter var for noe, hevdet:

Det lader sig heraf forklare, hvorledes man med een og samme Fornuft, og ofte endog med een og samme uegennyttige Kiærlighed til Sandhed, dog kan forfægte de meest stridende Meeninger, og det med en Iver og en Tillid til sin egen Forestillingsmaades Rigtighed, paa begge Sider, som om tvende hinanden modsatte Meeninger begge kunde være sande.⁸⁹

Enda så paradoksalt det kan synes for oss i dag, at grunnleggende uenighet kan trenge en slik metaforklaring, går vi glipp av en helt sentral del av trykkefrihetsdebatten dersom man ikke fanger opp hvordan man i offentligheten nettopp i revolusjonstiåret tok dette steget i retning av en epistemologisk ambisjon lik vår egen.

Religionsfrihet: En menneskerett eller en nødvendighet for religionen selv?

Et av de viktigste aspektene ved diskusjonen om trykkefrihet på 1790-tallet knyttet seg til hva det skulle være lov å skrive om religionen. Det var tross alt angrepene på religionen som fikk de københavnske borgerne til å petisjonere regjeringen om innskrenking av trykkefriheten. I mitt materiale synes totalt sett spørsmålet om religionsfrihet i Danmark-Norge på 1790-tallet først og fremst å ha vært knyttet til nettopp fri diskusjon av religionen. Fri religionsdyrkelse ble nevnt som en del av dette, men synes å ha inntatt en sekundær rolle.

Igjen var det i mitt materiale ingen som tok til orde for direkte frihetsinnskrenking. Derimot synes det å ha vært to ulike måter å forsvare religionsfrihet på. Den vanligste baserte seg på religiøse premisser. I tråd med skribentens rasjonalistiske religionsforståelse basert på

---

⁸⁹ Christian Hornemann, "Gives der Sandheder a priori? Og hvilken er Forskiællen mellem disse og Sandheder a posteriori?", *Minerva*, Bind 2, 1793, s. 186

de tre grunnsannhetene Gud, dyd og udødelighet, ble det hevdet at sann tro, tuftet på overbevisning, bare kunne utvikle seg dersom man fritt kunne diskutere og dyrke sin religion. Ortodoks og autoritetsfundert kristendom var for dem en oppskrift på vantrø. Tanken om en herskende kirke, om statens ansvar for å opprettholde en religiøs fortolkning ved hjelp av tvangslover, slik fyrstens binding til den augsburgske konfesjon i kongeloven egentlig impliserte, var like ødeleggende. Som Jakob Mandix hevdet:

Menneskets Tanker og meeninge hænge egentlig ikke af hans Villie. Det antager en Sætning for sand, ikke fordi det vil, men fordi det finder de Grunde, hvorpaa det bygger sin Overbeviisning, af den Beskaffenhed, at de maae troe. Det ene Menneske kan altsaa ingen rettighed have til at foreskrive det andet, hva det skal troe eller tænke. Ingen kan overdrage, ingen imodtage saadan Raadighed.⁹⁰

Mandix fikk her fint frem hvorfor skribentene mente det var umulig å tvinge noen til å tro. Tro var basert på overbevisning, på rasjonelle grunner, og ville bare fremkomme under spesielle betingelser. Det vil si frihet. Følgelig måtte Gud også ha ment at vi skulle tilstås denne friheten. August Hennings synes også å ha vært av en slik oppfatning: ”Denne vilde troe at fornærme den Ærbødighed, han er Forsynet skyldig, om det faldt ham ind at paastaae, at det naturlige brug af Siælekræfterne, af de største af de skabte Kræfter, hvis Virkning vi kiende, kunde stride imod den almindelige Viisdoms Øiemærke i de forgiængelige Tings Bestyrelse.”⁹¹ Religionsfriheten var velsignet av forsynet og følgelig ikke farlig. Otto Horrebow synes å indikere den samme tankegangen da han hevdet: ”Hva Jesu Religion angaaer, da vinder den i Stedet for at tabe ved fri Yttring af enhver Meening og trænge altsaa ikke til Advokaters Forsvar. Natur og Fornuft ere dens Grundstøtter, og derfor vil den staae evig fast.”⁹² Den samme antagelsen synes å ha ligget bak Rahbeks påstand om at det var ”just eet af Christendommens herlige Skielnemærker, at den mer end nogen anden Religion stemmer overens med den sunde Fornuft; at, jo dyrbarere religionen er for os, jo viktigere maae det være os, at den læres uforfalsket, og reen og luttret”.⁹³ Her kunne også Birckner slutte seg helhjertet til: ”Sandhed er og bliver evig Sandhed, og efter min Mening behøver Sandheden ingen Tvang til at hævde sin Anseelse.”⁹⁴ På bakgrunn av en slik religionsforståelse var det lett å gripe til krasse karakteristikker av sine meningsmotstandere. Hennings impliserte at de fornærmet forsynet ved å støtte en innskrenkning. Rahbek var enda hardere: ”Nei! Det var de Geistliges Ladhed, deres vankundighed, deres Laster, som frygtede

---

⁹⁰ Jakob Mandix, ”Om Religions- og Samvittighedsfrihed”, *Minerva*, Bind 1, 1787, s. 147

⁹¹ August Hennings, ”Til Udgiverne af Minerva”, *Minerva*, Bind 2, 1785, s. 223

⁹² Otto Horrebow, ”Hvad er Sandhed?”, *Samleren*, 2. årgang, Bind 1, 1795, s. 69

⁹³ Rahbek, *Tale, bestemt at holdes i et Selskab*, s. 480

⁹⁴ Birckner, *Om Trykkefrihed*, s. 365

Sandhedens upartiske Undersøgelse, som vilde haandhæve ældre Dages Vildfarelser og Fordomme, fordi deres Riigdom og Vælde grundede sig derpaa.”⁹⁵ Samme mann var da også overbevist om at sann religion ville fremkomme av en fri diskusjon. Det var ingenting å være redd for.

Trolig var det snakk om en glidende overgang, men det kan synes som det utover på 1790-tallet utkrystalliserte seg en annen strategi for å forsvare religionsfrihet. I stedet for å forsikre om at frihet til å diskutere og utøve sin religion ville lede til en ”sann” rasjonalistisk kristendom, synes flere å ha antydnet at staten ikke burde legge seg opp i denne typen spørsmål. Johannes Boye synes å eksemplifisere den problematiske overgangen mellom de to oppfattelsene. Han var tilhenger av religionsfrihet: ”Et Menneskes private Gudsyndyrkelse, hvor forskjellig den end er fra den offentlige, kan slett ikke forstyrre den offentlige Fred, naar ikke Enthusiasme og Proselytmagerie yttres fra hans Side, eller Hierarchie og Forfølgelsesaand fra Statens.”⁹⁶ Samtidig indikerte han en noe annen oppfatning av religionens betydning enn de andre. Som han skrev: ”Jeg er aldeles overbeviist om, at de, som paastae, ingen kan være dydig og stor uden Religion, maae gjøre sig et urigtigt Begreb om Religion, Storhet og Dyd.”⁹⁷ Det var ifølge Boye mulig å opprettholde orden, i form av en livsførsel i overensstemmelse med dyd, selv om man ikke var religiøs. Religion var ikke avgjørende for stabilitet. Samtidig innrømmet han at det var snakk om et svært krevende ideal, utenfor allmuens umiddelbare rekkevidde. De måtte fortsatt holdes i sin tro av prestene, inntil de gradvis kunne bringes ut av sin villfarelse ved hjelp av oppdragelse og opplysning.⁹⁸ Det samme mente Otto Horrebow: ”Skribenter kan og bør angribe enhver Fordom ligefrem; thi ellers vil opplysning aldrig udbredes. Men Folkelæreren bør i sine Taler gaae anderledes frem, og indrette dem efter sin Meenigheds større eller mindre Cultur.”⁹⁹

Boye og Horrebows tvisyn når det gjaldt religionsfrihet får frem det eksistensielle, den akutte usikkerheten som preget mye av diskusjonen omkring en samfunnsorden basert på frihet. Akkurat som når det gjaldt trykkefriheten generelt, synes enkelte skribenter å ha anlagt en mer kompromissløs tone, også i forbindelse med religionsfriheten. Peter Collett, som mistet sin stilling trolig fordi han i en anmeldelse av Birckners bok om trykkefriheten slo fast

---

⁹⁵ Rahbek, *Tale, bestemt at holdes i et Selskab*, s. 481

⁹⁶ Johannes Boye, ”Om Religion og Oplysning i Staten”, *Minerva*, Bind 4, 1791, s. 8

⁹⁷ Boye, *Religion og Oplysning*, s. 22; Se også Malte Bruun, ”Om den saakaldte Tolerance i Religionsager, utdratt og omarbeidet fra Schlözers Stats=Anzeigen”, *Samleren*, Bind 2, Del 1, 1795, s. 329; Anonym, ”Har Staten Ret til at befale en positiv Religion?”, *Samleren*, Bind 1, 1796, s. 28

⁹⁸ Boye, *Religion og Oplysning*, s. 23-24

⁹⁹ Se fotnote, Otto Horrebow, ”Christi Religion. Oversat af Lessing”, *Samleren*, 2. årgang, Bind 1, 1795, s. 284

at den moralske ateist var et menneskelig ideal, var blant dem.¹⁰⁰ I sine artikler i *Minerva* gjorde han det klart at ”Nationernes Religionsfordomme og Intolerance allene eller i det mindste fornemmelig skyldtes Regjeringerne og deres Mandaterier”.¹⁰¹ Bare makthaverne la de riktige prinsippene til grunn for sitt styre, det vil her si religionsfrihet, ville ”Folkene vise seg værdige til at styres efter dem”.¹⁰² Hos Collett kom trusselen ovenifra. Han var ikke redd for at frihet ville føre til uorden. I *Samleren* kom det til uttrykk lignende holdninger i en rekke utenlandske artikler, mer eller mindre omarbeidet av blant andre Malte Bruun. Et sted het det for eksempel: ”den naturlige Fornuftmoral giver Regler for et saadant fornuftig Forhold i Selskabet. Med denne har altsaa Staten at gjøre. Religionen derimod har blot Hensigt til Gudsyndelsen og lærer egentlig ikke, hvorledes Mennesket har at forholde sig i Selskabet, men hvorledes det skal forholde sig mod Guddommen.”¹⁰³ Religionen var ikke nødvendig for dyd og orden. Den kunne overlates til enkeltmennesket. Mot en slik bakgrunn var det også Malte Bruun kunne slå fast klart og tydelig at: ”Ingen kan berøves sine Borgerrettigheder, eller nedstødes til en blot, forhaanende Tolerances=Tilstand, fordi han har en eller flere blot falske Ideer.”¹⁰⁴ Bruun ville bli kvitt den ”religieuse Laugs=Aand” og få stadfestet ”Menneskets ufortabelige Rettighed, naturens uafskaffelig Lov, Religionsfrihed”.¹⁰⁵ Det var tydelig hos Bruun at religionen ikke lenger var avgjørende for orden og stabilitet. Følgelig kunne religionsfrihet hevdes som en menneskerett. En slik form for frihet var naturlig for et menneske som nå var i stand til å styre seg selv.

Hvordan gjøre friheten ufarlig: Oppdragelse, skolevesen og opplysning

I alle de tre ovennevnte diskusjonene om ulike former for frihet kom det til uttrykk stemmer som artikulerte usikkerhet, knyttet til hvorvidt friheten ville bære eller ikke. Det vil si om mennesket ville vise seg i stand til å styre seg selv eller ei. Løsningene på dette problemet kunne være mange, som opprettholdelse av privilegier som odelsretten, og en innskrenkning eller begrensning av trykkefriheten. Et mer attraktivt og mye diskutert botemiddel var imidlertid utbygging og forbedring av oppdragelsen og skolevesenet, hvilket først og fremst dreide seg om allmueskolene på landet og i byene, samt latinskolene. I forbindelse med regjeringens opprettelse av skoleholderseminarier og nedsettelsen av en kommisjon for

---

¹⁰⁰ Koch 2003, s. 43

¹⁰¹ Peter Collett, ”Hvem bør en Nations Fordomme og Uvidenhed nærmest tilskrives, Regjeringen eller de Regierede?”, *Minerva*, Bind 1, 1798, s. 282

¹⁰² Collett, *Nations Fordomme og Uvidenhed*, s. 282

¹⁰³ Anonym, ”Har Staten Ret til at befale en positiv Religion?”, *Samleren*, 3. årgang, Bind 1, 1796, s. 27

¹⁰⁴ Bruun, *Om den saakaldte Tolerance*, s. 335

¹⁰⁵ Bruun, *Om den saakaldte Tolerance*, s. 339f

reformer av det danske skolevesenet i 1789, ble dette et mye diskutert tema. Kommissjonens oppfordring i 1794 til skribentene om å publisere reformforslag, bidro trolig i så måte. Den dansk-norske opplysningen hadde imidlertid lenge vært nært knyttet til statens lærdomsinstitusjoner og hadde utvist betraktelig interesse for pedagogikk og oppdragelse.¹⁰⁶ Mot slutten av 1700-tallet ble denne interessen stimulert ytterligere av Rousseaus *Émile* og den filantropiske bevegelsen i de tysktalende områdene, som med pedagoger som Johann B. Basedow, J. H. Campe og Pierre Villaume hadde sterke forbindelser til Danmark.¹⁰⁷ Ingrid Markussen har likevel hevdet at den pedagogiske litteraturen knyttet til revolusjonstidens danske reformbestrebelse først og fremst fikk innflytelse for de private skolene som ble opprettet av Borgerdydsselskapet og Selskabet for Efterslegten. Skolekommissjonen fikk ikke konkludert før i 1814, og da var det en annen skoletenkning som gjorde seg gjeldende. I mellomtiden var forbedringen av skolevesenet overlatt til godseierens private initiativ.¹⁰⁸ Her er det imidlertid ikke den pedagogiske tenkemåten som skal undersøkes. Det vil heller ikke bli gått i dybden på de mange konkrete praktiske forslagene som ble fremmet. Isteden vil de overordnede oppfatningene av forholdet mellom stat og samfunn bli analysert.

En utbredt forestilling bak forslagene til reformer av skole- og universitetsvesenet var knyttet til ungdommens betydning som livsfase når det gjaldt individets dannelse. Det var som Johannes Boye hevdet, med ungdommen man måtte begynne: ”Det nytter ikke at præke for de Gamle. Verken Regjering eller Folkelærer, eller opdrager kan omskabe fordærvet Slægt”.¹⁰⁹ Mange brukte da også en plantemetafor når de skrev om arbeidet i skolene. Det var da frøet eller seden ble lagt for senere blomstring.¹¹⁰ Mot en slik bakgrunn var det også Knud Rahbek og Johan Gotlob Marezoll klaget over at oppdragelsen henholdsvis alt for ofte kom sent i gang og ble forsømt blant borgerskapet på grunn av et utsvevende privatliv med klubber, baller og selskaper. Dermed ble det vanskelig for skolelærere senere å danne individet.¹¹¹ I *Samleren* ble det trykt en lengre oversatt tekst av Villaume, som utdypet samme poeng. Villaume fremhevet at det var nettopp i ungdommen ”Fornuften vaagner” og ”Følelserne opvækkes”. Det var da vi hevet oss til et ”Moralsk Væsens Værdighed”. Dette

---

¹⁰⁶ Jfr. Eskildsen 1999, s. 96-99; Hassing 2005

¹⁰⁷ Markussen 1991, s. 195-197

¹⁰⁸ Markussen 1991, s. 197

¹⁰⁹ Johannes Boye, ”Om Skolevæsenet. Fortsættelse”, *Minerva*, Bind 3, 1791, s. 1; Se også Tyge Rothe, ”Hva Menneskene i een Tid have været, det kunne de atter i en anden Tid blive”, *Minerva*, Bind 4, 1786, s. 124

¹¹⁰ Gunder Langberg, ”Tale i Anledning af Skoleholder Seminarii Aabning i Tønsberg den 29de Januarii 1798”, *Hermøder*, Nr. 11, Bind 4, 1798, s. 25; Hans Olsen, ”Opdragelsesvæsenet”, *Minerva*, Bind 2, 1794, s. 7

¹¹¹ J. Marezoll, ”Om nogle Feil i den nærværende Opdragelse”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 38 og 39, Bind 1, 1796, s. 297-312; Knud Rahbek, ”Om vor Børneopdragelse”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 85, Bind 2, 1798, s. 673-680

fordret imidlertid frihet, hvilket igjen gjorde oss spesielt utsatt for å havne i lidenskapenes vold. ”nu truer Fordærvelse fra alle Sider”, som han dramatisk uttrykt det.¹¹² Kunsten var dermed å sørge for at ungdommen ble ledet uten tvang gjennom denne avgjørende fasen, på en måte som forhindret moralsk fordervelse.

Betydningen av oppdragelse og skolevesen ble imidlertid behørig påpekt, også i en større sammenheng. Som en anonym skribent sa det, slike institusjoner var ”af de første og vigtigste Gienstænder, og fordre Regierings største Opmærksomhed”.¹¹³ Samme person gjorde det klart at ”ved en fornuftig Opdragelse og Underviisning er det allene mueligt, at Mennesket kan blive lykkelig, og et nyttig, kraftig, medvirkende Lem paa Statens Legeme.”¹¹⁴ Allerede i subskripsjonsplanen for en oversettelse av den kjente tyske pedagogen J. H. Campes skrifter i 1786 ble det samme slått fast. ”Den ypperligste, rigeste og nærmeste Kilde saavel til en heel Stats, som til den enkelte Borgers Vel”, var som det ble skrevet, ”en god Børne=Opdragelse”.¹¹⁵ Otto Lemvigh understreket på sin side at ”det almindelige Vel taaler ikke, at nogen Borger lider Mangel paa Opdragelse.”¹¹⁶ Sitatene synliggjør den latente harmoniforestillingen som lå bak så mange av tekstene om skole- og oppdragelsesreformer. Målet var å realisere en underliggende orden som var til det beste for så vel staten, som den enkelte borger. Skribenter som Johannes Boye og Hans Olsen mente det var snakk om å hjelpe frem en naturlig enighet mellom stendene.¹¹⁷ En tilstand uten misnøye, hvor den enkelte hadde funnet sin naturlige plass og var blottet for forstyrrende tilbøyeligheter i den ene eller andre retning.

Til dette formålet ble samtidens institusjoner regnet som grovt utilstrekkelige. Hans Olsen mente de var ”en af de vigtigste Hindringer for National=Oplysningens Fremme”.¹¹⁸ Som han og flere andre påpekte var skolene blitt utidsmessige. De var blitt levninger fra barbariets dager, preget av en ”gothisk” innretning. Latinskolene ble sågar beskrevet som ”munkeskoler”.¹¹⁹ Johannes Boye gjorde det klart at det nå gjaldt andre krav: ”I nyere Tider har man anseet studeringer fra en anden Side. Lærdom og Indsigter, troer man nu, ere nyttige

---

¹¹² Pierre Villaume, ”Over Lidenskabernes Magt i Ungdommen”, *Samleren*, Bind 1, 1796, 264-286

¹¹³ Anonym, ”Nogle Ideer om Underviisningsvæsenet paa Landet i Danmark”, *Minerva*, Bind 1, 1795, s. 193

¹¹⁴ Anonym, *Nogle Ideer om Underviisningsvæsenet*, s. 193

¹¹⁵ Anonym, ”Noget om Børne=Opdragelse”, *Minerva*, Bind 4, 1786, s. 481-488, s. 481

¹¹⁶ O. Lemvigh, ”Kan Mennesket tvinges til at opdrage sine Børn, saavel i den naturlige, som borgerlige Stand?”, *Minerva*, Bind 4, 1789, s. 128

¹¹⁷ Johannes Boye, ”Opdragelse og Underviisning i Overensstemmelse med Natur og Politik”, *Minerva*, Bind 1, 1795, s. 192; Olsen, *Opdragelsesvæsenet*, s. 29

¹¹⁸ Olsen, *Opdragelsesvæsenet*, s. 3

¹¹⁹ Olsen, *Opdragelsesvæsenet*, s. 20, 28; Johannes Boye, ”Om Skolevæsenet”, *Minerva*, Bind 2, 1791, s. 201, 207; Boye, *Om Skolevæsenet. Fortsættelse*, s. 15; Knud Rahbek, ”Noget mere om de latinske Skoler”, *Minerva*, Bind 4, 1794, s. 331f

for flere end for Geistligheden.”¹²⁰ Problemet for menn som Boye og Olsen synes å ha vært at skolene sementere kunstige, standsmessige skillelinjer innad i statssamfunnet. Allmueskolene siktet bare mot å avhjelpe de mest grunnleggende behov hos bonden og de mindre velstående i byene, mens latinskolene siktet mot å gi de rent nødvendige kunnskaper til de som via universitetet skulle gå inn i lærde yrker, fortrinnsvis da prester og jurister. Resultatet ble at både de som faktisk gikk på skolen og de som på grunn av skolenes snevre standsmessige siktemål ikke gikk der, spesielt barn av adelen og handelsborgerskapet, gikk glipp av grunnleggende kunnskaper og innsikter knyttet til det å være menneske og borger mer allment. Hans Olsen uttrykte opplysningsmennenes alternative ideal fint:

Jeg tenker mig her den store Tanke om en National=Opdragelse, hvorved Børn af alle Statens Borgere, fra dem, der skiule sig i Vadmelet, indtil dem, som til Tegn paa deres høie Borgerværd bære Soele paa Brystet, alle uden Forskiel, meere eller mindre opammedes, opfødtes, oplærdes i samme evige Grundregler, i samme Begreber om Mennesket, og Verden, og Staten, i samme Elementet af de Videnskaber, som ere nødvendige for enhver Statsborger, i saadanne Øvelser og Tildannelser, som gjorde dem Fædrelandet dyrebart, som lærde dem at bruge den Tid, som de nu spilde, som lærde dem at ansee Menneskerettigheder og Menneskeglæder som det roesværdigste Maal for alle deres Raad og Daad.¹²¹

Boye og Olsen argumenterte for et reformert skolevesen som la vekt på ”det nyttige i det borgerlige liv”, og som derfor skulle egne seg for alle stender. I det mer konkrete ga dette seg utslag i en insistering på at også allmuen i skolen skulle opplyses og påvirkes mentalt. Skolene måtte bli ”skikkede til at danne duelige og Lykkelige Mennesker”, som en anonym skribent slo fast.¹²² Allmuemannen skulle ifølge Olsen lære ”at blive lykkeligt som Menneske og agtbar Borger”.¹²³ Det vil si at han skulle opplyses om hvordan hans egen lykksalighet var koblet til statens vel. Hos både Boye og Olsen var det uttalte grenser for hvor langt denne opplæringsmessige utjevningen skulle gå. De regnet visse standsmessige forskjeller som naturlige. For eksempel kommer dette til uttrykk når de vil reformere latinskolene med utgangspunkt i en tanke om å gjøre dem til borgerskoler eller realskoler, slik at de fikk appell utover de rent lærde yrker. Det var med andre ord et eget høyere skolevesen som skulle forene de øvre samfunnslag som borgere.

Redskapene opplysningsmennene ville gjøre bruk av for å realisere sine mål, kan deles i tre. De ville for det første forbedre den pedagogiske praksisen, det vil si selve læremetodikken. Særlig var det snakk om mindre pugging og utenatlesning i allmueskolene.

---

¹²⁰ Boye, *Om Skolevæsenet*, s. 207

¹²¹ Olsen, *Opdragelsesvæsenet*, s. 30

¹²² Anonym, ”Om Underviisningen i Landsbyeskolerne”, *Minerva*, Bind 1, 1799, s. 181

¹²³ Olsen, *Opdragelsesvæsenet*, s. 17

Med Boye mente mange at datidens læremetoder forsøkte å ”overile Naturen, og gjøre Børn til Mænd.”¹²⁴ De ønsket at man skulle danne sjelen, ”Sætte den i Stand til, selv at indsee, udlede og opspore Kundskaber”, fremfor å fokusere på ”Hukommelses Læsning”.¹²⁵ Tilsvarende ønsker kom også til uttrykk når det gjaldt språkundervisningen i latinskolene. A. H. Birch argumenterte for eksempel for at elevene først måtte lære dansk og tysk, før de kunne gå over til å lese kjente mer eller mindre samtidshistorier i latinsk oversettelse. Siden kunne klassikerne leses på både dansk og latin. Hovedhensikten var at ”de unge Mennesker bør øve sig i at sige Indholdet med deres egne Ord af det foretagne Pensum, og derved bestandig øves i at tænke.”¹²⁶ Herfra var det bare et lite skritt til Boyes posisjon, som tilnærmet gikk ut på å utradere latinen fra latinskolen. Han hevdet språkene bare skulle være et middel til dannelselse, ikke et mål i seg selv. I et slikt øyemed mente han samtidige forfattere i levende språk var best egnet. Dersom man skulle lese klassikerne burde man gjøre det i danske oversettelser, for på den måten å bedre trekke ut dannelsespotensialet i dem. Hans Olsen oppsummerte holdningen godt: ”lad os af de Gamle lære at blive lykkelige og oplyste Borgere i vore egne Stater, og ikke blot at leve som Skygger i deres.”¹²⁷ Her er vi imidlertid tilnærmet borte i det andre viktige redskapet opplysningsmennene ville ta i bruk for å spre opplysning gjennom skolen. Så godt som alle mente at pensum måtte legges om. Først og fremst innebar det at de ønsket mer undervisning i vitenskapene.

I denne sammenheng var vitenskap noe annet enn hva vi forbinder med vitenskap i dag. Avstandstagingen til det rent lærde, den kunnskap som knyttet seg til noe yrkesmessig, hva Boye med forakt kalte brødkunnskaper, var nettopp en indikasjon på det. Vitenskap var ikke noe man søkte for sin egen skyld. Det var ikke en form for lærdomsantikvarianisme. Isteden var det snakk om noe nyttig og allmenmenneskelig, som ikke kunne avgrenses til et fag. En vitenskapsdyrker kunne litt om alt, for som rektor ved Ribe latinske skole, Ludvig Heiberg sa det: ”Videnskaberne ere indbyrdes foreenede, den ene rækker den anden venskabelig Haanden, og uden denne Forbindelse, denne gjensidige Understøttelse, skulde hver Videnskab for sig være blevet staaende ved sine første grændser.”¹²⁸ Vitenskapene var med andre ord ikke inndelt i disipliner, men innbyrdes forent. Det sentrale ved dem var deres

---

¹²⁴ Boye, *Om Skolevæsenet. Fortsættelse*, s.10

¹²⁵ Boye, *Om Skolevæsenet. Fortsættelse*, s. 10f

¹²⁶ A. H. Birch, ”Tanker om det latinske Skolevæsens Indretning”, *Minerva*, Bind 4, 1790, s. 143

¹²⁷ Olsen, *Opdragelsesvæsenet*, s. 27

¹²⁸ Ludvig Heiberg, ”Videnskabernes og Smagens Indflydelse paa Culturen og Sæderne, og disses igien paa hine”, *Minerva*, Bind 4, 1790, s. 40; For tilsvarende påpekninger seg også Christen Pram, ”Endnu et Par Ord om Almindelig Oplysning”, *Minerva*, Bind 2, 1792, s. 412; Anonym, ”Om de praktiske Videnskaber ved Universiteterne”, *Minerva*, Bind 2, 1794, s. 301

allmenndannende karakter.¹²⁹ Den ovennevnte Heiberg fikk dette fint frem i en artikkel med den talende tittelen: ”Videnskabernes og Smagens Indflydelse paa Culturen og Sæderne, og disses igien paa hine”.¹³⁰ Mot en slik bakgrunn var det også at opplysningsmennene ønsket flere vitenskaper innført i så vel allmueskoler som latinskoler. Akkurat hva det var snakk om kunne nok variere noe. For allmueskolenes del foreslo Boye ”Naturvidenskab, Kundskab om Verdens Bygning, nogen Folkehistorie, og en populair Philosophie; desuden mechaniske og andre mathematiske Videnskaber”. Han ville i tillegg også ha undervisning i ”de sielerensende skiønne Kunster og Videnskaber”.¹³¹ For latinskolenes del ville H. A. Birch at det skulle læres bort geografi, historie, naturhistorie, estetikk, retorikk og poetikk, astronomi, matematikk, logikk og metafysikk. Den eklektiske blandingen bør leses som nok en indikasjon på vitenskapenes grunnleggende enhet. Det sentrale var deres nyttige og allmenndannende karakter. Som Hans Olsen skrev: ”Det er dog Videnskaberne, som egentligst gjøre os brugbare for Staten.”¹³²

Det siste viktige grepet opplysningsmennene ville gjøre for å forbedre oppdragelsen og skolevesenet, knyttet seg til lærerne. ”At endog de bedste Skoleindretningers Værd maae staae og falde med duelige eller uduelige Skolelærere, er vel neppe nogen Tvivl underkastet”, som lærer ved Odense skole, Søren Bloch, skrev i *Minerva*.¹³³ Regjeringen hadde fra 1789 satt i gang med opprettelsen av såkalte skolelærerseminarier, først i nærheten av København og senere rundt omkring i rikene, deriblant i Tønsberg. Det var ifølge skribentene viktig å få institusjonalisert utdannelsen på en slik måte, fordi yrket i samtiden var noe man tok på seg som en forberedelse til det å få et kall. Bloch angrep ”den uheldige Idee, at Opdragelse og Underviisning er et underordnet Fag, en Forberedelse, et Arbeide, hvortil enhver, som kun forstaaer den Videnskab, han skal docere, besidder Duelighed nok.”¹³⁴ Dermed fikk man ikke tak i egnede og motiverte lærere. De manglet kunnskap i de nødvendige ”vitenskapene” og de var først og fremst drevet av et ønske om avansement og mat på bordet. For å bøte på sistnevnte problem ønsket man også å heve skolelærerens materielle kår og sosiale status. Som pastor i Trondheim, Fredrik Bech, skrev: ”Duelige Mænd vilde kappes med hinanden om at beklæde disse Embeder, naar de derved kunde vinde den Løn og Hæder, deres Flid og

---

¹²⁹ Dette har også blitt påpekt på et mer overordnet plan, se Outram 2005, s. 95

¹³⁰ Se over, note 121

¹³¹ Boye, *Om Skolevæsenet*, s. 217

¹³² Olsen, *Opdragelsesvæsenet*, s. 27

¹³³ S. N. J. Bloch, ”Om Forberedelsen til Skoleembeder”, *Minerva*, Bind 4, 1798, s. 249

¹³⁴ Bloch, *Om Forberedelsen til Skoleembeder*, s. 255

Retskaffenhet fortiente.”¹³⁵ Alle disse grepene var viktige fordi de ville sørge for skolelærere som var i stand til å håndtere frihet, gjøre fornuftig bruk av den og tilpasse undervisningen etter barna. Som Bech skrev: ”Kundskaber maae den offentlige Skolelærer besidde, men endnu mer Klogskab og Erfaring, og den Kunst at meddele dem, eftersom de forskjellige Tilfælde kræve det.”¹³⁶ Lærerne skulle altså lære å bli mer selvstendige. De skulle kunne arbeide for det allmenne beste uten tvang.

På det overordnede plan synes det på bakgrunn av mitt materiale å ha vært stor grad av enighet omkring forslagene til skolereformer. En skribent våget likevel å stille spørsmål ved hensiktsmessigheten av vidtgående endringer, i dette tilfelle når det gjaldt de latinske skolene. Skribenten refererte ironisk til ”vore nyere Opklarere” og hevdet: ”Fra Skolerne bør ikke ventes unge Mennesker, fuldproppede med alskens Viisdom, men allene saadanne, hos hvilke Grunden er lagt, saavel i Videnskaber som Sprog, hvorpaa der siden ved Academiet kan bygges.”¹³⁷ For de nevnte skolereformatorene var dette selvsagt en rød klut. Det var nettopp et slikt snevert standsinnrettet skolevesen de ville vekk fra. Knud Rahbek gikk da også raskt i rette med skribenten i neste nummer av *Minerva*. Han tilførte imidlertid ingen nye argumenter til debatten. Hans innlegg var en bekreftelse av, og bekjennelse til, opplysningens reformbestrebelse.¹³⁸

Frihet, universitet og opplysning

De som i mitt materiale engasjerte seg i kampen for et norsk universitet på 1790-tallet, synes i stor grad å ha gjort det på bakgrunn av oppfatninger på linje med de som kom til uttrykk i forsøkene på å reformere skolevesenet. Ikke alle som skrev om saken gikk inn på hvorfor et universitet var viktig. Noen var mest opptatt av de praktiske aspektene knyttet til beliggenhet og finansiering. Selv en av få kritiske røster påpekte imidlertid at nettopp opplysningsperspektivet var det viktigste i hele bestrebelsen.¹³⁹ Jens Henrik Strøm formulerte det hele enda klarere: ”Det giælder intet mindre, end at giøre et heelt Folk baade oplyst og lykkelig, og at stemme dets Maade at tænke og handle paa, overens med det almindelige

---

¹³⁵ Se F. J. Bech, ”Publicums og den offentlige Skolelærers giensidige Fordringer”, *Minerva*, Bind 4, 1789, s. 27; Se også Olsen, *Opdragelsesvæsenet*, s. 11f

¹³⁶ Bech, *Publicums og den offentlige Skolelærers*, s. 19; Se også Bloch, *Om Forberedelsen til Skoleembeder*, s. 265

¹³⁷ Anonym, ”Nogle Tanker angaaende de latinske Skolers Forandring”, *Minerva*, Bind 4, 1794, s. 146

¹³⁸ Rahbek, *Noget mer om de latinske Skoler*, s. 330-343

¹³⁹ Anonym, ”Noget om Universitetet i Norge”, *Minerva*, Bind 4, 1793, s. 364

Bedste.”¹⁴⁰ Koblingen til reformene av skolevesenet i Danmark var for samme skribent også tydelig:

Det Heeles Vel beroer saa meget paa alle Deeles Form ved Opdragelsen, at ingen enkelt Person, end sige Stand, derfra maae være udelukt. Af alle Statens Lemmer derimod at danne saa fornuftige og dydige Mennesker, at de tillige hver i sin kreds kunne være nyttige Borgere, bliver Hovedpligt saa vel ved høie som lavere Læreanstalter, i hvilke sidste Planen allerede skulde være lagt, som hine videre vilde udføre.¹⁴¹

I ansøkningsen til kongen, som ble trykt i *Hermoder*, kom det samme til uttrykk i en heller underdanig appell: ”Naar et mer oplyst, men derfor og dydigere, men derfor og mer kraftfuldt og kjækkere Folk adlyde Deres Majestæts Love og Befalinger, skulde det give Deres Majestæts Krone en større Glands”.¹⁴² Også på universitetet skulle man lære å innse enheten mellom sin egen og fellesskapets interesser.

Nettopp fordi et universitet i Norge var en sak som for opplysningsmennene så innlysende sto i ”nøie Forbindelse med det almindelige Bedste”, var nok forventningene desto større. En eller annen form for høyere læreanstalt ble regnet for et viktig tegn på kultur. Som det ble skrevet: ”Ere Kunster og Videnskaber Midler til menneskelig Lyksalighed: danne disse saa meget forstand og Hierte som hine forøgte Livets Behageligheder, hva Under, at begge i de meest oplyste Folk tillige fandt de meest ivrige Dyrkere.”¹⁴³ Mangelen på et universitet i Norge var derfor åpenbart sårt for mange. Som C. F. Hagerup poengterte i 1788: ”Længe var Norge det eneste Kongerige blant slebne Riger, som savnede denne dyrebare Skat.”¹⁴⁴ Det syntes da også, som han i en annen artikkel påpekte, ”at være billig, at et folk, som det Norske, fortiene at være saa lykkelig som det kunde blive, allerminst burde det savne den vigtige Indflydelse, som Videnskaberne have paa et Folks Lyksalighed”.¹⁴⁵ Samme skribent var ikke sen om å forsikre om at det jo også var et spørsmål om å sikre ”gode, oplyste og vindskibelige Borgere”.¹⁴⁶ Man kunne sågar gå lenger og slå fast at det å ”bekymre sig om Forbedring i Landets Tilstand, uden at sørge for en anden i beboernes Tænkemaade, er at begynde bag fra.”¹⁴⁷

---

¹⁴⁰ Jens Henrik Strøm, ”Noget om et Academie i Norge”, *Minerva*, Bind 1, 1790, s. 5

¹⁴¹ Strøm, *Noget om et Academie i Norge*, s. 5

¹⁴² Bernt Anker m. fl., ”Fra Committeet for den norske Høiskole til Publikum”, *Hermoder*, Nr. 2, Bind 1, 1795, s. 107

¹⁴³ Strøm, *Noget om et Academie i Norge*, s. 1

¹⁴⁴ C. F. Hagerup, ”Tale holden i det Kgl. Norske Videnskabers Selskab i Tronhiem”, *Minerva*, Bind 2, 1789, s. 215

¹⁴⁵ C. F. Hagerup, ”Brev fra en Ven i Tronhiem til sin Ven i Kjøbenhavn”, *Minerva*, Bind 4, 1788, s. 341

¹⁴⁶ Hagerup, *Brev fra en Ven*, s. 337

¹⁴⁷ Strøm, *Noget om et Academie i Norge*, s. 25

På samme måte som når det gjaldt skolevesenet, ble universitetssaken et spørsmål om å sikre institusjoner som kunne virke på menneskenes tenkemåte, det vil si å opplyse dem om enheten mellom enkeltmenneskets lykksalighet og det allmenne beste, slik at de hver for seg ville arbeide til dette formålet uten tvang. For at det skulle skje, måtte imidlertid myndighetene løsne grepet og slippe vitenskapen fri. I forlengelsen av de danske oppdragelsesreformatorenes ønsker om et friere og mindre standsbundet skolevesen, argumenterte de norske patriotene for en friere adgang til kunnskap og opplysning. En slik tenkemåte viste seg for eksempel da Hagerup i 1788 uttrykte håp om at kronprinsen, i forbindelse med sitt besøk i Norge, ville heve ”de tunge Trældoms Lenker”, som ”han selv tilstaaer at hvile paa vor videnskabelige Forfatning.”¹⁴⁸ Med referanse til opphevelse av kornmonopolet sies det samme i ansøkingen til kongen: ”Faderligen har deres Majestæt lettet Adgangen til Næring for Deres Norske Undersaatter ved Kornhandelens Frigivelse; ligesaa faderligen vilde Deres Majestæt nu ogsaa lette Adgangen for os til Kundskab og Lys!”¹⁴⁹ Det var med andre ord på tide at man også gikk inn for ”Ophævelse af det lærde Monopol”.¹⁵⁰ Pram fremhevet at det å tillate et universitet i Norge vil fremme konkurranse blant de lærde, og slik komme vitenskapen til gode: ”Concurrencen til denne Hæder, lettet, blev større og almindeligere; naar den under Kundskabernes almindeligere Udbredelse, i Kienderes vægtige Paaskiønnen fik den kraftige Opmuntring”.¹⁵¹ Denne begrepsbruken bunnet i en tanke om at ”Frihed er det stærkeste Drivefjær i alle menneskelige Handlinger; at bringe den i Bevægelse og Virksomhed, bliver allevegne, men helst i Lærdoms=Riget, nødvendig.”¹⁵²

Det bemerkelsesverdige og historisk sett nye her viser seg i sammenligning med Kasper Eskildsens studie av reformene ved København Universitet i første halvdel av 1700-tallet.¹⁵³ Eskildsen påpeker nettopp hvordan kongemakten søkte undertvingelse og kontroll av de lærde ved universitetet. Deres lojalitet skulle rettes innover mot kongen og ikke utover mot de lærdes republikk, og deres pretensjoner om enerett når det gjaldt fortolkning av jordiske fenomener innenfor rammen av Guds skaperverk, måtte underordnes ambisjonen om å bidra til kongens dennesidige forbedringsorienterte målsettinger. Det skulle kort sagt skapes en vitenskap for kongen. Opplysningsmennene på 1790-tallet presenterte en radikalt annerledes visjon, hvor nettopp frihet skulle skape orden. En desentralisering av opplysningskildene var

¹⁴⁸ Hagerup, *Brev fra en Ven*, s. 325

¹⁴⁹ Anker m. fl., *Fra Committeeet for den norske Høiskole*, s. 105

¹⁵⁰ Strøm, *Noget om et Academie i Norge*, s. 25

¹⁵¹ Christen Pram, ”I Anledning af Forslaget om en Høiskoles Oprettelse i Norge”, *Minerva*, Bind 2, 1793, s. 251

¹⁵² Strøm, *Noget om et Academie i Norge*, s. 17

¹⁵³ Eskildsen 1999, spesielt s. 57-90

avgjørende for at den enkelte skulle la seg påvirke, og internalisere den nødvendige harmoniforestillingen, slik at vedkommende kunne arbeide uten tvang til det allmenne beste. Det var snakk om en alternativ ordensstrategi, hvor staten fortsatt hadde en viktig rolle, men hvor den enkelte borger likevel ble tillagt større vekt.

Ikke ulikt det ene kritiske innlegget om reformene av det danske skolevesenet, kom det til uttrykk innvendinger også mot et norsk universitet. Både Niels Treschow og en anonym skribent hevdet et universitet var en form for lærd luksus, som det ikke var noe grunnlag for i Norge. De mente det var tilstrekkelig med et i København. Ifølge Knut Rahbek, som raskt gikk i rette med Treschow, var det imidlertid ”ikke denne aandelige Luxus, men blot den gavnlige Sielenæring Oplysning, et Universitet fornemmelig skulde fremme”.¹⁵⁴ Han siterte og sluttet seg til Hans Møller, som nettopp mot Treschow skal ha innvendt at universitetet mer skulle være ”en Planteskole for oplyste og indsigtfulde Borgere, end en Høiskole for egentlig Lærde”.¹⁵⁵ Som skolevesenet for øvrig, skulle det norske universitetet danne allmennyttig innstilte borgere med den nødvendige skolering i vitenskapene. Universitetet skulle først og fremst være en praktisk opplysningsinstitusjon.

Opplysningens grenser

I diskusjonen om de danske skolereformene kom det til uttrykk en type kritikk av en så grunnleggende karakter at den fortjener å behandles spesielt. En rekke kantiansk inspirerte skribenter så i skolereformatorenes bestrebelser en form for utilbørlig paternalisme. Det var for dem snakk om en opplysning som gikk ut over sine grenser. Johan F. Wilh. Schlegel var kanskje den som fikk dette klarest frem i en kritikk av sterk statlig innblanding i oppdragelsesvesenet, trolig myntet særlig på dem som ville innføre internatskoler etter mønster av de tyske filantropiske seminarene.

Man paastaaer, at det er af største Vigtighed for Staten, at Ungdommen opdrages saaledes, at Staten tør love sig at erholde gode og duelige Borgere. De borgerlige Love, lægger man til, formaae lidet eller intet, med mindre Underviisning og Opdragelse tidlig har bibragt den Unge de Grundsætninger og den Tænkemaade, som Lovene og Statsforfatningen udfordre.¹⁵⁶

Mot dette innvendte han: ”Menneskene ere ikke til for Statens Skyld, men Staten for Menneskenes Skyld”¹⁵⁷ og han fulgte på med følgende knusende insinuasjon: ”I enhver vel

---

¹⁵⁴ Knud Rahbek, ”Meere om det norske Academie”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 45, Bind 1, 1793, s. 354

¹⁵⁵ Knud Rahbek, ”Om et norsk Academie”, *Den Danske Tilskuer*, Nr. 42 og 43, Bind 1, 1793, s. 338

¹⁵⁶ J. F. Wilh. Schlegel, ”Hvorvidt er Staten berettiget til at blande sig i Opdragelsesvæsenet?”, *Minerva*, Bind 3, 1789, s. 216

¹⁵⁷ Schlegel, *Opdragelsesvæsenet*, s. 216

organiseret og vel forvaltet Stat er Folkets og Regieringens Interesse den samme, fordi Regieringen er der kun et Middel til at befordre Folkets Vel. Hvor disses Interesse derimod ansees for adskilt, hvor Folkets Vel er Regieringens Vel underordnet, der er Despotisme.”¹⁵⁸ Schlegel beskyldte med andre ord skribentene for å argumentere for en despotisk statsmakt, idet de hevdet barneopdragelse var viktig for statssamfunnets stabilitet. De overga umistelige menneskerettigheter til staten og underordnet den enkeltes vel, statens beste. Her var han på linje med professor ved universitetet i Kiel, D. H. Hegewitsch, som hevdet. ”jeg veed, at der gives ikke faa, der holde det for en hverdags almindelig Tanke, at lade Menneskenes bedre Skjæbne hænge af den moralske Forbedring, ja, som endog aldeles tvivle om en saadan moralsk Forbedrings Muelighed.”¹⁵⁹ Selv understreket han betydningen av å ta hensyn til ”Menneskets moralske Natur”.¹⁶⁰ Vi var med andre ord allerede i utgangspunktet i besittelse av det nødvendige for å styre oss selv.¹⁶¹ Det var ikke behov for ytterligere oppdragelse.

Johan Ernst von Berger polemisererte også mot den iveren mange utviste for forbedring av oppdragelse og skolevesenet. Berger mente problemet lå hos makthaverne og ikke hos folkets manglende kunnskaper og uriktige begreper. Som Berger skrev: ”En fornuftig Opdragelse forudsætter fornuftige Opdragere, der er saadanne, som kiende Mennesket”.¹⁶² Berger mente oppdragelsen måtte ta utgangspunkt i ”Bevidsthed om det Nødvendige og Evige, uden hvilken Bevisthed al anden grundig Kundskab er en Uting”.¹⁶³ Det var på kantiansk vis snakk om å lære barna å kjenne betingelsene for videre tilegnelse av kunnskap, forutsetningene for det han med Fichte kalte vår ”uendelig Perfektibilitet”. Dette i motsetning til det å ”sørge for at opdrage Mængden til Velstand og sandselig Nydelse, eller til en underordnet Grad af Aandsdannelse”.¹⁶⁴ Ifølge Berger måtte vi fokusere på ”at opdrage de tilkommende Opdragere”.¹⁶⁵ Det vil si å få dem til å innse menneskets natur. Det nyttet ikke å forvente at fedre og lærere skulle oppdra barn, så lenge de ikke visste om ”de ere satte til at opdrage Mennesker, eller til at smedde brugbart Verktøi for fremmede Hensigter”.¹⁶⁶

---

¹⁵⁸ Schlegel, *Opdragelsesvæsenet*, s. 217

¹⁵⁹ D. H. Hegewitsch, ”Et Brev over Sandsynligheden om Menneskehedens tilkommende fuldkomnere Tilstand. Til Hr. Professor Eggers”, *Samleren*, 5. årgang, Bind 1, 1798, s. 289

¹⁶⁰ Hegewitsch, *Et Brev over Sandsynligheden*, s. 290

¹⁶¹ En lignende kritikk presenteres også i en oversatt anonym artikkel. Se Anonym, ”Om moralsk Opdragelse”, *Samleren*, 2. årgang, Bind 2, s. 265-302

¹⁶² Johan Ernst von Berger, ”Om de foregaaende Betingelser til en forbedret Nationalopdragelse, et Bidrag”, *Minerva*, Bind 2, 1795, s. 29

¹⁶³ Berger, *Nationalopdragelse*, s. 11

¹⁶⁴ Berger, *Nationalopdragelse*, s. 11

¹⁶⁵ Berger, *Nationalopdragelse*, s. 13

¹⁶⁶ Berger, *Nationalopdragelse*, s. 22

Det er viktig å presisere her at Schlegel, Hegewitsch, Berger og andre her ikke var motstandere av skolereformer *per se*. De reagerte imidlertid mot en del av de forestillingene som var knyttet til nødvendigheten av slike tiltak. Opplysningen kunne for dem tendere mot å bli en form for utilbørlig paternalisme, en unnskyldning for å reformere over hodene på borgerne. Deres kritikk viser hvordan standarden flyttet seg. For dem skulle det mindre til før monarken ble kalt despot. Skillet mellom stat og samfunn, enevelde og opinion, var her blitt langt tydeligere.

Oppsummering

Dette kapittelet har tatt for seg skribentenes forhold til de positive borgerlige friheter. Det har blitt argumentert for at de fleste skribentene ikke skilte klart mellom stat og samfunn. De var usikre på om samfunnssfæren var i stand til å styre seg selv, uten en sterk overordnet autoritetsinstans. Særlig tydelig var denne tendensen i forbindelse med odelsretten, men den kom også til uttrykk i diskusjonene om trykkefrihet, hvor svært mange skribenter først og fremst var opptatt av å påvise at den ikke truet statssamfunnets stabilitet. Tvert imot mente de at den på linje med et privilegium som odelsretten bidro til å hindre monarkiet i å forfalle til et despoti. Det har blitt understreket at det er en vesensforskjell her mellom denne måten å forsvare trykkefriheten på og de mer kompromissløse kravene om umistelige menneskerettigheter, som Collett, Bruun og Sveistrup fremmet i mitt materiale. Hos dem kom ikke trusselen lenger nedenifra. Det var statens mulighet til å begrense borgernes utfoldelse i samfunnssfæren som nå måtte innskrenkes.

I et slikt perspektiv har bestrebelsene for reformer av skole og universitetsvesenet også blitt analysert. For svært mange av skribentene var det snakk om et forsøk på å gjøre mennesket trygt for friheten. Den enkelte skulle opplyses og foredles inntil det innså den underliggende metafysiske enheten av staten og borgernes interesser. Slik ville både individet bringes nærmere sin egen lykksalighet og statsfelleskapet realisere det allmenne beste. Her protesterte imidlertid skribenter som Berger, Hegewitsch, Schlegel og andre, som mente mennesket var moralsk av natur og i utgangspunktet besatt det nødvendige for å styre seg selv. Bestrebelsene for reformer av skole- og universitetsvesenet fremsto for dem som en utilbørlig form for paternalisme. De representerte nå det opplyste eneveldets forsøk på å indoktrinere og forme befolkningen i sitt eget bilde.

Kapittel 6 Konklusjon

Hvilke grunner kan dansk-norske skribenter innenfor sin egen forståelsesramme fortsatt ha hatt for å støtte eneveldet i revolusjonstiåret? Hvordan kom utfordringen av disse oppfatningene og forestillingene til uttrykk, og hvordan bør de forstås, gitt at det ikke ble skapt noen bevegelse mot eneveldet i Danmark-Norge på 1790-tallet? Denne oppgaven har forsøkt å besvare disse problemstillingene ved å analysere den politiske tenkningen i et knippe sentrale dansk-norske opplysningstidsskrifter i et modernitetsteoretisk perspektiv.

Det har i denne sammenheng blitt lagt vekt på hvordan skribentene var i ferd med å utvikle en moderne historiebevissthet. De hadde en klar følelse av å leve i en ny tid, der det gjaldt andre krav enn før. De historiserte statsmaktens opphav og kirkens læresetninger, deriblant arvesyndslæren, og argumenterte for at bruk av tvang, list og makt hørte fortiden til. I samtiden mente de at frihet og menneskerettigheter måtte respekteres. Antagelsene som tidligere hadde hjemlet større grad av statlig maktbruk, ble nå eksponert som historiske produkter, som ikke kunne regnes for å si noe om menneskets natur. Det hele var i større grad enn før opp til oss. Politikken grunnleggende spilleregler hadde endret seg. Ikke desto mindre insisterte fortsatt mange på at det fantes en underliggende harmoni mellom statens og borgerens interesser. Den enkeltes lykkosalighet gikk opp i det allmenne beste. Følgelig var det å tilstå mennesket frihet til å søke sin egen lykke også i statens interesse. Mange av skribentene skilte ennå ikke bevissthetsmessig mellom stat og samfunn. Målet var konsensus og harmoni.

Til tross for troen på en underliggende metafysisk frihet som forente den enkeltes lykkosalighet og det allmenne beste, hersket det usikkerhet omkring hvorvidt mennesket, overlatt til seg selv, ville være i stand til å gjøre fornuftig bruk av friheten. Dette gjenspeilet seg i skribentenes opplysningsbegrep, som hadde et klart intellektualistisk preg. Mennesket skulle dannes, gis kunnskaper og innsikt, slik at det ble i stand til å innse enheten av sine egne og fellesskapets interesser. Begrepet hadde med andre ord et klart paternalistisk potensial, som oppgaven har særlig sporet i diskusjonen om keiser Joseph II. Under inntrykkene fra revolusjonen i Frankrike ble denne problematikken aksentuert ytterligere. Usikkerheten knyttet til hvorvidt mennesket var i stand til å styre seg selv uten en sterk overordnet autoritetsinstans, kom særlig til uttrykk i forestillingene om opprørstilstandens fryktelighet og den republikanske styreformens tendens til splid og faksjonskamp. Hos Rahbek, Pram, Høst og Hennings var ambivalensen tydelig. De kunne ønske det revolusjonære Frankrike alt godt,

men utviste samtidig en betydelig pessimisme knyttet til franskmennenes situasjon. For Danmark-Norges del var det mest naturlige i et slikt perspektiv å legge vekt på behovet for et symbiotisk tillitsforhold mellom fyrste og folk, hvor frihet var fremherskende, men hvor staten aldri frasa seg retten til å stabilisere ved tvang. De støttet fortsatt det opplyste eneveldet.

Diskusjonene om keiser Joseph II og den franske revolusjon viste samtidig at andre tenkemåter var i ferd med å gjøre seg gjeldende. Det var en klar tendens, særlig i sistnevnte debatt, til å avfeie forestillingene om naturlige hindringer som gjorde mennesket ute av stand til å styre seg selv. Ifølge Malte Bruun skyldtes den franske republikks problemer aristokrater og utenlandske makters innblanding. Det var de historiske omstendighetene som skapte problemene, ikke mennesket natur. Følgelig var de i større grad håndterlige. De kunne løses politisk. For skribenter som Bruun og A. G. F. Rebmann var nå det umulige blitt mulig. Teori kunne gjøres om til praksis. I forlengelsen av slike oppfatninger lå en insistering på at frihet måtte komme før opplysning, at det ikke lenger var rom for fyrstens landsfaderlige nåde, at menneskerettighetene var medfødte og umistelige og at forholdet mellom stat og borger måtte baseres på rettferdighet, ikke lykksalighet og allmennvel. Innflytelsen fra Immanuel Kants filosofi har i denne sammenheng blitt fremhevet som en katalysator for å utvikle en mer kompromissløs liberal talemåte knyttet til forholdet mellom stat og samfunn. For en rekke skribenter kom ikke lenger trusselen nedenifra, fra folket. Det var styreformene, eneveldet, som nå var blitt et hinder for stabilitet og orden. Hos en skribent som Collett kom da også dette klart til uttrykk.

Det har videre blitt antydnet hvordan denne kompromissløse liberale tenkemåten kunne kritiseres på et mer pragmatisk og konservativt vis av Johann Nikolaus Tetens, uten derved å legitimere eneveldig, vilkårlig styre. En slik mer ideologisk konservativ kritikk var imidlertid lite fremme i mitt materiale. I debatten om adelen var den sentrale spenningen knyttet til hvorvidt samfunnssfæren var i stand til å styre seg selv eller om det var behov for fyrstelige nådeshandlinger. Det dreide seg følgelig ikke bare om en ren kulturkamp eller et slags substitutt for kritikk av regimet. Skribentene var klar over at adelen var avhengig av monarken. Det var hans kontroll med æren, slik den kom til uttrykk i det fyrsteregisserte rangsamfunnet, de angrep. Ifølge skribentene var det ikke nødvendig å utnytte undersåttenes forfengeligheit for å skape orden. De ville avskaffe arveadelen og kvitte seg med hoffet, som de anså som en kilde til en fordervende kunstig forfengeligheit, som ville gjennomsyre hele samfunnet. Avhengigheten av fyrsten ville i siste instans også ramme hans undersåtter utenfor hoffets sirkel. Helt overbeviste om muligheten av forutsigbare meritokratiske ordninger var

imidlertid ikke alle skribentene. En viss ulikhet i rettigheter syntes for noen av dem fortsatt naturlig. Inspirert av særlig Rousseau og med bakgrunn i kritikken av nettopp adelens liv ved hoffet reagerte særlig Knud Rahbek på det moderne borgerlige samfunn og tendensen også der til å leve gjennom andre, til å tilpasse seg publikum, markedet eller selskapslivets forventninger. Han var på ingen måte overbevist om samfunnssfærens evne til å styre seg selv.

Den samme spenning har oppgaven også sporet i diskusjonene om de positive borgerlige friheter til fritt å kunne dyrke sin religion, drive sin handel og diskutere offentlig, samt i debatten om reformer av skole- og universitetsvesenet. Odelsretten ble forsvart som et nødvendig privilegium for å opprettholde orden og realisere det allmenne beste, mens det ble forsikret om at trykkefrihet og religionsfrihet ikke truet stabiliteten, men tvert imot bidro til å rive sløret av aristokratene, besjele borgerne med fedrelandskjærighet og avdekke sannheten. I forbindelse med bestrebelsene for å reformere skole- og universitetsvesenet ble det på lignende vis lagt på vekt på hvordan arbeidet skulle bidra til å fremme både den enkeltes lykkosalighet og det allmenne beste. For mange av skribentene var utdannelse den foretrukne måten å gjøre mennesket trygt for friheten. Bestrebelsen var i en viss forstand emansipatorisk, i og med at målet var den enkeltes større frihet og lykke. Samtidig var det et underliggende premiss at individet skulle læres opp til å innse enheten av sin egen og fellesskapets interesser. Det ble ikke antatt å være noen egentlig konflikt, utover hva manglende innsikt kunne føre til. Dette var da også hva kantiansk inspirerte skribenter som Johan F. W. Schlegel, Johan Ernst von Berger og Diedrich Hegewitsch reagerte på. De oppfattet reformene å være motivert av en utilbørlig paternalisme, et forsøk på å indoktrinere frie mennesker og gjøre dem til lydige undersåtter. På lignende vis ble da også til dels næringsfrihet, men særlig trykkefrihet og religionsfrihet, forlangt som betingelsesløse menneskerettigheter. Det var ikke et spørsmål om de var til nytte og bidro til det allmenne beste. Staten hadde ingen rett til å innskrenke dem. For skribenter som Bruun og Collett utgjorde ikke slike rettigheter noen trussel mot orden. De regnet mennesket for å være i stand til å styre seg selv.

Historiografisk sett innebærer dette at oppgaven har brodd i to retninger. For det første har det vært viktig å utfordre de i sekundærlitteraturen utbredte forestillingene om hva som var årsaken til mangelen på konstitusjonelle eller demokratiske ytringer i revolusjonstiårets dansk-norske offentlighet. Det har som vist i innledningen vært vanlig her å henvise til bakenforliggende årsaker, særlig kongetroskap, fornuftsmessig kalkulasjon eller umodenhet, servilitet og provinsialitet. Poenget i denne oppgaven har ikke vært å avvise at en

følelsmessig tilknytning til monarken og pragmatiske nyttemessige avveininger kan ha gjort seg gjeldende, ei heller å fremheve noen av skribentene som store politiske tenkere. Imidlertid vil jeg hevde at slike forklaringer ikke yter skribentene rettferdighet. De har et klart teleologisk drag og synes å implisere at deres tekster, det de faktisk skrev, ikke er verdt å konsultere. Denne oppgaven mener å ha vist at dersom man forsøker å lese debatten som foregikk i tidsskriftene uten å skjele for mye til vår tids politiske oppfatninger, fremtrer et langt mer nyansert bilde. Det foregikk en diskusjon hvor skribentene presenterte grunner som synes fremmede for oss i dag, men som innenfor deres egen forståelsesramme var rasjonelle. Maktmekanismene som støttet opp om eneveldet i skribentenes bevissthet, var ikke bare knyttet til regimets sanksjonsmuligheter. De kom også til uttrykk i skribentenes oppfatninger og forestillinger.

Dette innebærer mer spesifikt at jeg også mener at Seips tese om det opinionsstyrte eneveldet er problematisk. Sentrale skribenter som Birckner, Hennings, Rahbek og Pram var alle opptatt av at statsmakten måtte føre en tidsmessig politikk, i henhold til folkets kultur og opplysning, og de kunne godt advare mot hva som ville skje dersom styret avvek fra en slik kurs. Det er imidlertid noe annet enn å hevde at politikken må speile folkets subjektive interesser, slik de kom til uttrykk i pressen. Antagelsen var, som Henrik Horstbøll også har påpekt,¹ at det ikke eksisterte noen egentlig konflikt mellom den enkeltes lykksalighet og det allmenne beste, utover hva manglende innsikt kunne føre til. Det var som bidragsytere til avdekkingen av denne underliggende harmonien, disse skribentene oppfattet sin rolle. De var konsensus- og sannhetsorienterte. De stilte ikke ubetingede krav. Dette hang som vist videre sammen med en tendens mot paternalisme og usikkerhet knyttet til hvorvidt folket til en hver tid visste sitt eget beste. Så lenge det slik var uvisst om mennesket var i stand til å styre seg selv, kunne ikke opinionen tenkes retningsgivende for politikk. Seip skal imidlertid ha medhold i at det fantes skribenter i revolusjonstiåret som tok steget helt ut og argumenterte for at statsmakten måtte føye seg etter opinionen, deriblant særlig Peter Collett. Det inntraff hos enkelte et klart skille mellom stat og samfunn. Likevel synes det på bakgrunn av mitt materiale ikke å ha vært snakk om en så allment utbredt oppfatning som Seip gir inntrykk av. Ved å generalisere slik han gjør, går han glipp av den helt sentrale historisk betingede spenningen som preget revolusjonstiårets dansk-norske politiske debatt.

Dermed er jeg kommet til oppgavens andre viktige historiografiske poeng. Helt siden Edvard Holm har det blitt påpekt i sekundærlitteraturen at det fantes oppfatninger som pekte

---

¹ Horstbøll 1987, s. 42

ut over eneveldet. I den senere tid har særlig Lars Kruse bidratt til å understreke at så var tilfelle. Likevel har det bare i begrenset grad blitt gått nærmere inn på hvor de relevante endringene i de politiske talemåtene skjer, hva det er som utfordres. Å tydeliggjøre dette har vært denne oppgavens andre hovedmålsetting. Det har blitt gjort ved å undersøke hvordan de tidligere avdekkede oppfatningene, som støttet opp under eneveldet, ble utfordret. I så måte har det blitt understreket hvordan det ble hevdet frihet måtte komme før opplysning, hvordan menneskerettighetene ble forlangt mer kompromissløst, hvordan monarkens mulighet til å benåde og utdele gunstbevisninger ble begrenset og hvordan det å sørge for rettferdighet og ikke borgernes lykksalighet var statsmaktens hovedansvar. Hos skribenter som Collett, Bruun, Berger, Collin og Gamborg kom ikke lenger trusselen nedenifra, fra folket. Det var nå langt tydeligere at styreformen, eneveldet, var blitt til et hinder for stabilitet og orden.

Eneveldet og en politikkforståelse i endring

Sammenfattet kan denne oppgavens historiografiske brodd oppsummeres i en insistering på politikkenes historisitet. Fortidige oppfatninger av politikk var ikke nødvendigvis som våre. Analysen bør begynne med en antagelse om annerledeshet. Dette har vært særlig viktig understreke, fordi det på et overordnet plan har blitt argumentert for at utviklingen av mer enevoldskritiske, liberale synspunkter sto i sammenheng med en grunnleggende endring av selve politikkforståelsen, oppfatningene av politikkenes vesen og mål. Utfordringen av argumentene som støttet opp under eneveldet innebar at det ble stilt spørsmål ved en politikkforståelse, oppsatt på å realisere en underliggende metafysisk orden ved å motvirke historisk endring og holde staten stabil i tid. Det var snakk om en bevegelse vekk fra politikk som stabilitetsbestrebelse.

Utgangspunktet i denne sammenheng har vært Kosellecks teori om hvordan det sene 1700-tall, som en del av perioden han kaller *Sattelzeit*, var preget av en raskt økende endringstakt. Oppgaven har forsøkt å få frem hvordan dette kom til uttrykk i en temporalisering av skribentenes virkelighetsoppfatning. Det vil si hvordan de utviste tegn på en fremvoksende historisk bevissthet, hvordan de historiserte, og i økende grad tenkte i form av historisk utvikling. Kort sagt, hvordan historisk endring ufarliggjøres ved å fremstilles menneskeskapt og håndterlig, hvordan man i økende grad begynner å forestille seg at mennesket kan styre seg selv uten en sterk overordnet autoritetsinstans etter hvert som naturlige hindringer, som for eksempel arvesynden, fremsto stadig mer som kunstige, historiske produkter. På denne måten ble det skapt et grunnlag for politisering, forstått som mer betingelsesløse krav mot statsmakten. Det å ta parti og involvere seg fremsto ikke lenger

som en like stor trussel mot stabiliteten som før. Selve stabiliseringsutfordringen var blitt mindre formidabel. Eneveldets ordensbestrebelse, enten det var rangforordninger, næringsmessige privilegier eller begrensinger i trykkefriheten synes i økende grad å være unødvendige og i siste instans urettferdige. Det oppsto et skille mellom stat og samfunn, idet samfunnssfæren ble tenkt å ha i seg prinsippene for bevegelse og selvkontroll. Statsmakten behøvde ikke lenger å skape orden. Dermed var politikken langt på vei forvandlet til noe annet. Den dreide seg ikke lenger om å motvirke historisk endring og holde statssamfunnet stabilt i tid. Det var ikke lenger snakk om å realisere en underliggende metafysisk orden som forente den enkeltes lykksalighet og det allmenne beste. Offentlighetens ambisjon ble i en viss forstand justert ned. Idealer med totaliserende pretensjoner knyttet til menneskets natur og Guds vilje ble forsøkt holdt utenfor politikken. Med samme begrep som ble brukt innledningsvis i denne oppgaven, avmystifisering, kan den tyske sosiologen Max Weber sies å ha illustrert hva dette dreide seg om, i det han hevdet:

Es ist das Schicksal unserer Zeit, mit der ihr eigenen Rationalisierung und Intellektualisierung, vor allem: Entzauberung der Welt, daß gerade die letzten und sublimsten Werte zurückgetreten sind aus der Öffentlichkeit, entweder in das hinterweltliche Reich mystischen Lebens oder in die Brüderlichkeit unmittelbarer Beziehungen der Einzelnen zueinander.²

Politikken var nå blitt overlatt til oss, som et redskap for å styre en historisk utvikling på bakgrunn av rent subjektive interesser. Den måtte føres i historien, ikke som et forsøk på å unnslipe den. Det utviklet seg moderne politiske ideologier, strategier for å håndtere grunnleggende uenighet og styre en historisk utvikling. I denne oppgaven har særlig synspunkter som peker mot liberalismen, kalt modernitetens politiske teori,³ blitt fremhevet. Det er snakk om en ideologi som forsøker å ikke å ta stilling til ulike oppfatninger av hva som er det gode liv. Den er med vår tids fremst liberale teoretiker, John Rawls, ”political, not metaphysical”, og begynner med antagelsen om mangfoldets faktum.⁴ Rettferdighet er derfor, som Collett, Collin, Berger og flere andre i mitt materiale understreket, grunnleggende sett politikken oppgave, ”justice is the first virtue of social institutions”, for å sitere Rawls’ åpningssetning fra hans bok *A Theory of Justice*.⁵ Et konservativt tilsvarende, på linje med hva Tetens artikulerte i mitt materiale, ville mot dette innvende at mennesket uunngåelig ble formet av sine omgivelser, at det var umulig å bli enig om slike abstrakte rettferdighetsprinsipper og at utviklingen måtte styres og uenighet håndteres ved hjelp av

---

² Weber 1985, s. 612

³ Se for eksempel Gray 1995, s. 85

⁴ Rawls 1996, s. 10

⁵ Rawls 1999, s. 3

nedarvede tradisjoner. I begge tilfeller er likevel utgangspunktet det samme. Det finnes ingen overordnede metafysiske standarder å realisere.

Sammenhengen mellom eneveldet og denne endringen av selve politikkforståelsen er åpenbart kompleks, men det kan likevel synes som styreformens tradisjonelle legitimitetsgrunnlag på dette punktet var i ferd med å gå i oppløsning. At eneveldet vanskelig lot seg innpasse i en moderne ideologisk politikkforståelse med vekt på håndtering av uenighet og styring av en historisk utvikling. Man kan tenke seg en konservativ legitimering av eneveldet, som en nedarvet styreform, med vekt på et byråkrati som styrer ved hjelp av hevdvunne normer og regler, men da synes også rommet for virkelig eneveldig styre, for fyrstelig gunst og nåde, å være betraktelig begrenset. Kanskje var det slike mekanismer som bidro til å opprettholde eneveldet frem til 1848 i Danmark? Den betydningen man har tillagt romantikkens organiske statstenkning, som bakgrunn for den konservative holdning man har ment å finne i det danske borgerskapet i de første tretti årene av 1800-tallet, kan tydet på det.⁶ Det danske eneveldets mer autoritære opptreden utover i restaurasjonsperioden kan på den annen side tolkes som et signal om at styresettets legitimitetsgrunnlag var under utfordring. For Norges del kan sammenhengen mellom enevelde og politikkforståelse intuitivt synes å passe bra, med tanke på hvordan styreformens i 1814 ble avløst av en konstitusjonell og til dels demokratisk forfatning. Svært mange av eidsvollsmennene hadde da også gjennom studier bakgrunn fra København i revolusjonstiåret og slik direkte kontakt med den utviklingen oppgaven har skildret. Et tidsskrift som *Minerva* hadde samtidig de norske byene som sitt største avsetningsområde etter hovedstaden. Det er uansett ikke meningen å gi noen monokausal, bevissthetsmessig forklaring på hvordan eneveldet opprettholdt seg i tidlig moderne tid, og hvorfor styreformens i Vest-Europa utover på 1800-tallet måtte vike for konstitusjonelle og demokratiske regimer. At det likevel dreier seg om en viktig og interessant forbindelse, som det er verdt både å spekulere omkring og empirisk undersøke, håper oppgaven å ha fått frem. Revolusjonstiåret var en brytningstid, med grunnleggende endringer i måten det ble tenkt omkring politikk, også i Danmark-Norge.

---

⁶ Fjord Jensen 1983, s. 611; Skovgaard-Petersen 1985, s. 166

Kilder

Den Danske Tilskuer, Redaktør Knud Rahbek, København, utkom to ganger i uken, 2 bind per år, totalt 16 bind, 1791-1799

Hermoder, Redaktør Frederik Schmidt og Jacob Rosted, Christiania, utkom med ujevne mellomrom i totalt ni nummer, totalt 5 bind, 1795-1800

Minerva, Redaktører Christen Pram (1785-1793), Knud Rahbek (bisto Pram inntil han avløst ham i 1793. Redaktør til 1799), Peter Collett (medredaktør 1797-1799), København, utkom en gang i måneden, 4 bind per år, totalt 56 bind, 1785-1799

Politisk og Physisck Magazin, mest af udenlandsk Læsning, Redaktør Rudolph Buchhave (1793-1796) og Christian Carl Boeck (1797-1799), København, utkom en gang i måneden, 2 bind per år, totalt 14 bind, 1793-1799

Samleren, Redaksjon (usikkert) Malte Bruun og Otto Horrebow (1794-1796), Christian Klingberg (1796-1798), F. C. Stub (1797-1798), København, utkom en gang i måneden, 2 bind per år, totalt 8 bind, 1794-1798

Litteratur

Amundsen, Arne Bugge og Henning Laugerud (2001), *Norsk fritenkerhistorie 1500-1850*, Oslo, Humanist Forlag

Anderson, M. S. (2000), *Europe in the Eighteenth Century*, Fourth Edition, London, Longman

Bailyn, Bernhard (1968), *The Ideological Origins of the American Revolution*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press

Bartholdy, Niels G. (1971), "Adelsbegrebet under den eldre enevælde", (Dansk) *Historisk Tidsskrift*, 12, V, 577-648

Baumer, Franklin L. (1977), *Modern European Thought. Continuity and Change in Ideas*, New York, Macmillan

Beiser, Fredrick (1987), *The Fate of Reason. German Philosophy from Kant to Fichte*, Cambridge, Harvard University Press

Beiser, Fredrick (1992), *Enlightenment, Romanticism and Revolution. The Genesis of Modern German Political Thought*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press

Bjørn, Claus (1979), "Den jyske proprietærfejde", *Historie. Jyske Samlinger*, XIII, 1-70

- Bjørn, Claus m. fl. (red.) (2006), *Til det almindelige Bedste: Generalprokurør Christian Colbiørnsens lovbetænkninger 1789-1802*, København, Jurist- og Økonomforbundets forlag
- Björne, Lars (1995), *Patrioter och Institutionalist. Den nordiska rättsvetenskapens historia Del I Tiden före år 1815*, Lund
- Blanning, Tim (2002), *The Culture of Power and the Power of Culture. Old Regime Europe 1660-1789*, Oxford, Oxford University Press
- Bloch, J. (1893), "August Adolph Friedrich Hennings", i C. F. Bricka (red.), *Dansk Biografisk Lexikon. VII. Bind*, København, Gyldendalske Boghandels Forlag
- Bregnsbo, Michael (1991), "Clerical Attitudes towards Society in the Age of Revolution: Points of View on Government, Freedom, Equality and Human Rights in Danish Sermons, 1775-1800", *Scandinavian Journal of History*, 16, 1-25
- Claeys, Gregory (2007), *The French Revolution Debate in Britain. The Origins of Modern Politics*, New York, Palgrave Macmillan
- Cohn, Norman (2000), *Jakten på tusenårsriket. Millenaristiske sekter i middelalderens Europa*, Oslo, Humanist Forlag
- Conrad, Ingeborg Drejer (1991), *En analyse af udviklingen i den danske offentligheds syn på Den franske Revolution, samt pressens forhold til den danske statsmagt 1789-1799*, Historisk speciale, Odense Universitet
- Darnton, Robert (1984), *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*, New York, Random House
- Damsholt, Tine (2000), *Fædrelandskærlighed og Borgerdyd. Patriotisk Diskurs og Militære Reforme i Danmark i siste halvdel av 1700-tallet*, København, Museum Tusulanem
- Engelhardt, Juliannne (2004), *De patriotiske selskaber i den danske helstat, 1769-1814. Borgerskab, foreningssociologi og statstænkning*, Ph.d. avhandling, København Universitet
- Eriksen, Anne (2007), *Topografenes verden. Fornminner og fortidsforståelse*, Oslo, Pax Forlag
- Eskildsen, Kasper Risbjerg (1999), *Én Videnskab for Kongen. Den ældre enevældes lærdomsreformer & skabelsen af den danske oplysning*. Speciale i historie, København Universitet
- Eskildsen, Kasper Risbjerg (2005), "Den nordeuropæiske oplysning", *Fortid og Nutid*, 1, 25-

- Feldbæk, Ole (1982), *Tiden 1730-1814*, i Aksel E. Christensen (red.), *Danmarks historie*, bd. 4, København, Gyldendal
- Feldbæk, Ole og Winge, Vibeke (1991), "Tyskerfejden 1789-1790. Den første nationale konfrontation", i Ole Feldbæk (red.) *Et yndigt land 1789-1848*, bd. 2 av Ole Feldbæk (red.), *Dansk Identitetshistorie*, København, C. A. Reitzels Forlag
- Feldbæk, Ole (1992), *Den lange fred 1700-1800*, i Olaf Olsen (red.), *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, bd. 9, København, Gyldendal
- Feldbæk, Ole (1994), "For Norge, Kjæmpers Fødeland. Norsk kritikk og identitet 1770-1773", *Historisk Tidsskrift*, 1, 22-48
- Feldbæk, Ole (1998), *Nærhed og Adskillelse 1720-1814*, Bd. IV, *Danmark-Norge 1380-1814*, Oslo, Universitetsforlaget
- Fjord Jensen, Johan (1983), *Patriotismens tid 1746-1807*, i Johan Fjord Jensen, Morten Møller, Toni Nielsen og Jørgen Stigel (red.), *Dansk Litteraturhistorie*, bd. 4, København, Gyldendal
- Force, Pierre (2006), *Self-Interest before Adam Smith. A Genealogy of Economic Science*, Cambridge, Cambridge University Press
- Foucault, Michel (1999), *Seksualitetens historie I Viljen til viten*, Oslo, Pax Forlag
- Furet, François (1998), "The French Revolution Revisited", i Gary Kates (red.), *The French Revolution. Recent debates and new controversies*, New York, Routledge
- Gray, John (1995), *Liberalism*, 2. utg., Buckingham, Open University Press
- Gøbel, Erik (2000), *De styrede rigerne. Embedsmændene i den dansk-norske civile centraladministration 1660-1814*, Odense, Odense Universitetsforlag
- Habermas, Jürgen (2002) [ty. 1968], *Borgerlig Offentlighet*, Oslo, Gyldendal
- Hassing, Anders (2005), *Staten i hjertet. Jens Schelderup Sneedorffs patriotiske opdragelsesprosjekt*, Speciale i historie, København Universitet
- Hegel, G. F. W. (2006) [ty. 1821], *Rettsfilosofien*, Overs. av Dag Johnsen, Oslo, Vidarforlaget
- Hellmuth, Ekckhart (1985), *Naturrechtsphilosophie und bürokratischer Werthorizont*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht
- Hellmuth, Eckhart og Wolfgang Pierth (2002), "Germany, 1760-1815", i Hannah Barker og Simon Burrows (red.), *Press, Politics and the Public Sphere in Europe and North America 1760-1820*, Cambridge, Cambridge University Press
- Henningsen, Peter (1999), "Den bestandige maskerade. Standssamfund, rangsamfund og det 18. århundredes honnête kultur", (Dansk) *Historisk Tidsskrift*, 101, 2, 313-344

- Hirschmann, Alfred (1977), *The Passion and the Interests. Political Arguments for Capitalism before its Triumph*, Princeton, Princeton University Press
- Hochstrasser, T. J. (2000), *Natural Law Theories in the Early Enlightenment*, Cambridge, Cambridge University Press
- Holm, Edvard (1888), *Kampen om Landboreformene i Danmark i Slutningen af det 18. Århundrede (1773-1791)*, København
- Holm, Edvard (1975a) [1883], *Om det Syn paa Kongemagt, Folk og Borgerlig Frihed, der udviklede sig i den dansk-norske Stat i Midten af 18de Aarhundrede (1746-1770)*, København, Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie
- Holm, Edvard (1975b) [1885], *Nogle Hovedtræk af Trykkefrihedstidens Historie 1770-1773*, København, Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie
- Holm, Edvard, (1975c) [1888], *Den offentlige Mening og Statsmagten i den dansk-norske Stat i Slutningen af det 18de Aarhundrede (1784-1799)*, København, Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie
- Holmes, Stephan (1995), *Passions and Constraints. On the Theory of Liberal Democracy*, Chicago, Chicago University Press
- Holt, Rolf Jørgen (1968), *Robert Molesworth og hans bok "Account of Denmark as It was in the Year 1692": Et innlegg i den politiske strid i 1690- årenes England*, Hovedoppgave i Historie, Universitetet i Oslo
- Hont, Istvan (1987), "The language of sociability and commerce: Samuel Pufendorf and the theoretical foundations of the 'Four-Stages Theory'", i Anthony Pagden (red.), *The Languages of Political Theory in Early Modern Europe*, Cambridge, Cambridge University Press
- Horstbøll, Henrik (1987), "Enevelden, opinion og opposition", *Historie. Jyske Samlinger*, Ny række, XVII, 35-53
- Horstbøll, Henrik og Uffe Østergaard (1990), "Reform and Revolution. The French Revolution and the case of Denmark", *Scandinavian Journal of History*, 15:3, 155-180
- Horstbøll, Henrik (1992), "Civilisation og Nation 1760-1830", i Nanna Damsholt m. fl. (red.) *Danmarks Historie*, Bd. 10, *Historiens historie*, København, Gyldendal
- Horstbøll, Henrik (1996), ""Alting må skrives af enhver". Trykkefriheden som eksperiment i København i 1770'erne", i John T. Lauridsen og Margit Mogensen (red.), *København – porten til Europa: En antologi*, København, Det kongelige Bibliotek
- Horstbøll, Henrik (2005), "Mellom despoti og demokrati. Den schweiziske forbindelse: Roger, Mallet og Reverdil om den danske enevælde", *Fund og Forskning*, 42, 153-176

- Horstbøll, Henrik (2007), "Defending Monarchy in 18th Century Denmark-Norway", i Hans Blom m. fl. (red), *Monarchisms in the Age of Enlightenment. Liberty, Patriotism and the Common Good*, Toronto, Toronto University Press
- Israel, Jonathan (2001), *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*, Oxford, Oxford University Press
- Israel, Jonathan (2006), *Enlightenment Contested. Philosophy, Modernity and the Emancipation of Man 1670-1752*, Oxford, Oxford University Press
- Jantzen, A. (1890), "Peter Collett", i C. F. Bricka (red.), *Dansk Biografisk Lexikon. IV Bind*, København, Gyldendalske Boghandels Forlag
- Jespersen, Knud V. (1995), "The Rise and Fall of the Danish Nobility 1600-1800", i H. M. Scott (red.), *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, London, Longman
- Jørgensen, A. D. (1886), *Kongeloven og dens forhistorie*, Aktstykker, København, De Under Kirke- og Undervisningsministeriet Samlede Arkiver
- Kant, Immanuel (1795), *Zum Ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf*, Königsberg
[hentet 04.05.2008 fra: <http://www.philosophiebuch.de/ewfried.htm>]
- Kjærgaard, Thorkild (1973), *En undersøgelse af den offentlige kritikk af det danske enevælde 1789-1799, dens indhold, skrifternes antal, forfatternes sociale placering og hvilken læserkreds, de henvendte sig til*, upublisert prisavhandling, København Universitet
- Kjærgaard, Thorkild (1989a), *Danmark og den franske revolusjon*, København, Kongelige Bibliotek
- Kjærgaard, Thorkild (1989b), "The Rise of Press and Public Opinion in Eighteenth Century Denmark-Norway", *Scandinavian Journal of History*, 14:3, 215-230
- Klippel, Diethelm (1987), "Naturrecht als politische Theorie. Zur politischen Bedeutung des deutschen Naturrechts im 18. und 19. Jahrhundert", i Hans Erich Bödeker og Ulrich Herrmann (red.), *Aufklärung als Politisierung – Politisierung der Aufklärung*, Hamburg, Felix Meiner Verlag
- Klippel, Diethelm (1990), "The True Concept of Liberty. Political Theory in Germany in the Second Half of the Eighteenth Century", i Eckhart Hellmuth (red.), *The Transformation of Political Culture. England and Germany in the Late Eighteenth Century*, Oxford, Oxford University Press
- Koch, Carl Henrik (2003), *Dansk Opplysningsfilosofi 1700-1800*, København, Gyldendal

- Kopitzsche, Franklin (1992), "Altona – ein Zentrum der Aufklärung am Rande des dänischen Gesamtstaats", i Klaus Bohnen og Sven-Aage Jørgensen (red), *Der dänische Gesamtstaat. Kopenhagen, Kiel, Altona*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag
- Kornerup, Bjørn (1951), "Oplysningstiden 1746-1799", Bind 5:2 i Hal Koch og Bjørn Kornerup (red.), *Den Danske Kirkes Historie*, København, Gyldendal
- Koselleck, Reinhart (1988) [ty. 1958], *Critique and Crisis. Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society*, Cambridge; Massachusetts, MIT Press
- Koselleck, Reinhart (2004) [ty. 1978], *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*, New York: Columbia University Press
- Krogh, Thomas (1996), *Historie, forståelse og fortolkning, De historisk-filosofiske fags fremvekst og arbejdsmåter*, Oslo, Universitetsforlaget
- Krogh, Thomas (2005), "Idehistorie og modernitet eller: It was the Economy, Stupid", *Historisk Tidsskrift*, 1, 13-34
- Kruse, Lars (2005), *Die Französische Revolution im Spiegel der Kopenhagener Zeitschriftenpresse. Eigen- og Fremdbild der Pressfriheitszeit*, Rostock, Rostocker studien zur regionalgeschichte
- Langen, Ulrik (2005), *Revolutionens skygger. Franske emigranter og andre folk i København 1789-1815*, København, Linhardt og Ringhof
- Larsen, Stian (1999), *Med draging mot nord. Gerhard Schøning som historiker*, Hovedoppgave i Historie, Universitetet i Tromsø
- Linvald, Axel (1942), *Schultz Danmarks Historie: Vort Folks Historie gennem Tiderne. Skrevet af danske Historikere*, Aage Friis m. fl. (red), Bd. 4, København, Schultz
- Lohmeier, Dieter (1992), "Die Universität Kiel als Stätte der Aufklärung", i Klaus Bohnen og Sven-Aage Jørgensen (red), *Der dänische Gesamtstaat. Kopenhagen, Kiel, Altona*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag
- Markussen, Ingrid (1991), *Til skaberens ære, statens tjeneste og vor egen nytte: Pietistiske og kameralistiske idéer bag fremvæksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-tallet*, København, Institut for dansk Skolehistorie
- Melton, James Van Horn (2001), *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*, Cambridge, Cambridge University Press
- Molesworth, Robert (1977) [1694], *An Account of Denmark as it was in the year 1692*, København, Rosenkilde & Bagger

- Møller, Jens (1972a), "P. F. Suhms regeringsregler 1774: Statens grundstøtter – menneskerettighedserklæring – sprog og indfødesret", (*Dansk Historisk Tidsskrift*, 12 VI, 123-157
- Møller, Jens (1972b), "P. F. Suhms 'Euphron'. En nøgleroman med dens nøgler", (*Dansk Historisk Tidsskrift*, 12, VI, 495-514
- Nicolaisen, Christian (2002), *Frihed, Fornuft og Dyd. Udviklingen av et politisk-ideologisk oplysningsbegreb i Danmark-Norge 1740-1770*, Historisk speciale, København Universitet
- Nielsen, Fr. (1888), "Michael Gottlieb Birckner", i C. F. Bricka (red.), *Dansk Biografisk Lexikon. II. Bind*, København, Gyldendalske Boghandels Forlag
- Outram, Dorrinda (2005), *The Enlightenment*, Cambridge, Cambridge University Press
- Palmer, R. R. (1959), *The Age of the Democratic Revolution. A Political History of Europe and America, 1760-1800*, 2 Bind, Princeton, Princeton University Press
- Petersen, Morten (2003), *Oplysningens gale hund – Niels Ditlev Riegels. Oprører, kirkehader & kongeskænder 1755-1802*, København, Aschehoug
- Pocock, J. G. A. (1972), *Politics, Language and Time. Essays on Political Thought and History*, London, Methuen
- Pocock, J. G. A. (1977), *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*, Princeton, Princeton University Press
- Pocock, J. G. A. (1985), *Virtue, Commerce and History. Essays on the History of Political Thought, chiefly in the eighteenth century*, Cambridge, Cambridge University Press
- Porter, Roy (2000), *Enlightenment: Britain and the Creation of the Modern World*, Oxford, Oxford University Press
- Rawls, John (1996) [1993], *Political Liberalism*, New York, Columbia University Press
- Rawls, John (1999) [1971], *A Theory of Justice*, Revised Edition, Oxford, Oxford University Press
- Riley, Patrick (1973), "How Coherent is the Social Contract Tradition?", *Journal of the History of Ideas*, Vol. 34, No. 4
- Rorty, Richard (1989), *Contingency, Irony and Solidarity*, Cambridge, Cambridge University Press
- Rønning, Frode (1896-1899), *Rationalismens Tidsalder*, Bd. III og IV, København, Karl Schønbergs Forlag
- Rørvik, Thor Inge (1999), "Filosofen og den gode borger", *Agora*, Nr. 3/4

- Schama, Simon (1989), *Citizens. A Chronicle of the French Revolution*, New York, Random House
- Schneewind, J. B. (1998), *The Invention of Autonomy. A History of Modern Moral Philosophy*, Cambridge, Cambridge University Press
- Schwanenflügel, H. (1893), "Peter Andreas Heiberg", i C. F. Bricka (red.), *Dansk Biografisk Lexikon. VII. Bind*, København, Gyldendalske Boghandels Forlag
- Seip, Jens Arup (1958), *Teorien om det opinionstyrte eneveldet*, Oslo, Universitetsforlaget
- Semmingsen, Ingrid (1954), "Standssamfunnets oppløsning i Norge", *Ståndssamhällets upplösning i Norden*, Nordiska Historikermötet, Åbo, 49-86
- Shaklar, Judith (1990), "Montesquieu and the new Republicanism", i Quentin Skinner (red.) *Machiavelli and Republicanism*, Cambridge, Cambridge University Press
- Skinner, Quentin (2002a), *Visions of Politics Volume I Regarding Method*, Cambridge University Press
- Skinner, Quentin (2002b), *Visions of Politics Volume II Renaissance Virtues*, Cambridge, Cambridge University Press
- Skovgaard-Petersen, Vagn (1985), *Tiden 1814-1864*, i Aksel E. Christensen m. fl. (red.), *Danmarks historie*, bd. 5, København, Gyldendal
- Smith, Jay M. (1996), *Culture of Merit: Nobility, Royal Service, and the making of Absolute Monarchy in France 1600-1789*, Ann Arbor, Michigan University Press
- Stender-Petersen, Ole (1988), "Olavides-fejden. Et kapitel af dansk idehistorie", *Historie. Jyske Samlinger*, 17, 2, 177-201
- Storsveen, Odd Arvid (1997), "Fornuftig Kierlighed til Fædrelandet" – *En analyse av norsk patriotisme mellom 1784 og 1801*, i Odd Arvid Storsveen m. fl., *Norsk Patriotisme før 1814*, KULTs skriftserie nr. 88, Oslo
- Søllinge, Jette og Niels Thomsen (1988), *De danske aviser 1634-1989*, bd. 1, 1634-1849, Odense, Dagspressens Fond
- Sørensen, Øystein (1983), *Frihet og Enevelde. Jens Schieldrup Sneedorffs politiske teori*, Oslo, Universitetsforlaget
- Tribe, Keith (1995), *Strategies of Economic Order. German Economic Discourse, 1750-1950*, Cambridge, Cambridge University Press
- Tuck, Richard (1979), *Natural Right Theories: Their Origins and Development*, Cambridge, Cambridge University Press

- Tuck, Richard (1987), "The 'modern' theory of natural law", i Anthony Pagden (red.) *The Languages of Political Theory in Early-Modern Europe*, Cambridge, Cambridge University Press
- Tully, James (1983), "The Pen is a Mighty Sword. Quentin Skinner's Analysis of Politics", *British Journal of Political Science*, Vol. 13, No. 4, 489-509
- Van Gelderen, Martin og Quentin Skinner (red.) (2002), *Republicanism. A Shared European Heritage*, 2 Bd., Cambridge, Cambridge University Press
- Vibæk, Jens (1964), *Reform og Fallit 1784-1830*, i John Danstrup og Hal Koch (red.), *Danmarks historie*, bd. 10, København, Politikens Forlag
- Weber, Max (1985), "Wissenschaft als Beruf", i Johannes Winckelmann (red.), *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tübingen
- Zande, Johan Van Der (1995), "In the Image of Cicero: German Philosophy between Wolff and Kant", *Journal of the History of Ideas*, Vol. 56, 3, 419-442
- Zande, Johan Van Der (2007), "Popular Philosophy and Monarchy", i Hans Blom et. Al. (red.), *Monarchisms in the Age of Enlightenment. Liberty, Patriotism and the Common Good*, Toronto, Toronto University Press